

Besöksmål och upplevelsevärden i Enhörna

mellan trolltallar och offerkällor.

Underlag till planarbete för Sandviken, etapp 1 och 2

Figur 1 Ristad sten vid Ekeby. Foto: Anna Fredrikson

Anna Fredrikson (Samhällsbyggnadskontoret)
2023-05-22

Från
Planavdelningen

Innehåll

Förord	8
Besöksmål och upplevelsevärden	8
Rekreation	9
Vandringsleder	10
Oxdriftsleden	10
Stigar, spår och vandringar i Enhörna	10
Elljusspår	12
Landskap, grönområden och natur	12
.....	12
Riksintressen	12
Kulturmiljö.....	13
Kulturhistoriskt kunskapsunderlag.....	14
Skyddad natur.....	15
Natura 2000 - områden	15
Jurstaholm	15
Hamnskär	16
Bårsjön	16
Naturreservat.....	16
Slandön naturreservat	16
Bårsjön naturreservat	17
Parkudden - Lövsta	17
Hamnskär.	18
Naturminnen	18
Nöttesta och Sörgården 3:1 (L2013:1993) [1]	19
Trolltallen, Gillberga 1:5 (L2014:6471) [2]	19
Landskapsbildsskydd	20
Biotopskyddade områden.....	20
Skyddsvärda träd.....	20
Friluftsgårdar	21
Enhörna IF [3]	21
Gillberga friluftsgård [4]	21
Bastmora friluftsgård [5]	22
Tillgång till vattnet.....	22
Enhörna - Kommunala badplatser.....	22
Underåsbadet [6]	22
Malmsjöbadet [7]	23
Gillbergabadet (4).....	23
Badplatser av lokal karaktär	23

Ekensbergs ångbåtsbrygga [8]	23
Badstrand vid Bastmora friluftsgård (5)	23
Sportfiske.....	24
Malmsjön [10]	24
Sjötrafik på Mälaren	24
Ångbåtstrafiken.....	25
Sandvikens ångbåtsbrygga [11]	26
Ekensbergs ångbåtsbrygga (8)	27
Klassiska kulturmiljöer i Enhörna	27
Säterier	27
Ekensbergs gods [12].....	28
Mjölkällaren vid Ekensberg (12)	30
Bomlers smedja [13]	30
Lurberget [14]	30
Horns gods [15]	31
Lövsta herrgård - änkesäte för tre drottningar [16].....	32
Lövsta grotta (16)	33
Kälve gård [17]	35
Torp	35
Statare	36
Soldattorp	37
Gustav Eriksson-Ahl, (Grottefar/Grottan) på Brudbacken [18] (L2014:5765, L2014:5752, L2014:6427, L2014:6428)	38
Ådala torp och Källan vid Ådala [19]	39
Hammartorp	40
Verksamhetsanknutna kulturmiljöer	41
Tegelbruken.....	41
Sandvikens tegelbruk [20]	42
Glasbruket på Älgön (L2014:6239) [21]	42
Gästgiverier och krogar [44].....	43
Lönnkrog och spelhåla på Herrnäset [22]	43
Rysstunneln (L2015:3491) [24]	44
Kruthuset på Ridön [25].....	44
Den gamla brandstationen [26]	45
Vilohem och Barnkolonier	46
Kämparo [27]	46
Stenby, Sandviken [28]	47
Traditionsbundna-, historiska platser och folktro	47
Trolltallar i Enhörna	47
Årbytallen [29]	48
Träsk-Olles tall (L2013:1395) [30]	49
Kärleksdryck och trolldom	49
Gubben H	50
Bränntorpsgumman och hennes dotter	50

Karin Hansdotter "Granstahäxan" (ca 1645 - d okänt, möjligen mellan 1710 och 1716)	51
Lockande rån.....	52
Väsen vid Hästbryggan [31]	52
Det vandrande ljuset vid Kyrkhagen [32]	52
Rå på Slandön [33]	53
För-bud	53
Märkliga händelser	53
Skattgömmor, tjuvar och tjuvgömmor.....	54
Skattgömmen på Karlholmen (L2017:65) [34]	54
Skattgömmen på Gullskär (L2013:1992) [35]	54
Skattgömmen i Stjärna och jämmerstenen (L2014:6392) [36]	54
Den stora kyrkotjuven Lasse	55
Lasse-Majas tjuvgömma/Lokes borg [37]	55
Risgårdss backe, avrättningsplatsen på Enhörna malm	55
Riskastet [39]	56
Likbergen [40].....	57
Likbergens "skans/domarring/forngrav" (40)	57
Dömossen [41]	58
Korset på Skansberget [42].....	58
Offerkällor/Trefaldighetskällor	59
Mars källa/Gillberga källa (L2014:6846) [43]	60
Skogsängskällan/Ångskällan [44]	60
Svartkärrskällan [45]	60
Smörkällan (L2013:1901) [46]	61
Helveteskällan (L2014:6216) [47]	62
Trefaldighetskälla söder om Duvlöt (L2013:1428) [48]	62
Källfrökällan, (L2014:9357) [49]	62
Trefaldighetskälla öster om Husaby Kungsgård (L2013:368) [50]	62
Trefaldighetskälla mellan Överenhörna kyrka och hembygds museet, (L2013:305) (51)	62
By-pumpar	63
Kyrkliga kulturmiljöer	63
Överenhörna kyrka [51].....	64
Ytterenhörna kyrka (L2013:8995) [52]	66
Tiondeboden (52)	67
Äleby prästgård med anor från 1500-talet [53].....	68
Äleby naturlaltare [54]	69
Missionshusen.....	69
Missionshuset i Överenhörna [55].....	69
Missionshuset i Ytterenhörna [56].....	70
Nya kyrkan.....	70
Fornlämningar	71

Stenåldern (ca 12 000 f.Kr - ca 1 800 f.Kr.)	72
Bronsåldern (ca 1 800 f.Kr. - ca 500 f.Kr.)	73
Järnåldern (ca 500 f.Kr. - 1 050 e.Kr.).....	74
Vendeltid (550 - 800 e.Kr.)	74
Vikingatid (800 - 1 050 e.Kr.).....	75
Nordisk medeltid (1 050 - 1 300)	75
Befolkningsutveckling i länet	75
.....	77
Vägar och hålvägar	77
Flyttblock/Jättekast.....	77
Fornborgar i Hammarby, Bastmora, Varneby och Högholmen och på Kalvsund [57]	78
Hällristningar från Tuna (52).....	79
Runstenen vid Ytterenhörna kyrka (L2014:6098) (52) 79	
Skålgropar i hållar i Vinberga och Varneby samt i sten vid Rösta.....	80
Gravar och skärvtenshögar	80
Granmars hög (L2013:1943) [58]	81
Bautastenen vid Nöttesta (2013:1912) [59].....	81
"Domarringen" i Varneby (L2014:5484) [60]	82
Odlingsterasser vid Stjärna [61]	82
Föreningar	82
Bygdegårdsföreningen och Bygdegården [62].....	83
Evenemang	84
Enhörna båtklubb [63]	84
Södertälje Båtklubb och Slandö Kalv [64]	84
Enhörna idrottsförening (3).....	84
Hembygdsföreningen med Hembygdsmuseum [65] ...	85
Hembygdsmuseet med skolmuseum (65)	86
Enhörnas husmodersklänning, nuvarande Enhörnadräkt och en ny bygdedräkt och	87
Publikationer	87
Husaby-Enhörna kungsgård (L2013:866, L2013:1491, L2013:1486, L2013:1487, L2013:867) (65)	88
Mötesplatsen (73).....	89
Nöttesta bollklubb [66].....	89
One corner mopedoz.....	89
Trädvårdsföreningen och Gillberga kulle [67]	90
Gillberga kulle - Bylämning med husgrund (L2014:5553) och stensättning (L2014:6411) (67)	90
Evenemang	93
Publikationer	93
Näringsliv och dess historiska kontext	93
Handelsträdgårdar.....	93
Norrlöts handelsträdgård [68].....	94

Wexthuset; webbaserad handelsträdgård	95
Fantasifull trädgård [69].....	95
Besöksträdgårdar	95
Vinberga 1:53	95
Väsby 1:29	95
Musterier.....	95
Bussholms musterier [70]	96
Äppelblommans musterier [71] [72]	96
Enhörna varv, tidigare stavat varf [72].....	96
Handel [73]	96
Enhörna pizzeria [74]	97
Ladugårdens Pub & Sal [75]	97
Ekensbergs viltslakteri.....	97
Ekeby gård [76]	97
Kakelugnsmakeriet [77].....	97
Teaterlada [78]	98
Underås 1:1	98
Byggelementfabriken [79]	99
Drottning Kristinas stuga [80]	99
Sakris grotta - Rövargrottan/rövarkulan	100
Ormgropen [81]	100
Malins sten [82] [83]	101
Industriminne i Bastmora.....	101
Samhällsservice	102
Äldre- och fattigvården	102
Stiftelsen Emyhemmet, [83]	103
Klosterhagen [84]	104
Bagarstugan (84)	105
Lillängen; Vård och omsorgsboende för äldre [85]	105
Ådala gruppboende, LSS-boende [86].....	105
Förskolor [87].....	105
Skolan [88].....	106
.....	106
Lekplatser och platser för lek	107
Återvinningscentraler och återvinningsstationer	108
Persongalleri över Enhörnabor och personer med anknytning till Enhörna	108
Lasse Huittinen/Lasse kyrkotjuv/Stora kyrktjuven (d 1488)	108
Karl IX, hertig Karl (1550 - 1611).....	109
Kristina av Holstein-Gottorp (1573 - 1625) (maka till Karl IX, tidigare kallad hertig Karl).....	109
Maria Eleonora (1599 - 1655), (Gustav II Adolfs maka)	110
Drottning Kristina (1626 - 1689)	110
Hedvig Eleonora (Karl X Gustav) (1636 - 1715)	111

Lars Fredrik Benzelstierna (1759 - 1808).....	111
Lars Molin, född Larsson, "Lasse-Maja" (1785 - 1845)	111
Carl Jonas Love Almqvist (1793 - 1866)	112
Immanuel Nobel den yngre (1801 - 1872)	113
Hans August Amadeus Bianchini (1860 - 1930)	113
Bror och Emy Åkerström, Horn (1866–1946, 1866- 1938)	114
Anders de Wahl (1869 - 1956)	114
P. Gottfried Larsson (1870 - 1924).....	114
Gustaf Rudolf Nilsson (1870 - 1956).....	115
Thure Wallner (1888 - 1965)	115
Gustav Hilding Leonard Nilsson (1892 - 1992)	115
Rudolf Peterson (1896 - 1970) och 91:an Karlsson	116
Grevinnan Signhild Ebba Christina Aminoff (1901 - 1979)	116
Spår av Ingrid Bergman (1915 - 1982).....	117
Arne Sucksdorff (1917 - 2001) och Astrid Bergman Sucksdorff (1927 - 2015).....	117
Lars Lindh - Leendets Lindh (1918 - 2002)	117
Christina Sandberg, Århundredets Södertäljebo (1919 - 2008)	118
Hasse Tellemar (1923 - 2012).....	119
Pär Rådström (1925 - 1963).....	119
Åke Falk Åkes fru (1926 - 2016).....	119
Barbro E Sjöström (1937 - 2019)	120
Sven Lindahl (f. 1937)	120
Lars Sjöberg (f. 1941).....	120
Gunilla Wihlborg (f. 1953).....	122
Karin Smirnoff (f. 1964)	122
Lina Maria Neidestam (f. 1984)	122
Inga Lindstrom - TV-serie.....	122
Utvecklingsmöjligheter	123
Synliggörande av besöksmål i Enhörna	123
Kulturmiljö.....	125
Tillgång till konst och kultur	125
Tillgång till idrott.....	126
Rekreativa värden	126
Tillgång till vatten.....	127
Näringsliv	128
Finansiering	129
Bilaga 1. Riksintressebeskrivningar	130
Riksintresse för kust- och skärgårdsområdet samt riksintresse för Mälaren med öar och stränder.....	130
Förutsättningar för bevarande och utveckling av områdets värden:.....	130
Riksintressen för naturvärden och för friluftslivet	131

Björkfjärden – Prästfjärdens övärld (friluftsliv).....	131
Riksintresse kulturmiljö.....	132
Överenhörna [AB 6] (Överenhörna sn)	132
Bilaga 2. Orienteringskartor	134
Bilaga 3. Överblick över ortens soldattorp.....	136
Bilaga 4, Uppgift om möjliga fornlämningar.....	137
Källor:	140
Tryckta publikationer	140
Utredningar/Rapporter.....	141
Film.....	141
Internet	141
Webbsidor besökta juli, 2022 - mars år 2023.....	141
Möten/samtal	145

Förord

I ett tidigt skede under planläggning av Sandviken skedde flera möten med föreningar som är verksamma i Sandviken och Enhörna. Vid dessa möten framkom att det finns många lokala besöksmål och ett särdeles stort engagemang i hela kommundelen gällande historiska och lokalhistoriska utflyktsmål. Det fanns även ett önskemål att synliggöra kommundelens besöks- och utflyktsmål på ett tydligare sätt.

Detta PM har tagits fram som ett led i planläggningen av Sandviken eftersom ett sammansatt underlag om besöks- och utflyktsmål saknas. Eftersom besöksmålen i Enhörna precis som i flertalet landsbygdsorter är utspridda och därmed ingår i den väv av lokala besöksmål som löper över hela kommundelen har en kommundelsövergripande besöksmålsanalys tagits fram. Denna handling avses utgöra ett underlag till planarbetet för Sandviken.

För att underlätta läsningen av detta dokument finns endast några få källhänvisningar i den löpande texten. Samtliga källor samlas längst bak i dokumentet.

Om någon information feltolkats eller missuppfattats tas synpunkter tacksamt emot. Synpunkter på denna handling kan lämnas i samband med samråd och granskning av detaljplanen för Sandviken, Etapp 1 och 2.

Om inte annat anges är bilder tagna av Anna Fredrikson.

Besöksmål och upplevelsevärden

Besöksmål är en viktig del i ett områdes karaktär och är även av vikt för den sociala gemenskapen.

Sociala frågor i planering omfattar bland annat såväl barnperspektiv som trygghet, identitet, hälsa och säkerhet. För att uppnå goda förutsättningar för socialt samspel så krävs platser för möten som är tillgängliga och upplevs som trygga och jämlika. De sociala frågorna handlar också om hur planområdet samspelar med omgivande områden och hur kopplingar mot kärnområden och samhällsservice ser ut och upplevs.

Konst och kultur kan vara ett sätt att överbrygga socioekonomiska skillnader mellan människor och skapa mötesplatser för umgänge på lika villkor. I Enhörnas fall är naturmiljön, kulturmiljön och den historiska kontexten viktigt som samhällskitt. I området har många konstnärer kulturpersonligheter botten genom tiderna.

Besöksmål kan utgöras av platser för rekreation (rörelse och aktivitet) med stort allmänt intresse såsom natur och naturreservat eller kulturmiljö och fornlämningar. Även upplevelsen av jordbrukslandskapet är en viktig del i de rekreativa värdena jämte djurhållning i olika former. De skogliga sammanhangen och möjlighet till vildmarksliv med svamp- och bärplockning eller jakt är viktiga lokala resurser.

Flera av besöksmålen i Enhörna binds samman genom vägar, leder och stigsystem, varav många har funnits sedan järnåldern. Stigar används såväl vid promenader som för ridning och motocross.

Enhörna Hembygdsförening har gett ut en broschyr med förslag på utflyktsmål och vandringsslingor. I kommunen finns även utpekade vandringsleder.

Besöksmål kan också utgöras av lekplatser, idrottsplatser och föreningslokaler. Kommunalt förvaltade badplatser och badplatser av lokal karaktär.

Handel, arbetsplatser, hållplatser för kollektivtrafik, bryggor för angöring eller samhällsservice i form av skola, bibliotek och dylikt utgör målpunkter.

I Enhörna arrangeras plastanknutna evenemang och stadsvandringar. Platsen för evenemangen utgör tillfälliga besöksmål. Engagemanget bland de lokala aktörerna är stort.

År 2009 togs en fördjupad översiktsplan fram för Ytterenhörna i syfte att skapa förutsättningar för en attraktiv bostadsbebyggelse och att utveckla området för rekreation. I den fördjupade översiktsplanen har rekreativvärden och sociala värden vägts in vid föreslagna bebyggelselägen. De rekreativa områden som utretts utgörs av skogsområde, strand, friluftsgård, kulturhistoriska värden och tillgänglighet till vattnet. För mer information se *Fördjupad översiktsplan för Ytterenhörna, 2009*.

Rekreation

Rekreation handlar om hälsa och fysisk aktivitet. Begreppet kopplar till riksdagens mål om folkhälsa ”att skapa *samhälleliga förutsättningar för god hälsa på lika villkor för hela befolkningen*” (Prop. 2002/03:35). I ett större sammanhang är rekreation en viktig faktor för att uppnå miljömålet god bebyggd miljö, att ”*städer, tätorter och annan bebyggd miljö ska utgöra en god och hälsosam livsmiljö samt medverka till en god regional och global miljö*” (Naturvårdsverket, 2017). Kulturlandskapet har ett högt rekreativvärde. Arbete med djur och växter i ett jordbrukslandskap kan även ha ett högt rehabiliterande värde.

Plan- och bygglagens första paragraf tar upp behovet av att planlägga för människors behov som kopplar till rekreation, där står: ”*Bestämmelserna syftar till att, med hänsyn till den enskilda människans frihet, främja en samhällsutveckling med jämlika och goda sociala levnadsförhållanden och en god och långsiktigt hållbar livsmiljö för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer*” (Plan- och bygglag, 2010).

Nätverk av leder, gångstråk eller stigar är en viktig faktor för att tillgängliggöra närbelägen natur och rekreativområden och styr hur många människor som nyttjar och rör sig ett område. För att stärka tillgängligheten rekommenderar Boverket att kommuner planerar för ett väl sammanhängande och förhållandevis finmaskigt rörelsenät, för att skapa en sammanbunden helhet. De menar också att effektiva rekreativnätverk består av en variation av stråk med olika funktion, såsom huvudstråk, övriga gångförbindelser och mindre genvägar (Boverket, 2013).

En annan faktor som styr kvalitet av rekreation och rekreativpotentialen i ett område är miljön och platsens karaktär. Detta styr vilka upplevelsevärden ett område erbjuder, till exempel möjligheter till ro och avskildhet, naturupplevelse, naturlek, estetisk skönhet, skogskänsla och vattenkontakt, vilket generellt bidrar till en högre rekreativpotential.

Rekreation är också nära kopplat tillfriluftsliv. I planeringsarbetet med friluftsliv är det viktigt att tänka på att analysera de kvaliteter som finns i området, vilka rekreativa aktiviteter som försiggår i området och detta ställer krav på planeringeringen, hur dessa kan tillgängliggöras i tillräcklig omfattning och om de är säkrade och skyddade för framtida behov (Boverket, 2013)

Kultur- och odlingslandskapet är en viktig del av Enhörnas rekreativa värden. Miljön har genom århundradena formats av böndernas djurhållning och odlingar, handelsträdgårdarnas växter och tegelbrukens tillverkning, allt utifrån Mälardalens rika lerjordar. Jakten är också en viktig del av Enhörnas rekreativa värden. Det finns även jaktarrenden i kommundelen.

Figur 2 Ett av Enhörnas många jakttorn

Vandringsleder

Vandringsleder ger tillgång till såväl natur- som kulturmiljöer. Norra entrén till Täljeleden ligger i Enhörna och löper till Stövelberget vid Måsnaren.

Kustleden

Kustleden är idag 12 km lång och löper mellan Farstanäs naturreservat och Yttereneby naturreservat. Kommunen har en framtidsvision om att förlänga kustleden att nå hela vägen från Mörkö i söder till Enhörna i norr, längs med kusten. Det sker ett kontinuerligt arbete att utveckla leden. Arbetet leds av miljökontoret, som samarbetar med lokala aktörer. Genomförandet av leden är endast möjligt med stöd av markägares välvilja.

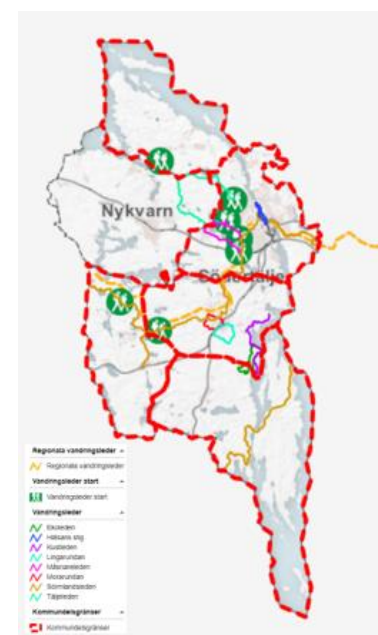
Oxdriftsleden

Oxdriftsleden löpte mellan Enhörna och Stockholms slakterier, som på den tiden låg på Södermalm. Det tog tre dagar att driva oxarna hela sträckan. Oxar och manskap gick från Ekeby till Bastmora och vidare förbi Kalholmen och över flottbron till Tegeltorp och vidare till Talby. Från Talby gick man över Salem och vidare över kullarna vid Granomora och förbi Hamra Herrgård i Tumba. Därifrån förde man kreaturen genom mer tätbebyggt område till Stockholms slakterier.

För den som vill uppleva hur livet kunde te sig för de som drev oxarna går det att promenera sträckan än idag.

Stigar, spår och vandringar i Enhörna

I Enhörna finns ett rikt nätverk av stigar, leder och enskilda vägar som knyter ihop de olika bebyggelseområdena. Stigarna löper över privatägd mark och allemansrätten möjliggör

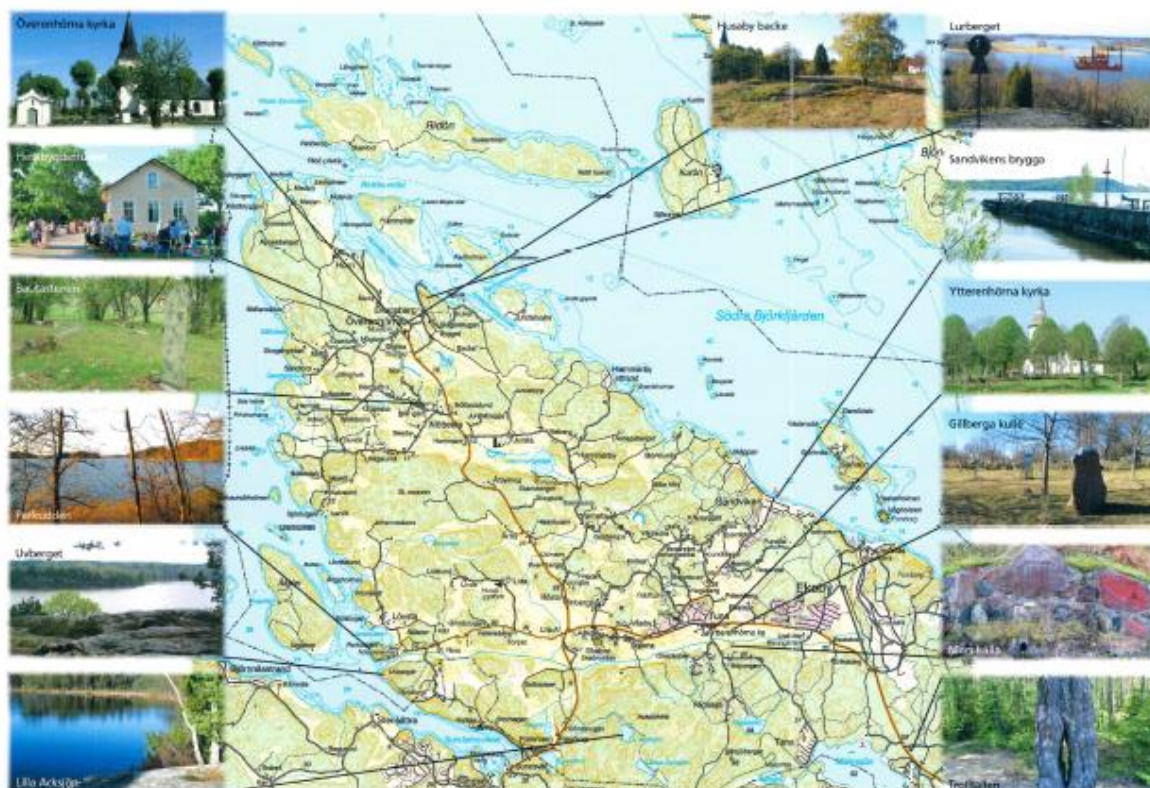
Figur 3 Vandringsleder i Södertälje

nyttjandet av dessa.

Bebyggelseområdena i Enhörna utmärks av bystrukturer. Befolkningen blev bofast under järnåldern och många bystrukturer härstammar från denna tid, även bynamnen lever kvar; namn som slutar på -sta och -by, såsom till exempel; Nöttesta och Ekeby med flera. I samband med bosättningarna så bildades stigar och flera av de ursprungliga stigarna finns kvar i form av så kallade hålvägar. Hålvägar är väl upptrampade stigar som nöts ner av människor och kreatur. Dessa utgör viktiga spår i landskapet och utgör ofta fornminnen.

Enhörna hembygdsförening har i broschyren *Sevärdheter i Enhörna* rekommenderat följande vandringsslingor:

- Ytterenhörna kyrka - Likbergen - Malmsjön - Beateberg - Gillbergakulle - Ytterenhörna kyrka
- Vallaskolan - Väsby - Stjärna - Aska - Vinberga - Knösen - Friluftsgården - Vallaskolan
- Överenhörna kyrka - Kanonvägen - Lurberget - Ekensbergs brygga - Ekensbergs slott - Överenhörna kyrka
- Hembygdsmuseet - Gransta - Kälve - Duvlöt - Hagalund - Stenby - Nöttesta - Bergsättra - Skälsta - Hembygdsmuseet
- Överenhörna kyrka - Magasinet - Ridhuset - Jursta - Nöttesta - Bergsättra - Överenhörna kyrka

Figur 4 Utsnitt ur broschyren "Sevärdheter i Enhörna", utgiven av Enhörna hembygdsförening.

Hembygdsföreningen har även gett ut en skrift med titel: *Kulturhistoriska vandringar i Enhörna*.

Elljusspår

Vid friluftsgården, Enhörna IF finns elljusspår. Det fanns även ett elljusspår vid Bastmora, men detta har tagits ur bruk.

Landskap, grönområden och natur

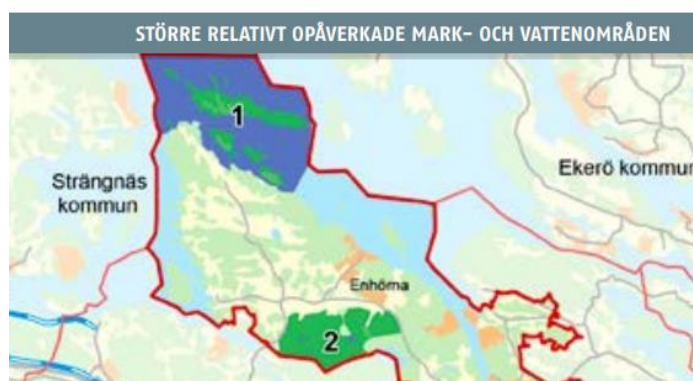
Boverket anger att kopplingen mellan hälsa och miljö länge har varit känd, det vill säga att naturen har en positiv påverkan på människors välmående och verkar stressminskande och blodtryckssänkande. Värdet av att ha tillgång till rekreationsområden har visat sig vara stort. Att vistas utomhus i grönområden har en positiv effekt både på vår mentala och fysiska hälsa, vilket genererar nytta både för individer och för samhället i stort. Rekreationen kan bestå av promenader, picknicks, möten på ett fik eller en löprunda. WHO rekommenderar att avstånd till grönområde inte ska överstiga 300 meter. Kommunen har antagit en grönstrategi som stödjer detta.

Boverket anger även att studier visar att besökare i grönområden är mer benägna att ägna sig åt fysisk aktivitet om parken/grönområdet är stort och rymmer olika aktiviteter som sport, promenad och möjlighet till picknick. Mängden gåingar i parken var den funktion som mest ökade viljan att träna.

Vidare anger Boverket att sambandet mellan bostadspriser och närhet till grönområde är starkt.

Enhörna utmärks av stora partier natur som löper mellan bystrukturer och odling. Just odlingslandskapet är viktigt i upplevelsen av denna kommun. Åkermark över tre hektar räknas som jordbruk. Jordbrukstraditionen bidrar till att synliggöra årstidsväxlingarna och bidrar såväl till de rekreativa värdena som kulturmiljömässiga värden och möjliggör ekologisk hållbarhet. Tidigare fanns även såväl mjölkbönder som grisfarmar i området. Nu finns fårskötsel och hästhållning kvar. I anslutning till Ekenbergs gods finns ett vilthägn med hjortar.

I och invid Enhörna finns enligt kommunens översiktsplan två större områden av relativt opåverkade natur- och vattenområden; 1. *Ridöskärgården*, 2. *Malmsjönväst*. De relativt opåverkade skogsområdena hyser miljöer som är av betydelse för skogslevande djur, växter och svampar. För det rörliga friluftslivet utgör de nämnda skogsområdena omtyckta utflyktsmål för vandringar, bär- och svampplockning med mera.

Figur 5 Större relativt opåverkade mark- och vattenområden. Källa: ÖP 2013

Riksintressen

I Enhörna finns flera olika typer av riksintresse.

Riksintressen är områden med särskilda värden som utgör en viktig allmän angelägenhet.

Utpekade riksintressens värde får inte påtagligt skadas. Vad som utgör värde i de olika riksintressena framgår av värdebeskrivningen av riksintresset, se bilaga 1.

Hela Mälaren med öar och strandområden utgör riksintresse för turism och rörligt friluftsliv enligt 4 kap. miljöbalken (MB). Inom området finns naturreservaten Norra Björkfjärdens övärld, Ådö–Lagnö, Eldgarnsö, Väsby hage, Adelsö–Sättra, Broknapparna, Gåsholmen, Svalgarn, Frölunda och Rösaringsåsen. Totalt finns tolv Natura 2000-områden inom området, varav fem dessutom är naturreservat. De Natura 2000-områden som inte är reservat är mycket små och av mindre intresse för friluftslivet.

Björkfjärden – Prästfjärdens övärld omfattas av riksintresse för naturvården och för friluftslivet i enlighet med 3 kap. 6 § miljöbalken.

Riksintresse för anläggningar för vattenförsörjning finns i Enhörnas sydöstra del.

Tidigare utgjorde stora delar av både Över- och Ytterenhörna kulturmiljö av riksintresse. Med anledning av att delar av kulturmiljön förändrats under senare tid är kulturmiljön i Ytterenhörna inte längre av hela rikets intresse. Kvarvarande kulturmiljö är dock av stort kommunalt intresse.

Kulturmiljö

”Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön. Ansvaret för kulturmiljön delas av alla, Den som planerar att utföra ett arbete ska se till att skador på kulturmiljön undviks eller begränsas.” (KML 1§ LAG 2013:548)

Plan och bygglagen och miljöbalken stöttar kulturmiljölagen i detta ställningstagande.

Det finns såväl internationella, nationella och regionala mål för kulturmiljöarbetet. Målen ger stöd till det kommunala kulturmiljöarbetet. Det finns även nationella och globala hållbarhetsmål – Agenda 2030. Hållbarhetsmålen omfattar; social-, miljömässig- och ekonomisk hållbarhet. Medveten hantering av kulturmiljön har betydelse för möjligheten att uppfylla Agenda 2030.

Kulturmiljön står för en kontinuitet och är identitetsskapande, vilket i sin tur ger en känsla av trygghet och en upplevelse av samhörighet. Ett medvetet förhållningssätt till kulturmiljön bidrar därmed till en stads eller ords attraktionskraft. Kulturmiljön med dess avläsbara årsringar ger också en orientering och igenkännbarhet i tid och rum. Spåren av tidigare livsmönster ger en historisk anknytning som bidrar till en övergripande miljömässig- och social hållbarhet i enlighet med Agenda 2030.

Studier i bland annat Halland visar att kulturmiljöer har en gynnsam koppling till fastighetspriser vilket medför att bevarande av kulturmiljö gynnar ekonomisk hållbarhet och kan därmed även utgöra ett enskilt monetärt intresse.

En studie vid Lunds universitet visar att områden med höga natur- och kulturvärden främjar folkhälsan.

Kulturmiljön utgör i sin helhet ett allmänt intresse.

Begreppet kulturmiljö bär med sig behov av en värdering och bedömning av kulturmiljömässiga

värden. Värdena är bland annat kopplade till den berättelse och förståelse som en miljö förmedlar av till exempel människors livsvillkor och sociala aspekter jämte historiska skeenden och sammanhang. Även estetiska och stadsbildsmässiga värden kan ha betydelse liksom hur befolkningen relaterar till en plats. Grönstrukturen och odlingslandskapet ingår i de landskapsbildsmässiga värdena och har i sin tur påverkan på ekologiska värden.

Äldre byggnader är ofta uppförda med virke av god kvalitet och står i hundratals år om de underhålls på rätt sätt. Energimyndigheten har tillsatt och genomfört ett forsknings- och utvecklingsprogram för att öka kunskapen om energieffektivisering i kulturhistoriskt värdefulla byggnader.

Hembygdsföreningen anordnar redan utflykter till flera av Enhörnas kulturmiljöer och har som mål att synliggöra och tillgängliggöra ännu fler av dessa med bland annat skyltar och utpekade vandrings- och cykelslingor. Längre fram i dokumentet följer en beskrivning av några av de kulturmiljöer som finns i kommundelen.

För mer information läs även: *Kulturhistorisk inventering Ytter- och Överenhörna 1973–74, Inventering av kulturmiljöer i Södertälje kommun; Ytterenhörna och Överenhörna socknar (2005), Kulturmiljöinventering Sandviken (2020), Kulturmiljöinventering Sandviken etapp 1 (2023).*

Kulturhistoriskt kunskapsunderlag

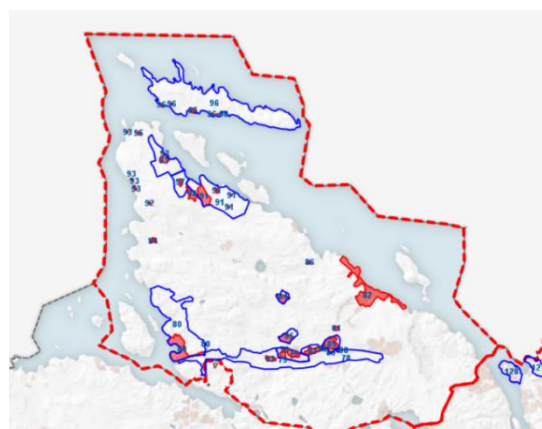
Flera delar av Enhörna är utpekade i kommunens kulturhistoriska kunskapsunderlag för samhällsplaneringen som antogs av kommunstyrelsen i mars 2011.

Kunskapsunderlaget utgör en del i det översiktliga arbetet med att ge vägledning för beslut om hur den bebyggda miljön ska användas, utvecklas och bevaras i enlighet med PBL 3 kap 3§. Vid åtgärder i en kulturmiljö ska även PBL 2 kap, 8 kap 13§, 17§ beaktas.

PBL 8 kap 14§ anger att; *Ett byggnadsverk ska hållas i vårdat skick och underhållas så att dess utformning och de tekniska egenskaper som avses i 4 § i huvudsak bevaras. Underhållet ska anpassas till omgivningens karaktär och byggnadsverkets värde från historisk, kulturhistorisk, miljömässig och konstnärlig synpunkt.*

Om byggnadsverket är särskilt värdefullt från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt, ska det underhållas så att de särskilda värdena bevaras....

Boverkets byggregler 1:2213 anger; *...Byggnader från tiden före 1920-talets bebyggelseexpansion, som har sin huvudsakliga karaktär bevarad, utgör idag en så begränsad del av byggnadsbeståndet att flertalet av dem kan antas uppfylla något av kriterierna för särskilt värdefull byggnad. (BFS 2016:6).*

Figur 5 Värdeområden för kulturmiljön. Värdeområden är inringade med blå linje. Sammanhängande bebyggelse är markerad med rött fält.

Även miljöbalken reglerar hantering av kulturmiljöer.

Kyrkomiljöer skyddas av kulturminneslagen, kapitel 4.

Skyddad natur

I Enhörna finns olika former av skyddad natur i form av naturreservat, naturminnen, natura 2000-områden, biotopskyddsområden som utpekats av kommunen eller skogsstyrelsen, och landskapsbildskydd. Nedan redogörs för naturreservat, naturminnen och landskapsbildskydd eftersom dessa anses utgöra besöksmål. Biotopskydd som begrepp beskrivs översiktligt.

Figur 6 Olika former av skyddad natur i Enhörna

Natura 2000 - områden

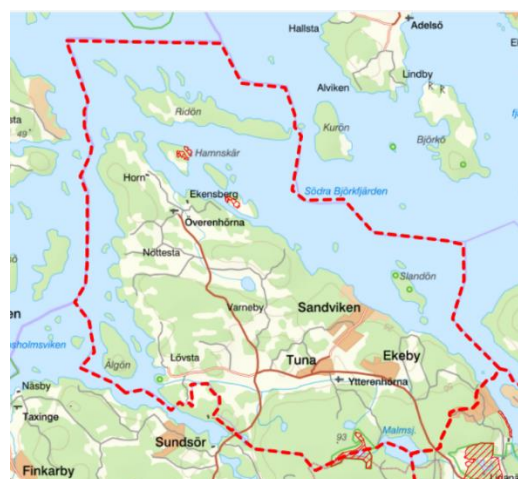
I Enhörna utgör Jurstaholm, Hamnskär och Bårsjön Natura 2000-områden.

Nedan redovisade områden är av gemenskapsintresse enligt habitatdirektivet som inte har samband med annat Natura 2000-område (SCI).

Jurstaholm

Länsstyrelsen har 2001 beslutat att området utgör Natura - 2000 område. Området är ca 7,5 hektar.

Jurstaholm utgörs av trädbeklädd betesmark och ekskog. Stora ekar med inslag av björk är karaktäristiskt för platsen. Det finns rikliga inslag av död ved som gynnar fauna. Lavfloran och svampfloran är artrik.

Figur 7 Utbredning av Natura 2000-områden

Hamnskär

Länsstyrelsen har 2001 beslutat att området utgör Natura - 2000 område. Området är ca 9 hektar.

Området är utpekad för sin nordliga ädellövskog. Platsen utmärks av stora ekar och gamla hamlade lindar. Moss-, lav- och svampfloran är rik.

Bårsjön

Länsstyrelsen har 1998 beslutat att området utgör Natura - 2000 område. Området är ca 47,9 hektar.

I ett och samma våtmarksområde återfinns ett flertal olika våtmarkshabitat. Myren är av skiftande karaktär och mycket artrik. Söder om Bårsjön finns en liten träskskog som är habitat för platt spetsmossa

Naturreservat

I hela Sverige finns över 5 000 naturreservat, fyra av dessa ligger i Enhörna kommun; Slandön, Bårsjön, Parkudden - Lövsta och Hamnskär.

Naturreservat kan instiftas av både länsstyrelser och kommuner med stöd av miljöbalken. Syftet med att bilda naturreservat är att bevara biologisk mångfald genom att skydda värdefull natur och sällsynta arter eller tillgodose område för friluftsliv. Genom att bilda naturreservat säkras även människors tillgång till attraktiva områden för rekreation, friluftsliv, fågelskådning och andra naturupplevelser.

Figur 8 Naturreservat i Enhörna

De föreskrifter som gäller i de olika naturreservaten avgörs av i vilket syfte reservatet instiftades. Därför finns det informationsskyltar om vad som gäller vid besök i respektive naturreservat.

Slandön naturreservat

Slandön naturreservat är beläget norr om Sandviken. Slandön är en cirka 65 hektar stor ö, varav reservatet omfattar cirka 30 hektar.

Större delen av Slandön består av skogsmark där merparten av den äldre skogen utgörs av barrskogar. Det finns såväl inslag av lövträd i barrskogen som mer sammanhängande lövträdsrika delar.

Med ledning av äldre kartor (häradskartan, ekonomiska kartan från 1950-talet), nyckelbiotopsinventering samt skogens ålder och struktur vid fältbesök bedöms huvuddelen av området ha kontinuitet som trädbevuxen mark. Det är dock troligt att skogen var betydligt glesare runt 1900-talets början då skogsmarken på Slandön troligtvis nyttjades som bland annat naturbetesmark. Syftet med reservatet ska vara att bevara den biologiska mångfalden knuten till de gamla barrträdsdominerade skogarna med inslag av lövträd på sandigt till grusigt underlag, samt att vårda och bevara områdets värdefulla naturmiljöer.

På öns södra del, utanför reservatet, finns bland annat strandnära alskogspartier på tidigare öppna, hävdade strandnära marker. Flera mindre fritidshus finns runt de öppna markerna vid Björknäs samt söder om Sunnanöberget. På 1700-talet fanns ett större tegelbruk på Slandöns södra del. År 1750 ska det enligt det kulturhistoriska kunskapsunderlaget ha legat ett "gammalt tegelbruk" på ön.

Det finns folklivsberättelser om skogsrån på Slandön. Se vidare under rubriken *Traditionsbundna och historiska platser, Lockande rån*.

Bårsjön naturreservat

I Naturvårdsverkets "Myrskyddsplan för Sverige" som publicerades 1994, omnämns Bårsjön som ett av landets mest värdefulla myrområden. Bårsjöns naturreservat ligger cirka 7 km nordväst om Södertälje stad. Reservatet är beläget såväl i Södertälje som i Nykvarns kommun.

Den södra delen av reservatet som ligger i Nykvarns kommun är ungefär lika stor som den norra delen i Södertälje kommun. Dock ligger endast en fjärdedel av själva Bårsjön inom Södertälje kommun. Större delen av reservatet utgör ett Natura 2000-område.

Bårsjön är en liten sjö som till stor del täcks av flytbladsvegetation och kantas av gungfly. Mossetorven tillväxer allttjämt genom att gungflyvegetationen brer ut sig över sjöytan. Sjön omges av artrika våtmarker och sumpskogar. Inom vissa kärrpartier finns mossarter som indikerar på näringsrika miljöer sannolikt beroende på att det där finns kalkhaltiga jordarter längre ner i jordlagren. Detta gäller även vissa fastmarkspartier med förekomst av kalkgynnade orkidéer. I reservatets sydöstra del finns den rödlistade platta spretmossan som dessutom är en Natura 2000-art.

Våtmarksområdet är viktig lekplats för olika djur. Grodor, trana och fiskgjuse besöker området regelbundet. Utefter sjöns södra strand löper en stig som tidigare utgjorde den så kallade Täljeleden. Mindre avverkningar har utförts såväl söder som norr om sjön.

Parkudden - Lövsta

Parkudden-Lövsta naturreservat ligger vid Mälaren, söder om Lövsta gård. Det gamla kulturlandskapet är typiskt för ett klassiskt herrgårdslandskap. Omgivningen har spår av en naturromantisk park med slingrande stigar, stentrappor, en lusthusgrund och en stenbänk. Silvergranar, som planterades på 1880-talet, sprider sig på udden. Utsikten över sjön samt Lövsta gård gör området till ett trevligt promenadområde

Strax utanför reservatsgränsen finns Södertälje kommuns andra största träd, en ek med en omkrets på 813 cm (mätt år 2013).

Längre österut i området, på andra sidan den allmänna vägen, ligger en ekhagmark som kallas Bålaren. På ekarna trivs flera rödlistade arter. Bland dessa kan nämnas laven ekspik och grå skärelaven samt svamparna kärnticka, blekticka och oxtungsvamp.

Markerna i områdets södra del utgörs av lertäkter som brukats vid tidigare lerproduktion vid Lövstas gamla tegelbruk som låg på södra sidan av Parkudden. Vid bruket producerades murtegel fram till år 1920. En före detta tegelmästarbostad (strax utanför reservatgränsen) och mängder av krossat tegel avslöjar brukets läge. Kvarvarande lämningar och byggnad är av stor

kulturmiljömässig betydelse.

I reservatets närhet finns en intressant kulturmiljö med bland annat timrade bostadshus som utgörs av de välbevarade torpen Lövstalund och Häll. I sydost, intill vägen mot Lövsta ligger byn Stora Nola med byggnader från 1700-talet, 1800-talet och tidigt 1900-tal.

Såväl bebyggelse som park bör vårdas på ett antikvariskt ändamålsenligt sätt för att möjliggöra förståelsen för den stora anläggning som Lövsta blev under 1800-talet.

Hamnskär.

Hamnskär är en ö i Mälaren och Södertäljes nordligaste naturreservat. Ön är trevlig och lätt att promenera på. Vassbälten omger ön men det finns möjligheter till naturbad på den nordvästra sidan. Tomten på norra sidan av ön ingår inte i reservatet.

De gamla jordbrukslandskapen har varit betade länge vilket har format mångfalden av arter och skapat värdefulla miljöer. På ön finns gles blandlövskog med många små gläntor som släpper in ljus. Ekarna och lindarna är stora och gamla vilket gör dem till bra livsmiljöer för många andra arter. På lindarna växer till exempel svampen Linddyna (*Biscogniauxia cinereolilacina*) som är viktig för att flera ovanliga skalbaggar ska kunna leva här. En del yngre träd och buskar kommer att tas ned för att gynna ekarna och så att det finns en variation av solbelysta och skuggade stammar och grenar, där många olika insektsarter kan trivas.

I brynen, som är övergången mellan odlingsmark och skog ska en variationsrik och oregelbunden miljö återskapas. Olika blommande och bärbildande buskar, som nypon, slån och hagtorn ska enligt uppgift växa där. Det uppskattas av både insekter, fåglar och människor.

Det finns belägg för att det fanns en krog på Hamnskär under 1600-talet. För mer information om 1600-talets krogar se under rubrik: *Gästgiverier och krogar*.

Hamnskär har länge varit ett populärt utflyktsmål. Bland annat återfinns här liknande ordensemblem som finns på Lurberget. För mer information se under rubrik: *Lurberget*.

Naturminnen

Denna skyddsform liknar naturreservat men omfattar normalt endast vissa naturföremål eller mycket små områden. I kommunen finns åtta naturminnen, varav två är belägna i Enhörna; en ek belägen på *Nöttesta och Sörgården 3:1* samt *Trolltallen, Gillberga 1:5*.

Nöttesta och Sörgården 3:1 (L2013:1993) [1]

En ek med stamomkrets om 720 cm år 2005 utgör sedan 1955 naturminne. Även marken som omger eken med en radie om 10 meter, från eken räknat, utgör naturminne.

Eken är döende och har inte många grenar kvar. Men å andra sidan är ett döende träd livsnödvändigt för flera olika organismer. På den väldiga eken vid Överenhörna-Ekensberg växer bland annat oxtungsvamp. Den har även stora håligheter fyllda med mulm och på stammen hittar man olika typer av utflygningshål för insekter. Eken är enligt länsstyrelsens rapport 2005:01, *Naturminnen i Stockholms län*, ett typiskt exempel på en ek där en noggrann artinventering skulle kunna ge många spännande fynd inom flera organismgrupper.

Figur 7 Figur 9 Naturminne, Nöttesta och Sörgården 3:1

Uppgift har lämnats om att eken finns dokumenterad på ett fotografi från år 1915.

Trolltallen, Gillberga 1:5 (L2014:6471) [2]

”Trolltallen”, även kallad ”Vårdbundna tallen” eller ”Vålbundna tallen” står alldeles intill landsvägen på Enhörna Malm, nära infarten till Nya Malmsjöbadet. Stamomkretsen i brösthöjd var år 2013, 262 centimeter och åldern har uppskattats till minst 300 år.

Trädet är fridlyst av länsstyrelsen som naturminne sedan 1955. Tallen är även ett lagskyddat fornminne med RAÄ nummer Ytterenhörna 133:1.

Detta resliga träd består av två sammanvuxna träd med ett genomgående spolfomat hål strax ovan marken och dubbla kronor. Trolltallen har haft stor betydelse inom den folkliga läkekonsten. Förr drogs barn genom trolltallen för att söka bot mot främst engelska sjukan. Även tandvärk botades genom att man först grävde i den onda tanden med en spik som sedan bankades in i trädet så att trädet kunde överta det onda. Tallen sägs ha använts till bot så sent som år 1897.

Figur 10 Trolltallen. Foto: Anna Fredrikson

Trädet har varit avverkningshotat två gånger. Den första gången var 1868 i samband med att Ekeby skog fick en ny ägare. Ingen vågade då, trots hög utlovad belöning, sätta yxan i trädet eftersom det sades att den som fällde trädet skulle drabbas av de krämpor som överförs till trädet. År 2001 - 2002 ansågs tallen försvåra skydd av grundvattentäkten och en ansökan om att fälla tallen planerades. Denna gång var det Hembygdsföreningen som räddade tallen.

2020 rapporterade SvT att en räddningsinsats inletts för Trolltallen eftersom den riskerade att klyvas itu. Arborister gjorde en åtgärd för att hålla samman den tunga kronan.

Landskapsbildsskydd

Landskapsbildsskydd är en äldre skyddsform (som bildades med stöd av 19 § naturvårdslagen) och ett begrepp som inte finns i miljöbalken. Det ersätts successivt med andra skyddsformer, men fram tills dess gäller bestämmelserna i landskapsskyddsområdena. Särskilda föreskrifter finns framtagna för varje landskapsbildsskydd. Landskapsbildsskydd handläggs av länsstyrelsen. I Enhörna råder landskapsbildsskydd vid Överenhörna kyrka och Ytterenhörna kyrka, se gul markering i figur 6.

Biotopskyddade områden

Biotopskyddsområde är en skyddsform som kan användas för små mark- och vattenområden, som utgör biotoper. Skyddade biotoper har särskilda egenskaper som är värdefulla livsmiljöer för hotade djur- eller växtarter.

Den ena formen av biotopskyddsområde utgörs av biotoper som är skyddade som biotopskyddsområden i hela landet, dessa är;

- Allé
- Källa med omgivande våtmark i jordbruksmark
- Odlingssä i jordbruksmark
- Pilevall
- Småvatten och våtmark i jordbruksmark
- Stenmur i jordbruksmark
- Åkerholme

Den andra formen av biotopskyddsområde utgörs av biotoper i ett enskilt område som länsstyrelsen, skogsstyrelsen eller en kommun beslutat att instifta.

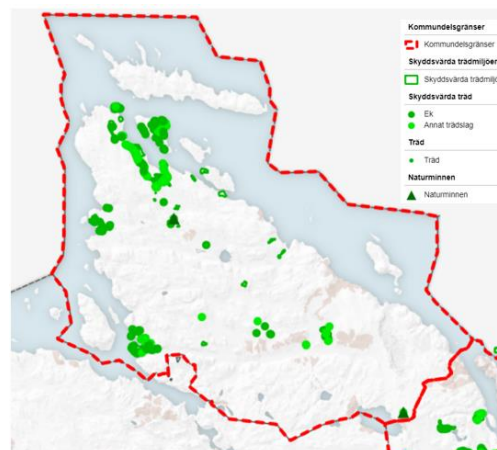
I och med att biotopskyddade områden instiftats för att värna en viss biotop så har de ett upplevelsevärde.

Skyddsvärda träd

Naturvårdsverket har tagit fram ett åtgärdsprogram för särskilt skyddsvärda träd i kulturlandskapet (2004, reviderat 2012).

Begreppet särskilt skyddsvärda träd fungerar här som samlingsnamn för jätteträd, mycket gamla träd och grova hålträd.

I programmet ingår att skaffa sig kunskap om var träden finns i landskapet. Södertälje kommun har därför tillsammans med länsstyrelsen i Stockholms län inventerat skyddsvärda träd under åren 2008, 2011–2013. För mer information se *rapport 1, 2013, inventering av skyddsvärda träd i Södertälje kommun.*

Figur 1 Skyddsvärda träd och trädmiljöer i Enhörna

Friluftsgårdar

I Enhörna finns tre friluftsgårdar; Enhörna IF, Gillberga och Bastmora.

Friluftsgården vid Bastmora hyrs nu mer ut som bostadshus.

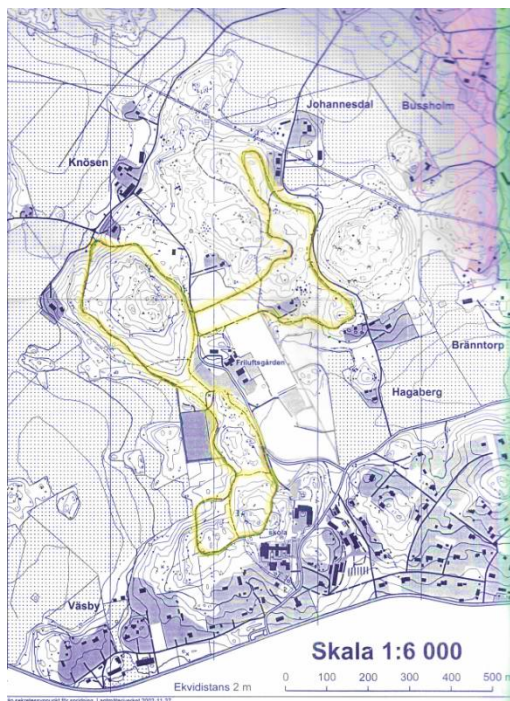

Figur 8 Entré till Bastmora friluftsgård

Enhörna IF [3]

Enhörna IF driver Enhörna friluftsgård med samlingssal och kök, omklädningsrum och duschar, uthyrning av stuga för övernattnig, uteplats med grill och bollplaner; 2 stycken 11-manna planer, 3 stycken 9-manna planer, 1 stycken 5-manna plan och 1 stycken 7-manna plan. Föreningen erbjuder en mångfald av verksamheter i form av fotboll, gymnastik, gång, löpning och skidor. I anslutning till idrottsområdet finns elljusspår, se figur 15.

Varje år arrangerar föreningen ett lopp som heter "påsksmällen", loppet går bland annat genom Sandviken. Enhörna IF arrangerar även ett Valborgsfirande och en eld tänds vid grusplanen på fastighet Väsby 1:88. De arrangerar även en årlig loppmarknad.

Figur 12 Elljusspår är markerat med gul färg.

Figur 13 Påsksmällen, illustration av löp-väg

Gillberga friluftsgård [4]

Invid Gillberga badplats finns en friluftsgård som inte är öppen för badgästerna, men som kan bokas via kommunen för aktiviteter.

Gillberga är en plats främst för personer med funktionshinder. Anläggningen är anpassad med olika hjälpmedel för fysiska funktionshinder.

Bastmora friluftsgård [5]

Bastmora friluftsgård drivs av en ideell förening. Tidigare fanns även ett elljusspår i anslutning till friluftsgården.

Figur 9 Spårssystem vid Bastmora

Tillgång till vattnet

Enhörna - Kommunala badplatser

I Enhörna finns tre kommunala badplatser; Underåsbadet, Malmsjöbadet och Gillberga badplats.

En kommunalt förvaltd badplats omfattas av regelbunden provtagning av vattnet, är utrustad med toaletter och papperskorgar, informationsskylt och livboj.

Figur 14 Kommunala badplatser i Enhörna; Underåsbadet och Malmsjöbadet

Figur 105 Underåsbadet.

Underåsbadet [6]

Underåsbadet är den större av de två badplatserna och är utrustad med volleybollplan, lekplats och omges av stora gräsytor. Badområdet är avgränsat mot vattenskotrar. Parkeringen är gratis. Kommunen samarbetar med Enhörna IF vad gäller skötsel och drift av badplatsen.

Malmsjöbadet [7]

Malmsjöbadet är utrustad med volleybollplan, lekplats, toaletter, grillplats och kiosk. Parkeringen är gratis. Kommunen samarbetar med kioskarrendatorn vad gäller skötsel och drift.

Figur 116 Gillbergabadet.

Gillbergabadet (4)

Gillberga är en mindre badplats som ligger sydost om Malmsjöbadet. Badplatsen är främst till för badgäster med funktionshinder och är anpassad med olika hjälpmedel för att kunna ta sig ner till vattnet.

Badplatser av lokal karaktär

I Enhörna finns flera badplatser av lokal karaktär.

Badplatser av lokal karaktär innebär att provtagning av vatten ej sker och att det varken finns toaletter eller papperskorgar.

Strandskyddslagstiftningen gäller och det är förbjudet att avhysa besökare som befinner sig utom hemfridszonen. Det är även förbjudet att stängsla in området. Det är inte heller tillåtet att sätta upp skyltar som kan uppfattas som privatiserande eller utföra andra åtgärder som kan verka avhållande.

I Sandviken är badplatser belägna på planlagd allmän platsmark som ansluter mot vattnet. Det innebär att området är allmänt tillgängligt i enlighet med strandskyddslagstiftningen, plan- och bygglagstiftningen 1 kap 4§ och i enlighet med allemansrätten.

Ekensbergs ångbåtsbrygga [8]

I badkartan.se pekas Ekensbergs ångbåtsbrygga ut som en trevlig badplats av lokal karaktär. Läs även under rubriker; Ångbåtstrafiken, Ekensbergs ångbåtsbrygga och Lurberget för historik.

Badstrand vid Bastmora friluftsgård (5)

Vid Bastmora friluftsgård finns en sandstrand och en brygga.

Figur 12 Vy mot sandstrand vid Bastmora

Sportfiske

Mälaren är Sveriges artrikaste sjö med 33 naturligt förekommande fiskarter. Det finns även inplanterade fiskarter såsom lax, öring och olika former av röding. Det finns fiskarter som är fredade hela eller delar av året.

Sportfiske är fritt i Mälaren med begränsning av så kallat frivatten där fiskerätten tillhör enskilda rättighetsinnehavare. I enskilt vatten är handredskap tillåtna. Fiske från båt ingår inte i det fria handredskapsfisket, det finns dock områden där trolling, dragrodd och fiske med nät får utövas i enlighet med specifika regler för platsen. Man får inte heller använda angeldon. Det finns även vikar där man periodvis inte får fiska.

Mälaren var den första sjön i Sverige som drabbades av kräftpest (år 1907), därför finns huvudsakligen inplanterad signalkräfta. Kräftfiske kan ske i Lövstafjärden med så kallat TDA-fiskekort.

Acksjöarna [9]

Man behöver inte vara sportfiskare för att besöka Acksjöarna. Vid båda sjöarna finns vindskydd och eldplatser.

Lilla- och Långa Acksjön ligger vid Skabro. Sjöarna omges av hällmark och skog och erbjuder ”*put & take*” fiske. I Lilla Acksjön finns inplanterad regnbåge och någon öring. I Långa Acksjön finns inplanterad regnbåge, gädda och abborre. Allt fiske ska ske från land.

Sjöarna förvaltas av Södertälje amatörfiskeklubb. Fiskekort krävs.

Malmsjön [10]

Malmsjön är en ”*put & take*” sjö med öring och regnbåge. Det finns även abborre och gädda. Det är tillåtet att fiska från båt med elmotor. Flytring får användas. Flugfiskare får tillämpa ”*catch and release*”.

Malmsjön förvaltas av Södertälje Amatörfiskeklubb. Fiskekort krävs.

Sjötrafik på Mälaren

Mälaren har länge varit ett strategiskt och ekonomiskt viktigt område. Vattenvägarna var viktiga för att transportera matvaror och andra handelsvaror till städerna.

Redan under vikingatiden fanns stora handels- och boplatser runt Mälaren såsom Helgö och Birka.

Under medeltiden blev Stockholm den viktigaste handelsplatsen vid Mälaren. Eftersom nästan inga varor tillverkades i Stockholm så fördes varorna in till staden, många gånger via vattenvägarna.

Under 1650-talet påbörjades en kartering av Mälarens många öar och 1689 publicerades Gripenhjelms Mälarkarta. År 1739 togs en mer exakt karta över Mälaren fram av dåvarande lantmåteridirektören Jacob Nordencreutz. På denna karta framgår även farvägar för sjöfarten och

Underås pekas ut som en hamn.

I Fredmans epistel nummer 48 utmålas Ulla Winblads hemresa över Mälaren år 1769. I visan besjungs några av de varor som transporterades till Stockholm, bland annat körsbär. Måhända kom dessa från Enhörna.

Figur 137 Utsnitt ur mälarkartan, 1740. Källa: Wikipedia

Ångbåtstrafiken

I och med att ångmaskinen uppfanns påbörjades den industriella revolutionen. År 1818 startade den första ångbåtstrafiken på Drottningholms slott. Den reguljära ångbåtstrafiken startade 1821 och 1828 inrättades en ångbåtshamn för Mälartrafiken på Riddarholmen i Stockholm. Ångbåtstrafiken omfattade såväl transporter av passagerare som införsel av lantbruksprodukter. I Enhörna var närheten till Mälaren och ångbåtstrafiken viktig för införsel av varor till Stockholm. Under senare decennier har turisttrafiken ersatt person- och godstrafiken. Det innebär att turistmålen fått allt större betydelse för Mälartrafiken.

På 1820-talet anlades Södertälje kanal. Innan var det Christopher Polhems sluss som var den enda förbindelsen ut till Östersjön. År 1930 invigdes Hammarby kanal för att avlasta slussen i Stockholm. Majoriteten av Sjötrafiken går även idag via Södertälje kanal.

Under såväl 1800-talet som in på 1900-talet var ångbåtstrafiken av stor betydelse för Enhörna med dess tegelindustrier och handelsträdgårdar. År 1837 började ångbåten Gripsholm trafikera sträckan mellan Mariefred och Stockholm, ångbåten angjorde Horn. År 1899 anlöttes Sandviken av S/S Eidern på traden mellan Stockholm och Mariefred. Det var första gången en ångbåt i reguljärtrafik anlötte denna brygga. Ekensbergs brygga med Lurberget var ett populärt

utflyktsmål under 1800-talets senare del. För mer information se under rubriken Lurberget. Ångbåten S/S Sirius anlöpte Underås. Under sent 1800-tal trafikerade flera ångbåtar de olika sträckorna, det rådde stor konkurrens om passagerarna. Sedan år 1903 går ångbåtsfartyget S/S Mariefred mellan Stockholm och Mariefred.

Euréns ångbåtskarta redogör för den ångbåtstrafik som förekom år 1897. I Enhörna angjordes: Sandviken, Ekensberg, Horn och Lövsta. Läs även under rubriken *Lurberget*, där Ekensbergs ångbåtsbrygga lyfts fram som ett populärt utflyktsmål.

Figur 148 Utsnitt ur Euréns ångbåtskarta från 1897.

Idag utgör ångbåtsbryggorna i Sandviken och Ekensberg utflyktsmål.

Sandvikens ångbåtsbrygga [11]

På platsen för ångbåtsbryggan kunde man redan 1795 se en brygga benämnd "lastageplats" på äldre kartor. År 1899 växte behov av en mer funktionell brygga fram efter att tegelbruket bytte ägare. Omkring år 1899 stod en bättre brygga färdig.

Den nya bryggan bekostades av omkring 70 Enhörnabor som ingick i ett bolag för Enhörnabor som var intresserade av att möjliggöra transporter. I samband med att bryggan förbättrades så uppfördes "luffarhotellet" som var ett godsmagasin med väntsal. Luffarhotellet revs i slutet av 1950-talet då det var i dåligt skick.

Efter att bryggan uppförts avvecklades bolaget och skötseln av bryggan togs över av kommunen. Bryggan ägdes i slutet av 1960-talet av åtta andelsinnehavare varav kommunen hade 25%.

År 1995 aviserade kaptenen för S/S Mariefred att bryggan behövde åtgärdas för att fortsatt trafik skulle kunna ske. Kommunen hade inga önskemål om att bekosta renoveringen. Då bildades *Föreningen Sandvikens Ångbåtsbrygga*. År 1998 övertog Föreningen Sandvikens Ångbåtsbrygga fastigheten och bryggan från andelsägarna. Föreningen samlade in pengar och bryggan åtgärdades. Ångbåtsbryggan återinvigdes på midsommarafton år 1999. År 2022 hade Föreningen Sandvikens Ångbåtsbrygga 150 medlemmar.

Från bryggan fraktades länge varor till och från Stockholm. Last som gick till Stockholm kunde bestå av; mjölk från gårdarna, tegel från tegelindustrierna, produkter från de 15 olika handelsträdgårdar som fanns i närområdet och Siklöja från Slandöfiskarna. Last till Sandviken bestod bland annat av sopor och latrin som bland annat användes för att gödsla i handelsträdgårdarna.

I Sandviken låg flera verksamheter vars besökare anlände med ångbåt till bryggan. En av dessa var Frälsningsarméns vilohem ”*Kämparo*”. Under 1920-talet hade de särskilda rabatter för resor med ångbåten. En annan verksamhet utgjordes av den barnkoloni som anordnades av Högalids församling. Barnkolonin var aktiv till år 1963.

Under 1900-talets början bebyggdes Sandviken med allt fler sommarvillor sedan tegelbruket vid bryggan lades ned. Sommargästerna bidrog till att eftermiddagsturen som gick på lördagarna var kvar ända till år 1953.

S/S Mariefred angör idag Sandviken på sin resa mellan Stockholm och Mariefred. Även Ångfartyget Eidern angör Sandviken på sin färd till och från Birka.

Än idag firas olika former av högtider vid ångbåtsbryggan såsom midsommar och ångbåtens första och sista tur för säsongen. Det firas även bröllop vid ångbåtsbryggan.

Ekensbergs ångbåtsbrygga (8)

Enhörna hembygdsförening har ett samarbete med Eidern som angjort Ekensbergs brygga i samband med kafferep och andra evenemang på museet. Hembygdsföreningen har även arrangerat guidade turer från Södertälje till Ekensbergs brygga i samarbete med Eidern.

S/S Mariefred angör idag Ekensbergs ångbåtsbrygga på sin resa mellan Stockholm och Mariefred i de fall passagerare signalerat från bryggan eller om avstigande passagerare finns på båten.

För mer information läs under rubrikerna *Lurberget* och *Badplatser av lokal karaktär*.

Klassiska kulturmiljöer i Enhörna

Säterier

Det har funnits ett medeltida säteri på orten; år 1496 utnämndes Varneby som sätesgård för väpnaren Laurentz Olofsson.

Begreppet säteri myntades under 1500- och framför allt 1600-talet. Namnet härrör från att adelsmännen ”*satt*” på gårdarna och var skattebefriade. Ett säteri kännetecknades av

ståndsmässig bebyggelse. Det fanns under denna period två säterier i Enhörna; Ekensberg och Horn. Lövsta hade i stora delar samma ställning och karaktär dock utan att utses till säteri.

Ekeby med Underås var en herremansbostad men erhöll aldrig säteriets skattebefrielse. Ekeby förstördes genom mordbrand omkring år 1870.

Kälve gård hade också en herrgårdskaraktär.

Ekensbergs gods [12]

Ekensberg har sitt ursprung i ägora för Husaby kungsgård. Det sägs även att huvudbyggnaden delvis är uppförd med tegel från kungsgården Husaby.

Ekensbergs gods, före detta säteri bildades 1649 och egendomen fick då sitt nuvarande namn. Nuvarande huvudbyggnad uppfördes mellan åren 1789 - 1790 under Landshövdingen Mikael von Törne som även lät anlägga en barockträdgård. I början av 1800-talet anlades en engelsk park av Törnes svärfar; riksrådet och greven Gustaf Adolf Hjärne. Parken bakom huset upp mot Lurberget inrymde lusthus, trappor, gångar och en konstgjord grotta. Av trädgårdarna finns endast rester kvar. Lusthuset finns kvar och på berget i dess närhet finns en ristad orm med runor. Ristningen är inte registrerat fornminne. Ursprungs år är okänt.

Figur 15 Figur 1916 Huvudbyggnad på Ekensbergs gods.

Figur 16 Ristning på berget vid Ekensbergs gods

Under Törnes ledning utvidgades egendomen och omfattade ett flertal gårdar och torp, kvarn, såg, smedja, tegelbruk, bränneri och orangeri.

År 1809 såldes Ekensberg till överste Erik Göran Adelsvärd som sedan han förlorat sin hustru gifte om sig med Beata Lovisa Stackelberg. När överste Adelsvärd senare gick bort så gifte änkan om sig år 1817, med generalmajor, greve Ulrik Gyldenstolpe (1774 - 1855). Greve Ulrik Gyldenstolpe var barnbarn till Nils Gyldenstolpe (1642 - 1709) som var kungligt råd, diplomat, kanslipresident och guvernör för prins Carl (Karl XII).

År 1815 låg 23 torp under gården.

Ekensberg såldes år 1839 till släkten af Forselles.

När gården övergick till bröderna Brink är oklart, men mot slutet av 1800-talet delades egendomen upp i tre delar av bröderna Brink. Därefter samlades gården igen sedan gården ärvts av den ena broderns fosterson. Fostersonen stod under förmyndarskap av en advokat som företrädde arvingen. Advokaten förvaltade hela Ekensberg, inklusive Årby. Han agerade dock i eget syfte och dömdes så småningom till fängelse.

Under 1900-talet avstyckades gården i fler delar. Gården köptes av en äventyrare från Sparreholm som sålde flera delar av fastigheten. Äventyraren flög ett eget flygplan mellan Ekensberg och en gård som han ägde i Södra Sörmland. När äventyraren gick i konkurs såldes gården till en man som hette Kjell i förnamn. Äventyraren flydde till Sydamerika och är sedan dess spårlöst borta.

Därefter köpte familjen Groth delar av den ursprungliga fastigheten. Den större delen av marken tillhör Horns säteri, som genom Ekensbergs förvaltnings AB förvaltar båda egendomarna. Huvudbyggnaden tillhör intendent Lars Sjöberg.

Ekensbergs huvudbyggnad är alltså inte längre huvudbyggnad för hela domänen eftersom den styckats upp, men refereras nedan som huvudbyggnad eftersom läsbarheten i landskapet finns kvar. Ekensberg har med sin strama gustavianska huvudbyggnad, ålderdomliga flyglar samt uthus, 1700-talsträdgård och 1800-talspark med tidstypiska karaktärsdrag ett högt kulturhistoriskt värde. Gården utgör ett utmärkt exempel på struktur och karaktärsdrag från dess storhetstid, d.v.s. 1700- och tidigt 1800-tal. Huvudbyggnadens 1700-talsinteriorer tillhör några av de bäst bevarade och dokumenterade i länet. Byggnaden är ett av de förnämsta exemplen på senrenässans. Ekensbergs läge med siktlinjer mot kyrkan är av stort värde för upplevelsen och förståelsen av kulturlandskapet.

I riksantikvarieämbetets databas finns en kort notering om att en 1700-talsfröken blev mördad och inmurad på Ekensberg. Hon sägs gå igen som den "vita frun". Enligt legenden blev den mördade kvinnan inmurad i en lönngång på tredje våningen. Vem kvinnan var är det ingen som säger sig veta. En av berättelserna om den vita frun förtäljer att hon har långt svart hår och bär en vit klänning. En annan berättelse vittnar om att den vita frun skrämde en liten gosse när hon dök upp i hans barnkammare på Ekensberg var kväll. Hon sa då till gossen att han inte fick be aftonbön. Barnkammaren flyttades till en annan del av huset när gossen berättat om besöken av den vita frun.

Mjölkkällaren vid Ekensberg (12)

Mjölkkällaren hörde tidigare till mejeriet vid Ekensberg. Efter en brand har mjölkkällaren renoverats med medel från länsstyrelsens kulturmiljöenhet i ett samarbete mellan hembygdsföreningen och fastighetsägaren.

Figur 170 Mjölkkällaren vid Ekensberg.

Bomlers smedja [13]

Även Bomlers smedja hör till Ekensbergs gods. En interiör av en smedja med Bomlers verktyg finns uppbyggd i Hembygdsmuseet. Själva smedjan har förtjänstfullt renoverats av fastighetsägaren och går att bruka. Fastighetsägaren har ett samarbete med Hembygdsföreningen som planerar att visa upp smedjan.

Figur 191 Smeden Bomler med son, Ekensbergs gods, 1927. Källa: digitaltmuseum.se, Fotograf: Samuelsson D

Figur 18 Bomlers smedja.

Lurberget [14]

Lurberget, som erbjuder utsikt mot både Birka och Stockholm, ligger i nära anslutning till Ekensbergs gods.

Under 1800-talets senare hälft var Ekensberg ett populärt utflyktsmål för ordenssällskap och föreningar som anlände med båt till Ekensbergs brygga. De brukade anlända vid tolvtiden och när de anlände var flaggan hissad på Lurbergets topp. Besökarna saluterades av fyra kanoner uppe på berget. Sällskapet tågade i land med fanor och musik

Figur 203 Emblem på Lurberget. Källa: Inventering av kulturmiljöer i Södertälje kommun; Ytterenhörna och Överenhörna socknar (2005)

därefter defilerade sällskapet förbi huvudbyggnaden där godsägaren och föreningens anförare växlade tal. Därefter dansade man och åt i parken. Innan avfärd marscherade församlingen längs Kanonvägen upp till bergets topp. På toppen placerades ibland emblem i form av gjutjärnstavlor fastsatta på stänger. På tavlorna syntes sällskapets emblem och årtal. Besöket kunde involvera både festligheter och gudstjänster. Vid sex-tiden återvände sällskapet via båt till stan.

Det första emblemet placerades på platsen år 1862. Det ska som mest ha funnits mellan 12 till 15 emblem uppställda på berget men med tiden har de flesta försvunnit. De fyra kvarvarande äldre emblemen finns från år 2022 utställda på hembygdsmuseet så att de kan bevaras för eftervärlden. Hembygdsmuseet har erhållit bidrag från länsstyrelsens kulturmiljöenhet för att göra repliker av de fyra kvarvarande ordensemblen för att sätta upp dessa på Lurberget. Det finns även sentida emblem placerade på bergets topp, se figur 36. Emblem sattes även upp på vid Horn, Hamnskär och Taxinge-Näsby. Emblemen på Lurberget är registrerade lämningar med följande nummer: L2014:9754, L2013:387, L2013:363, L2013:388, L2014:9740, L2014:9650.

Det finns en stensättning på Lurberget som kan vara resterna av en vårdkase. (L2013:1396)

Lurberget är intressant som en del av arkitekturen, ett fenomen av sin tid med sina seder och bevarade lämningar i form av gjutjärnsemblem, kanonvägen, bryggan och stigar.

En webbsida anger att det även i modern tid hållits utegudstjänster på Lurberget.

Horns gods [15]

Horn är beläget längst i norr på Enhörnalandet, strax norr om Överenhörna kyrka.

Horn är ett gods och ett tidigare säteri i Överenhörna. Det sägs att det finns dokument från 1300-talet på godset. Godset indrogs år 1528 av Gustav Vasa från kyrkan, som representerades av biskopen i Strängnäs. Horn ärvdes därefter av hertig Karl som år 1581 gav godset till chefen för Sörmlands ryttere; Melker Beck. Sex år senare var godset ett säteri.

Ägandet av säteriet fördes genom arv i flera led tills den ägdes av ryttmästare Peder Svensson Falk som enligt folktron sägs spöka i gårdens ena flygel under namnet "Den blå riddaren". Det finns berättelser om ljudet av steg i andra delar av byggnaden också. Den blå riddaren sägs även rida förbi flyglarna under nattetid. Sägner uppstod sedan ryttmästarens änka underlät att begrava den döde sedan han avled år 1637. Änkan Falk levde dessutom så slöaktigt att hon miste rätten att besitta gården. Peder Falks kropp blev så småningom begravnen i Överenhörna kyrka. Det finns även berättelser om en vit fru på Horn.

Figur 21 Horns gods. Flygeln närmast kameran är den flygel där ryttmästaren låg innan han begravdes. I flygeln längst bort låg köket.

En av de mest välkända senare ägarna är riksantikvarie Johan Peringskjöld som även fick en närliggande holme namngiven efter sig. Enligt uppgift brukade han låta sig ros ut till holmen för

att sitta där och skriva.

Flera om- och tillbyggnader har skett under årens lopp. Horn utgör dock en av de mest intressanta herrgårdsmiljöerna med ett flertal mycket välbevarade byggnader från 1700- och 1800-talen. Inne i huvudbyggnaden finns enligt uppgift valv från senare hälften av 1400-talet.

Huvudbyggnaden omges av en park med fruktträdgård. Fruktträdgården anlades under 1700-talet. Vidare finns ett lusthus och ett orangeri.

På 1800-talet fanns här ett sågverk och ett tegelbruk vid namn Hornsätra tegelbruk. Tegelbruket lades ner 1918.

Dekorationsmålare Spathon har dekorerat tak och väggar på corps de logi.

Tidigare tjänstebostäder bildar en bruksgata längs med huvudinfarten. Det finns även ett timrat och rödmålat spannmålsmagasin.

Sedan 1978 pågår en varsam renovering av byggnaderna på fastigheten.

På ägorna finns ett hjorthägn. Förutom jordbruk så förekommer idag ett omfattande skogsbruk jämte fastighetsförvaltning, skogs- och viltvård.

Lövsta herrgård - änkesäte för tre drottningar [16]

Lövsta herrgård är beläget på sydvästra delen av Gripsholmsviken.

Fornlämningar i form av skålgropar och stenyxor från stenåldern samt gravar från bronsåldern och järnåldern vittnar om att platsen var bebodd under lång tid.

Äldsta skriftliga belägg för Lövsta är från år 1369. Godset indrogs år 1528 av Gustav Vasa från kyrkan, som representerades av biskopen i Strängnäs. Lövsta kom genom att ingå i livgeding att bli änkesäte för tre änkedrottningar; hertig Karls maka, Kristina den äldre, Maria Eleonora (Gustav II Adolf) och Hedvig Eleonora (Karl X Gustav). Hedvig Eleonora förlänade Lövsta i två omgångar. År 1685 blev gården ett säteri för Anton Gunterfeldt.

År 1738 förstördes huvudbyggnaden av en brand och en ny mangård uppfördes som utgör södra delen av den nuvarande byggnaden.

Åren 1864–75 lät dåvarande ägare, friherre Johan Nordenfalk bygga till den befintliga byggnaden vid gavlarna efter ritningar av hovarkitekten Emil Viktor Langlet, arkitekt till bl.a. Stortingsbyggnaden i Oslo. Huvudbyggnaden har sedan genomgått en stor ombyggnad år 1966.

Figur 225 Lövsta Corps de logi. Källa: Inventering av kulturmiljöer i Södertälje kommun; Ytterenhörna och Överenhörna socknar (2005)

Nordenfalk lät även anlägga park och trädgårdsanläggning samt uppföra nuvarande ekonomibygnader.

Mellan åren 1876–79 anlades Lövstas tegelbruk på södra sidan av Parkudden med tillhörande tegelmästarbostad, arbetarkasern, ugnar, räls och lastbrygga intill vattnet.

Till Lövsta hör bland annat Parkudden-Lövsta naturreservat.

Lövsta som helhet har ett samlat högt kulturhistoriskt värde i sina många värdefulla delar och med en kontinuitet sedan vikingatid. Den välbevarade gårdsmiljön främst representerande sent 1800-tal, knuten till en av tidens mest namnkunnige arkitekter samt tillhörande parkanläggning har ett tidstypiskt och arkitektoniskt värde. Omgivande kulturlandskap med ädellövträd, dubbelradig allé, tegelbruksrester, ålderdomlig vägsträckning, Nora by, torp i orörda lägen samt tillhörande odlingsmarker är avgörande för det höga kulturhistoriska värdet. Lövsta har även ett personhistoriskt värde som änkesäte för drottningar.

Lövsta grotta (16)

Lövsta grotta är en anlagd grotta som ligger på en kulle norr om Kvarnberget, tio minuters gångväg från Lövsta gård. Grottan ligger dold från Mälaren, bakom Rocknäset. Förr i tiden användes grottan som tillflykt i orostider. Grottan består av två tunnlar varav en är 24 meter och en är 13 meter lång. Där tunnlarna möts bildas något som liknar en innergård som till hälften omges av en klippvägg.

Lövsta grotta är alltså inte en utan två grottor som mynnar ut till en platå med ett stenbord som nu förtiden ligger på platåns golv. Runt detta stenbord berättas det att en nutida grupp som helgade asagudarna samlades på Valborg. De tågade enligt uppgift från torpet Hell (Figur 33) med en ek-staty av den fornnordiska guden Frej till Lövsta grotta där de slog sig ner runt stenbordet och drack mjöd.

Figur 256 Lövsta grotta.

Figur 247 Stenbord vid lövsta grotta.

Figur 238 Taket i Lövsta grotta.

Det påstås att det kan ha funnits en hemlig gång mellan matkällaren i Lövsta herrgård och Lövsta grotta. Gången ska ha löpt under smedjan. Uppe i Lövsta grotta finns ett nedåtgående hål som är fyllt av stenar. Möjligen kan det vara en ingång till nämnda gång. Smedjan är idag en ruin.

Fram till år 1920 hade husbonden rätt att bestraffa sina undersåtar med till exempel aga. Det finns en berättelse som anger att det hårdaste straffet på Lövsta att dömas till att bli inspärrad flera nätter i Lövsta grotta tillsammans med de gästar man trodde levde där. Det enda som kunde skydda den straffade mot gästarna var enligt folktron; vigvatten i håret, en hårtuss från en präst fäst runt halsen eller en benbit från en grav på kyrkogården med ett inristat kors. Enligt sägen ska en undersåte ha rymt från sitt straff i grottan via den underjordiska gången.

Vägen på Kvarnberget (16)

På Lövsta finns en omväxlande topografi. En av höjderna går under namnet Kvarnberget. Här finns en utsikt som sträcker sig ända till Taxinge och Mariefred. Platsens namn kan komma från att man ursprungligen tänkt bygga en kvarn uppe på berget.

Det finns en väg på Kvarnberget som är uppbyggd av stenar. Bredden varierar men genomsnittsbredden är ungefär tre meter.

Hela anläggningen på Lövsta, såväl bebyggelse som park bör vårdas på ett antikvariskt ändamålsenligt sätt för att möjliggöra förståelsen för den stora anläggning som Lövsta blev under 1800-talet.

Figur 29 Smedjan på Lövsta gård.

Figur 260 Vägen mot Kvarnbergets topp.

Kälve gård [17]

Kälve gård ligger på en höjd väster om Nöttesta. Gården är av stort kulturhistoriskt intresse.

Gården har en kontinuitet sedan medeltiden och utgjorde antagligen en by under 1200- eller tidigt 1300-tal.

Mellan 1587 - 1647 utgjorde gården en förläning som ingick i Horns säteri.

Huvudbyggnadens äldsta delar tros stamma från 1600-talet. Den terrasserade trädgården är anlagd under 1700-talets slut.

Den vackra gårdsmiljön vid Kälve med ålderdomliga byggnader och uppdelningen i mangård och fägård har ett högt kulturhistoriskt värde som en av Enhörnabygdens mindre herrgårdar av lång hävd med miljöskapande betydelse för omgivande kulturlandskap.

På 1700- och i början av 1800-talet bodde Lars Fredrik Benzelstierna här. Han blev känd sedan han dömts till döden i Danmark efter ett misslyckat försök att bränna ner en rysk flottilj som år 1789 låg infrusen utanför Köpenhamn. För mer information läs under rubriken *Personligheter med anknytning till Enhörna*.

Det finns två runristningar på Kälve, som även står upptagna som övrig lämning på riksantikvarieämbetets Fornsök (L2013:879, L2013:880). En runristning finns i berget som kan ha ristats på 1800-talet av Albert Sandberg som då bodde på Kälve. Runorna har varit fyllda med röd färg och är 5 cm höga, texten har tolkats att lyda enligt följande: *ALBIRT SUNR SAMBIRKS AKILFUM. RAIT RUNUM IF IRUNKUNU. AL+1*. Intill denna ristning finns ett inristat ankare och ett kors. En och en halv meter söder om denna ristning finns en mindre ristning. Här är in skriften övervuxen av lavar och endast några runor är tydliga samt siffrorna 79. Det kan vara del av en inskrift från 1679.

Figur 271 Kälve gård. Källa: Inventering av kulturmiljöer i Södertälje kommun; Ytterenhörna och Överenhörna socknar (2005)

Torp

Under medeltiden kallades nybyggen för torp. Ofta som en ändelse i ett sammansatt namn såsom; *Sandtorp*, *Bränntorp*, *Källtorp* och *Källfrötorp*. Torpen var ofta ensamgårdar och vanligen anlagda på allmänningar eller i byars utmarker. De kunde tillkomma efter till exempel en hemmansklyvning från en större gård eller by. Johnny Länn har i *Enhörnabygdens framväxt* listat ortens medeltida torp.

Senare blev torp en benämning för en icke skattebelagd mindre gård som kunde arrenderas av torparen mot dagsverken på den gård som torpet hörde till. Torparen erhöll ett torparkontrakt.

Torp på kronans mark kallades kronotorp.

Under 1600-talet användes benämningen torp för de små jordbruk som arrenderades av en

torpare och ingick i en större jordegendom. Torparna hade kontrakt i enlighet med gällande regler som inkluderade tillgång till en torpstuga med ladugård, loge, svin- och höns hus och ibland mer än så. Dessutom hade de tillgång till några tunnland med jord att bruka och ved att elda med. År 1909 infördes en lagstiftning som stärkte torparens ställning. Torparen kunde dock fortfarande vråkas om torparen; *"nyttjar fastigheten till annat ändamål än vid upplåtelsen"*, *"för eller tillåter andra att föra ett lastbart eller lösaktigt leverne så att egendomen därav blir illa beryktad"*, *"å fastigheten olovligen säljer brännvin"*.

Under 1700-talet växte befolkningen i Södermanland och antalet torp ökade. År 1734 skattebefriades bönderna för sina torp, detta kan ha bidragit till ökningen.

Antalet torp var som störst omkring år 1860. Då fanns omkring 100 000 torp i Sverige. År 1910 fanns drygt hälften av torpen kvar.

Torparna var friare än statarna. Torparna var dock förbundna till att utföra ett antal dagsverken på gården de tillhörde. År 1943 förbjöds dagsverksarbete som betalning för arrende.

Statare

För att förstå skillnaden mellan torpare och statare beskrivs statarnas förutsättningar nedan.

Under slott, gods och herresäten fanns både torpare och statare. Statarna var lantarbetare som precis som torparna fick sin lön i natura och försågs med en bostad av sin husbonde. Statarbostaden var en liten och enkel bostad. Även svin- och höns hus kunde höra till statarbostaden. Staten (lönen) gav mat på bordet och mjölk samt djurfoder till gris och höns. Det ingick även potatis- och grönsaksland. Ofta fanns även fruktträd och bärbuskar. Det ingick ofta även ved att elda med.

Stataren anställdes enligt legostadgan med ett kontrakt som löpte över ett år. Det var under den så kallade slankveckan; 26/7 - 24/8 som tjänstehjon och statare kunde säga upp sig, flytta och byta arbetsgivare. Om stataren inte sade upp sig då förlängdes arbetskontraktet med ett år. Det innebar att det bara fanns en kort period om året då stataren tilläts söka anställning på ett annat herresäte/gods. Innan 1817/1818 var Mikaelidagen (29 september) den stora avbyttardagen, därefter förlades avbyttardagen till den 24 oktober efter riksdagsbeslut. Dagen flyttades så att alla grödor skulle hinna skördas innan tjänstefolket fick flytta.

Soldattorp

I Överenhörna fanns sju soldattorp, bland annat i Årby och Jursta. I Ytterenhörna fanns 13 soldattorp. Kompaniets löjtnant bodde i Skabro. År 1682 införde Karl XI Indelningsverket, vars uppgift bland annat var att dela in landets bönder i grupper, som kallades rotar, utifrån gårdarnas storlek. Varje rote höll en soldat eller båtsman med torp och tillhörande odlingsmark. Det fanns riktlinjer för vad som skulle ingå i ett soldat- eller båtsmanstorp.

Roten ansvarade enligt 1854-års förordning för att hålla soldaten med utrustning såsom *en; vapenrock, skjorta, kask med tillbehör, halsduk och ett par; strumpor, stibletter, ullstrumpor, skor och tältduksbyxor*. Uniformspersedlarna förvarades i rotekistan på rotemästarens gård för att kläderna inte skulle brukas till vardags.

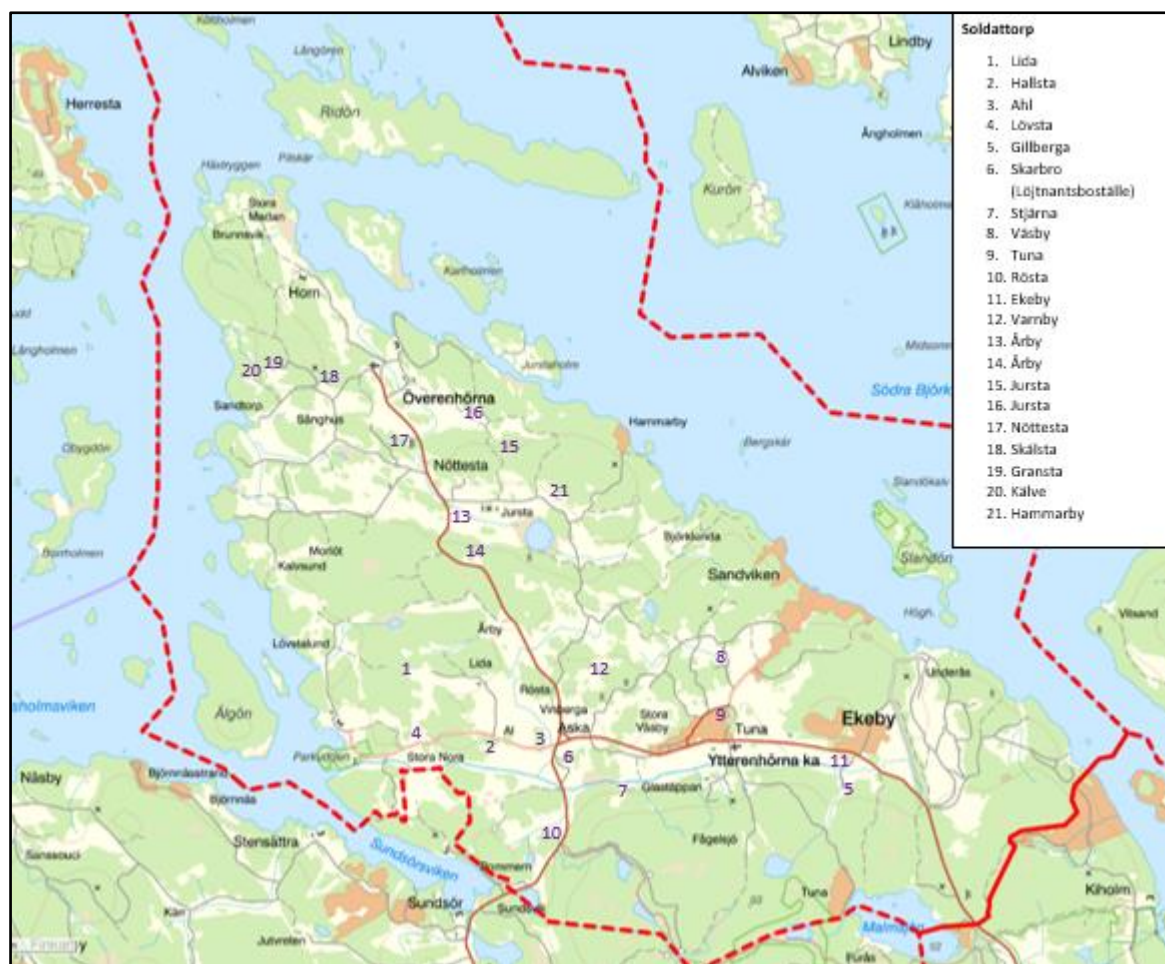

Figur 282 Grenadiärtorpet Hell. Här finns en parstuga (bild) samt en timrad enkelstuga, den senare är sannolikt soldattorpet. Källa: Inventering av kulturmiljöer i Södertälje kommun; Ytterenhörna och Överenhörna socknar (2005)

Om roten höll med soldat var rotens bönder samt en dräng och en pojke befriade från militärtjänstgöring. Om en soldat avled eller avflyttade var bonden tvungen att stå till kronans förfogande om han inte lyckats hitta en ny soldat till soldattorpet.

I boken Enhörnaliv beskriver Barbro E Sjöström hur socknens soldater paraderar på 1800-talets kyrkbacke i granna uniformer och vaxade mustascher.

Flera av soldattorpen finns inte längre kvar, men Hembygdmuseet har en utställning om ortens soldattorp.

Figur 293 Överblick över lägen för ortens soldattorp

Gustav Eriksson-Ahl, (Grottefar/Grottan) på Brudbacken [18] (L2014:5765, L2014:5752, L2014:6427, L2014:6428)

Grottefar som också kallades Grottan var den sista personen som bodde på Brudberget. Han hade byggt sig en stuga med två rum och kök och sägs ha grävt sig ner i kullen på Brudberget därav fick han namnet Grottan. Brudberget var en del i gården Ahls ägor. Grottefar låg i fejd med ägaren Patron Norman som vid något tillfälle försökt köra bort honom från berget. Därefter sägs det att han bombarderade Norman med skymford från sin ställning på berget. Grottefar sades även ha två tama grävlingar som skydd, på samma sätt som man idag kan ha vakhundar.

Grottefar hade tidigare tjänat som soldat och stod fast vid att en soldat har rätt till den jord han själv brutit och odlat. Och brutit hade han, det syns på den långa stenmur som fortfarande bitvis finns kvar. Den var ursprungligen hela 270 meter lång.

Odlingsterasserna är registrerade fornlämningar (L2014:5765) jämte två registrerade stensättningar (L2014:6428, L2014:6427) och en hög (L2014:5752). Även husgrunderna finns kvar. Trädvårdsföreningen har satt upp en skylt som markerar Grottefars stuga. I stugan finns den vedeldade gjutjärnsspisen kvar tillsammans med några övriga lämningar.

Hembygdsföreningen har också satt upp en skylt vid en närliggande husgrund på platsen som

kommer förnyas.

En nedtecknad berättelse anger att Grottefar sades vara synsk och hade varsel. Han sägs ha haft en separat mottagningsstuga i slänten, dit folk sökte sig för råd. I slänten finns en stengrund till en stuga.

Det finns en källa på Brudberget, där det sägs att Grottefar hämtade vatten, bykte sina kläder och tog sina årliga bad.

Figur 304 Källa för bad och tvätt.

Figur 315 Grunden till Grottefars sista boning.

Ådala torp och Källan vid Ådala [19]

Av själva torpet finns bara en förvittrad tegelhög kvar. Platsen för torpet var länge skyltat med en skylt som satts upp av hembygdsföreningen. Skylten är nu borta.

Källan vid Ådala torp ligger ett 100-tal meter väster om Ådala gruppboende. Källans brädfodring har ruttnat men det fanns länge vatten i hålet. Trädvårdsföreningen har tidigare markerat platsen med en hink, fäst vid en stör. Någon har dock tagit bort markeringen och grävt igen källan.

Det finns en berättelse om att två drängar vid Ekeby blev kära i samma piga. Den ena kärleksrivalen dränktes enligt sägnen av den andra drängen i källan vid Ådala. Pigan trodde länge att den förolyckade drängen dog av en olycklig omständighet och gifte sig med den kvarvarande drängen.

Figur 326 Källan vid Ådala har grävts igen, men historien lever kvar.

Efter ett tag blev det gifta paret erbjudna Ådala torp som bostad. Alltså det torp vid vars källa kärleksrivalen ska ha bragts om livet. Väl inflyttade berättas att samvetet kom ikapp drängen som

bekände sina synder och därefter dränkte sig själv i källan.

Hammartorp

När torpet Hammarn såldes 2014 uppgavs byggnadsåret vara 1690.

Det var till torpet Hammarn Gnesta Anna tog sin tillflykt när hon förlorade sin anställning på Sandtorp sedan hon råkat i olycka. Hon var inhyst i den röda längan. Se vidare under rubriken ”Korset på Skansberget”.

I närheten av Hammarn, mellan nuvarande- och gamla landsvägen finns en sten kvar där Anna och Albert ristade sina initialer i ett hjärta.

Figur 34 Anna och Alberts initialer i ett hjärta

Figur 33 Gnesta Annas sista bostad

Figur 35 Torpet Hammarn

Brinkberget

Av torpet på Brinkberget finns bara spridda tegelrester från bakugnen kvar. I dess närhet finns en bevarad brunn i tämligen gott skick. Flera byggnader syns på häradsekonomiska kartan från 1906 och det finns ytterligare byggnadsgrunder i torpets närhet. Bakom en större sten verkar det finnas en hög med skräp från tiden då torpet var bebott. Här ligger skosulor, glasburkar, rester av en fotogenlampa och krukskärvor.

Vid den största byggnadsgrunden finns en stenskodd damm.

Figur 36 Brunn vid torpgrunden på Brinkberget. Kvarnstenar omger brunnen.

I områdets närhet finns ett stort och ett mindre röse.

Ingen av lämningarna finns registrerade som fornlämning.

Figur 38 Damm på Brinkberget

Figur 37 Rösen på Brinkberget

Verksamhetsanknutna kulturmiljöer

Tegelbruken

Tegelbruk har funnits vid nästan alla stora gårdar där man har tillverkat och bränt tegel i gropar för eget behov. Vid större tegeltillverkning har bränning skett i ugn.

Tegel från de större tegelbruken transporterades även till andra orter. Enhörnas gynnsamma läge intill Mälaren gjorde att olika former av varor från gårdarna roddes in till Stockholm för försäljning fram till 1880-talet. De tunga transportererna gick med pråmar. Varefter ångbåtstrafiken kom i gång blev vanligare att transportera varor med dessa fartyg.

Arbetskraften i tegelbruken kom huvudsakligen från Enhörnas byar. Även kvinnor och barn arbetade vid bruken.

I Enhörna finns en lång tradition av tegelbruk. Det finns ett tiotal dokumenterade tegelbruk som har varit i drift från medeltiden och ända fram till 1965. Brukens blomstringstid råde från mitten av 1800-talet och en bit in på 1900-talet. I och med att Stenstaden växte fram och industrialiseringen tog fart var efterfrågan på murtegel stort. Tegelbruken var oftast knutna till olika gårdar och utgjorde en viktig inkomst. Några av tegelbruken var:

- **Hornsättra tegelbruk** som låg under Horns säteri och anlades under sent 1800-tal och lades ner 1918 till följd av brist på lera.
- **Lövsta tegelbruk** som hörde till Lövsta gård och anlades på 1876–1879 och lades ner i början av 1924 till följd av brist på lera.
- **Lerviks tegelbruk** som ägdes av Mälardalens tegelbruk. Bruket anlades 1885 och togs ur bruk 1931 till följd av brist på lera.
- Ekensbergs säteri hade flera tegelbruk, det fanns ett tegelbruk på gården vid 1750-talet. **Lurbruket** uppfördes 1790 och det sista **Nya bruket** var i drift 1885 – 1906. Nya bruket drevs med ångmaskiner och var ett av de större bruken i Mälardalen.
- **Sandvikens tegelbruk**. I Sandviken fanns två tegelbruk. Det första anlades omkring 1850 och moderniserades med ångmaskin omkring sekelskiftet 1900. År 1903 lades verksamheten ner och samtliga byggnader revs. Det andra tegelbruket i Sandviken

uppfördes 1935. Bruket lades ner 1965 till följd av ökad konkurrens och betongtakteglets intåg. Sandvikens tegelbruk var båda egenständiga bruk, det vill säga de hörde inte till något gods.

Sandvikens tegelbruk [20]

Det första tegelbruket i Sandviken låg i närheten av Ångbåtsbryggan. Detta tegelbruk anlades omkring år 1850 och lades ner år 1903 för att rivas 1904 - 1905. Platsen för tegelbruket utgör nu bostadsfastigheter. Länsstyrelsen har föreslagit att området för det tidigare tegelbruket ska omfattas av bevakningsområde för fornlämning.

Det finns flera spår av tidigare tegelindustri i Sandviken, bland annat finns ett lertag kvar i landskapet jämte en skorsten och en mur. Skorstenen med mur och omgivande byggnader är registrerade som övrig kulturhistorisk lämning hos riksantikvarieämbetet (L2013:7772). Lämningen består av en husgrund med kvarstående skorsten samt tre kvarstående hus. Spåren av tegelbruket i landskapet är viktiga för förståelsen av den historiska kontexten. Även om lertaget har vattenfyllets så förmedlar det historien om platsens utveckling. I vattensamlingar kan det även finnas höga ekologiska värden.

Figur 397
Kulturmiljölämning i Sandviken.

Både skorstenen och tegelmur är i behov av renovering. Hembygdsföreningen hoppas erhålla medel för att rusta upp dessa och sätta upp skyltar om tegelbruket på muren för att förmedla historien om tegelbruket.

Glasbruket på Älgön (L2014:6239) [21]

Älgön stavades tidigare Elgön och utgjorde kronopark. En kronopark är en äldre beteckning för ett område som svenska staten hade ägande och tillträde till.

År 1594 anlades ett glasbruk på Älgön på order av hertig Karl (IX). Glasbruket var i bruk till 1611. Glasbruket medförde att Älgön blev kalhuggen och bristen på träd gjorde det nödvändigt för bruket att flytta.

Lämningarna av glasbruket utgör fornminne (L2014:6239 Glasindustri).

Figur 408 Utsnitt ur Häradsökonomiska kartan 1904 - 1906. © lantmäteriet

Gästgiverier och krogar [44]

År 1664 utfärdade riksdagen en gästgivareförordning där det angavs att det maximalt skulle vara två mil mellan gästgivaregårdarna längs de större vägarna, för att möjliggöra resor genom landet. Samtidigt infördes ett skjutsväsende där skjutsarna knöts till gästgivaregårdarna. Gästgivaren skulle ansvara för skjutsar, tillse möjlighet till husrum, tillgång till häst och seldon, slädar och annan utrustning samt ombesörja att mat, dryck och foder fanns att tillgå. I andra hand var bönderna skyldiga att leva upp till skjutsplikten.

Figur 39 Ridö krog. Källa: Inventering av kulturmiljöer i Södertälje kommun; Ytterenhörna och Överenhörna socknar (2005)

Eftersom vattenvägarna i Mälaren var mycket betydelsefulla etablerades gästgiverier och krogar längs dessa under 1600- och 1700-talet. På Hamnskar finns belägg för en krog på 1600-talet. Även på Ridön [23] och Hästryggen fanns krogar. Krogen Hästryggen låg vid Stora Madan. Krogen på Ridön är troligtvis från 1700-talet. Byggnaden står kvar än idag. Längs landsvägen fanns under 1600-talet krogar vid Underås och Lövsta. Det ska även ha funnits ett skjutshåll vid Stora Nora, intill den vinterväg som nyttjades då kungligheter med hov färdades Överenhörna, mellan Stockholms- och Gripsholms slott. Schnell beskriver hur Karl IX (1550 - 1611) tog vägen Överenhörna via Bastmora och Lövsta där det också fanns krogar. Han övernattade vid det tillfälle som beskrivs på gården Ahl.

Schnell beskriver även att man under Gustav III:s (1746 - 1792) och Karl XV: s (1826 - 1872) regering vintertid kunde ta vägen upp från Mälarens is vid Bastmora krog och vidare över Ytterenhörna kyrka till Lövsta krog för att fortsätta ut över Gripsholmsviken.

Lönnkrog och spelhåla på Herrnäset [22]

Det har även funnits åtminstone en lönnkrog och spelklubb i Enhörna.

År 1855 infördes brännvinsförsäljningsförordningen och handel med alkohol reglerades för första gången i sin helhet.

På Herrnäset pågick försäljning av brännvin fram till år 1868. Förutom lönnkrog ska det även ha funnits en olaglig spelklubb här. Herrnäset var på den tiden en utgård under Åkers styckebruk och Taxinge. Gården arrenderades av Ångsvaktare Jan Erik Jansson vars son Wallentin Jansson (20 år) erkände utskänkning av brännvin. Han dömdes enligt Selebo Härads Dombok, Vintertinget 1869, att böta 75 riksdaler och att betala utskänkningsavgift om 40 riksdaler. Två tredjedelar av det han betalade tillföll åklagaren och en tredjedel tillföll socknens fattiga. Domen omfattade endast brännvinsförsäljningen inte spelverksamhet.

När Jan Erik och Wallentin dog i smittkoppor år 1874 anger bouppteckningen att det fanns ett antal utestående reverser och fordringar, dessa antas härröra från en spelverksamhet.

Rysstunneln (L2015:3491) [24]

Rysstunneln ligger strax utanför Enhörna, men hör ändå till områdets historia. Tunneln som är ca 300 meter lång går från Malmsjön, genom grusåsen och under gamla Enhörnavägen och sedan via en grävd och bitvis stensatt bäck som rinner ut i Mälaren vid Lina Gård.

Tunneln byggdes för att generera vattenkraft till kvarnen vid Linamed.

Det finns flera historier om dess tillkomst. En historia, (enligt riksantikvarieämbetets databas, den mest troliga), anger att ägaren till Lina herrgård, kammarrådet Nils Dufva värvade ett dussin dalmasar att bygga Rysstunneln omkring år 1825. En annan historia anger att tunneln byggdes av ryska krigsfångar i början av 1800-talet.

Varför tunneln heter rysstunneln är okänt. Det kan vara så att ryska krigsfångar byggde den. Det finns en liknande tunnel i Dalarna med samma namn, kanske har det med saken att göra.

Täljeleden löper invid Rysstunneln och kommunen har satt upp en skylt som visar var tunneln ligger.

Tunneln är markerad som fornlämning L2015:3491 Övrig lämning

Figur 410 Rysstunneln.

Kruthuset på Ridön [25]

Figur 41 Kruthuset med texten KRUTHUS. Källa: Hembygdsföreningens arkiv.

Figur 422 Kruthuset med övermålad text. Källa: Hembygdsföreningens arkiv.

Kruthuset på Ridön uppfördes 1832 - 1834 på uppdrag av fortifikationsförvaltningen. Byggnaden var avsedd som förvaring för krut och andra explosiva ämnen och är konstruerad så att den ska tåla en explosion, det vill säga med stadiga murar och ett "löst" tak som skulle lyfta av tryckvågen

från en explosion. Inför uppförandet av denna byggnad anlätades conductor Immanuel Nobel (Alfred Nobels far) som enligt uppgift även bosatte sig med sin familj på ön år 1832. För mer information se persongalleri.

Enligt uppgift är byggnaden uppförd av tegel från Stora Madan. Det var tätt mellan våningarna på grund av krutets beskaffenhet, golven i byggnaden låg tätt eftersom krutet var tungt. Under andra världskriget (1939 - 1945) målades namnet "KRUTHUS" över.

På 1960-talet utrymdes hela kruthuset. Krutet lades på isen och sprängdes. När krutet avlägsnats revs de tätt liggande golven.

I mitten av 1980-talet blev denna före detta militära anläggning avmilitariserad. År 1992 storstädades huset av en familj som bott på Ridön under många år. Både brygga, kruthus och bron framför kruthuset rustades upp. För att finansiera upprustningen av kruthuset och bryggan anordnades flera fester för Enhörnaborna. Omkring 200 gäster bjöds in till varje festtillfälle. I hålen på väggarna där golvsyllarna tidigare fästes lös tända blockljus, vilket enligt uppgift gav en magisk inramning till festligheterna. Besökarna kom resande med ångbåten Mariefred från Ekensbergs ångbåtsbrygga. Efter festen tog gästerna ångbåten Eidern tillbaka till Ekensbergs brygga eller till Södertälje. Isen tog bryggan år 2000 varför fler fester inte hållits.

Kruthuset har ett stort kulturhistoriskt och miljömässigt värde och är i fortsatt behov av renovering.

Som kuriosa kan nämnas att Rudolf Pettersson gjorde beredskapstjänst vid kruthuset under andra världskriget. För mer information om Rudolf Pettersson se; persongalleri.

Den gamla brandstationen [26]

Redan i de medeltida landskapslagarna beskrevs vilket stöd som bönderna i varje härad skulle ge varandra om en brand uppstod.

I Överenhörna finns den gamla brandstationen kvar. Brandstationens interiör finns även uppbyggd på Hembygdmuseet.

Brandsationen var från början hälften så stor och rymde ett aggregat som skulle kopplas på en bil. När den första brandbilen införskaffades byggdes brandstationen till bakåt, in i kullen. Brandstationen lades ner sedan en lada brann ner på grund av att brandslangen hade för många hål.

Fastighetsägaren och Hembygdmuseet har gemensamt ansökt om och erhållit bidrag från länsstyrelsens kulturmiljöenhet för att rädda brandstationen för eftervärlden. Tanken är att brandstationen ska vara ett filialmuseum till Hembygdmuseet.

Figur 433 Brandstation.

Vilohem och Barnkolonier

Vilohem och barnkolonier uppstod ur sociala och filantropiska rörelser i slutet av 1800- och början av 1900-talet. Vilohem och barnhem kunde öppnas av såväl sociala organisationer som av enskilda personer. Verksamheterna inriktades på att stötta de mest socialt utsatta grupperna och ge rekreation och ibland även bildning i enlighet med tidens anda.

Vilohemmen var till för de arbetande kvinnorna som till en låg avgift kunde tillbringa några veckor under sommaren på semesterhem för att sedan orka med det resterande årets arbets- och försörjningsbörda. Tanken var att kvinnorna skulle ges möjlighet att komma bort från de smutsiga och trånga städerna och återhämta sig i en sund och lantlig miljö.

Barnkolonierna blev vanliga i Sverige vid början av 1900-talet. Idén med barnkolonier föddes i Schweiz. Tanken var att barnkolonierna skulle erbjuda mindre bemedlade barn från industrialismens smutsiga städer en vistelse i en lantlig och mer hälsosam miljö.

Barnkolonierna ansågs utgöra en viktig social verksamhet som erbjöd barnen en strukturerad miljö där de fick äta sig mätta, få frisk luft och uppleva friluftsliv. Fram till år 1954 ingick ett arbetsinslag där flickorna skulle lära sig hushållsarbete och pojkarna utomhusarbete. Det fanns över tid olika råd och riktlinjer som barnkolonierna avsågs följa.

I skriften ”*Livet vid Ångbåtsbryggan*” beskrivs hur lokalborna upplevde att kompisarna kom tillbaka efter vintern. Återkommande gemensamma lekar var; brännboll, kull, kojbygge, fotboll och turneringar. Det förekom även sjöslag mellan roddbåtar som rustats med brandsprutor.

Barnen som reste till barnkolonierna; ”Rosenlund, Sommarbo och Stenby” anlände med ångbåten ”S/S Maja” (Senare döpt S/S Mariefred) till Sandvikens brygga.

Innan barnen fick resa till barnkolonierna blev de undersökta av en läkare.

Kämparo [27]

I sekelskiftet 1800/1900 tillkom bebyggelse främst i Sandviken. Bebyggelsen förde med sig sommargäster. Bland sommargästerna som sökte sig till Sandviken fanns även de som besökte vilohemmet *Kämparo* vid Sandviksvägen som togs i bruk av Frälsningsarmén under sommaren 1912.

Under en period inrymde Frälsningsarmén även en Barnkoloni i villa *Kämparo*. Matsalen låg inrymd i den gula villan bakom allmänningen på Väsby 1:97. På östra sidan om allmänningen fanns personalbostäderna.

Figur 444 Vykort med Villa Kämparo, inköpt på Tradera 2022. Fotograf: okänd

Den vackra byggnaden; *Kämparo*, med glasad veranda har bibehållen karaktär och har idag ett stort kulturmiljömässigt och miljöskapande värde med sina fina lövsågade detaljer och karaktäristisk takform och fönsterindelning.

Stenby, Sandviken [28]

År 1916 anlade Frälsningsarmén ett barnhem vid Stenby i Ytterenhörna. Barnhemmet anlades med hjälp av en donation från skattmästare Philipsson. Barnhemmet tog under sommartid emot omkring 25 barn i åldrarna 2,5 - 6 år. Barnen kom från Stockholms fattigaste församlingar och fick tillbringa några sommarmånader på landet i den friska luften. Många av barnen var undernärda och här fick de flera mål mat varje dag. De fick enligt uppgift; *till och med smörgås med smör på.*

Om något barn blev sjuk under vistelsen så fanns ett sjukrum bredvid föreståndarens rum. Rummet var bemålade med blommor och det fanns en stol där en sköterska kunde sitta och vaka över sjuklingen. Föreståndaren kallades för sommarmamma av barnen.

Bianchini (*för mer information se under persongalleri*) beskriver inredningen i byggnaden som liknande ett dockskåp eller sagoslott, med vita lakan i de små sängarna med resårbotten och nätta tapeter och gardiner. Han beskriver även matsalen som pryds av en lustig ljuskrona där träslevar formats till ljusarmar och hela ljuskronan är hopsatt av köksredskap. Vidare beskriver han att väggarna i matsalen är bemålade med blommor och att det finns roliga gubbar målade i taket; människor, en präst, hästar och ett brudpar.

Utanför husen fanns en lekgröp med sand som kunde formas. Barnen från Stenby togs enligt uppgift ibland ned till Sandviken för att bada.

Traditionsbundna-, historiska platser och folktrö

I Enhörna finns platser som är traditionsbundna eller omfattas av folklivsberättelser. Vissa platser nyttjas inte längre på samma sätt med anledning av att våra levnadsmönster förändrats. De lever dock kvar i folklivsberättelser och har ett upplevelsevärde eftersom de förmedlar berättelsen om hur livet tedde sig förr.

Bianchini (*för mer information se under persongalleri*) beskriver i "Sörmländska socknar" en levande folktrö med *för-bud/varsel* och kontakt med "andra sidan". Tron på trolltallarna och vit- och svart magi var stark på bygden. Enligt Bianchini fanns det på orten såväl själsliga som fysiska kvacksalvare. Bland annat trodde man att det fanns de som stod i förbund med den onde på ett eller annat sätt. För att få kontakt med den onde gick man till trolltallen. Berättelser om synska och/eller kloka gummor och gubbar och folktrö finns i flera källor. Av detta förstår man att folktron har varit stark och levande på orten på gott och ont.

I noteringar i riksantikvarieämbetets webbsida; Fornsök, finns även uppgifter om fyra kända spöken; ett vikingatida spöke på Gullskär. Det finns även uppgifter om den "Vita frun" på Ekensberg och den "Blå riddaren" och den "vita frun" på Horns gods. I boken *Enhörnaliv 1 - Mälaren, Mord och Modinare* nämns "Bastmora-Frun" på ett sätt som gör att man förstår att det är någon form av väsen man fruktade att möta när man färdades Överenhörna Malm.

Flera av nedan nämnda platser utgör även registrerade fornlämningar.

Trolltallar i Enhörna

I Enhörna finns tre dokumenterade trolltallar. Trolltallar är en form av smörjträd som ansågs ha

en helande kraft. Smörjträd uppstår då två unga plantor växer ihop, eller genom att man huggit hål i ett träd med till exempel en yxa.

Trolltallar var ett viktigt inslag i den folkliga läkekonsten. Till exempel drogs sjuka eller handikappade barn genom tallens hål i stammen. De sjukdomar som trolltallar sades bota var till exempel; frossa om våren, engelska sjukan, ”efterblivna barn” och barn med lyte. Vid behandlingen av tallen togs hänsyn till månens faser. Behandlingen skedde med fördel på en torsdagsnatt och skulle genomföras tre gånger motsols. Barnets skjorta eller skyнке skulle bli kvar på ingångssidan så att barnet kunde upplevas födas på nytt. Därefter offrades klädedräkten tillsammans med till exempel kopparmynt. Enligt sägnen blev barnet sig aldrig mer likt efter behandlingen, även om åkomman botades. Det fick något vilt i blicken.

En av Enhörnas tre trolltallar är Trolltallen, Gillberga 1:5, som nämns under rubriken *naturminnen*. De andra två trolltallarna; Årbytallen och Träsk-Olles tall beskrivs nedan. Stubben som är kvar efter Träsk-Olles tall är skyddat fornminne.

Årbytallen [29]

Årbytallen växte strax utanför Årby, som hörde till Ekensbergs domäner. Denna trolltall var vårbunden och sades kunna bota krämpor. Tallen sades även ha förmågan att ge kontakt med dolda makter. Bredvid trolltallen, på tallens östra, sida fanns en liten offersten.

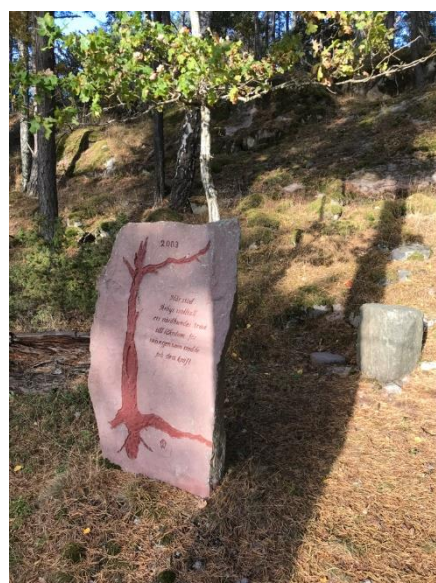
I maj 2003 grävdes det som var kvar av tallen upp och tallen konserverades med tjära från tjärfabriken vid Skarbro. Det som finns kvar av tallen finns nu att beskåda utanför hembyggs Museet. På Årbytallens ursprungliga växtplats finns en minnessten med text på båda sidorna. På sidan som vetter mot pålroten uppmanas besökaren beträda platsen med vördnad. När tallen flyttades erfor trädfällaren dess kraft. Den kvarvarande pålroten är täckt med en graverad håll med texten TALLENS PÅLROT.

I marken bredvid offerstenen gjordes flera fynd i samband med flytten av tallen till Hembyggs Museets gård. Bland annat hittade man; *en yxa, en spetshacka, ett skölpjärn och en finkornig slipsten med märken efter nålslipning*. Det fanns även *flera järnföremål; en beslagsring, en krampa, en krok, en kula, en pilspets, något som kan vara en borr, femton klippspikar och fyra hästkosömmar, en rostfri sked, ett emaljfat och arton skärivor från en porslinsallrik*. I jorden fanns även *ben som kan vara människoben; ett skallben och en del av en benflöjt*. Där fanns också *en stentyngd, ett flintavslag samt små spelbrickor av cementbruk*. Fynden finns att beskåda i en monter på hembyggs Museet.

På berghällen bakom minnesstenen och stenen som täcker pålroten finns ormar ristade i berget. Vem som ristat

Figur 455 Årbytallen, utanför hembyggs Museet.

Figur 466 Minnessten och sten över pålrot, i bakgrunden syns ormarna som ristats på berget.

ormarna på berget är okänt. Ristningen är inte en registrerad fornlämning.

Träsk-Olles tall (L2013:1395) [30]

Den tredje trolltallen ”Träsk-Olles tall” finns huvudsakligen bevarad som folkminne. Stubben är registrerad som fornminne och beskrivs som varandes 30 cm hög och 30 cm i diameter. Cirka 110 meter väster om stubben ligger husgrunden efter Träsk-Olles stuga som i folkmun kallades ”Sumpen”. En tvättstuga står kvar vid dåvarande randen av sjön.

Tallen växte i den svårtillgängliga förkastningsbrant som kallades för ”Geten” och är belägen öster om Hammarbysjön.

Det finns flera berättelser om Träsk-Olle. Enligt en av berättelserna som finns att läsa i ett hembygdsblad, bodde han tillsammans med Lindström som också var en klok gubbe. Enligt uppgift ansågs Träsk-Olles och Lindströms specialitet vara att bota tandvärk och bölder. Träsk-Olle sades peta i det onda med en spik och sedan slå in den i tallen.

Träsk-Olle sades även kunna stämma blod och vara synsk. Det berättas att Träsk-Olle själv drogs genom trädet som barn då han hade engelska sjukan. Han hävdade att han botades genom detta.

Trolltallen fälldes efter en tragisk händelse som beskrivs närmare under rubriken: *Korset på Skansberget*.

Träsk-Olle dog omkring år 1870.

Kärleksdryck och trolldom

Bianchini (*för mer information se under persongalleri*) beskriver att det var en bondhustru som i mitten av 1800-talet begav sig till den vårdbundna tallen på Malmen, tre torsdagsnätter i rad. Hon hoppades träffa den onde och lära sig av honom. Enligt Bianchini lyckades hon över förväntan.

Enligt sägnen ska hon efter besöket lärt sig förleda män så till den grad att hon tillslut stått i förbund med alla män utom en i socknen. Enligt berättelsen kunde nämligen ingen man förtära något hemma hos henne utan att förledas. Hennes mat och kärleksdryck var så stark att till och med en liten gosse blev förtrollad av henne.

Om någon blev ovän med henne så försökte hon skada dennes kreatur. Bianchini beskriver hur en grannkvinna upptäckte en klick trollsmör på ladugårdströskeln. Om korna hade gått över trollsmöret så blev de enligt folktron sjuka. Grannkvinnan hade enligt berättelsen dock kunskap om hur trollsmöret skulle hanteras; det skulle piskas med björkris och sedan eldas upp. Om man gjorde på så sätt så skulle man enligt folktron få se den som lagt dit det. När grannkvinnan lagt riset på elden gjorde sig plötsligt ovannämnda bondkvinna ett ärende förbi för att låna något av grannkvinnan. Då visste grannkvinnan vem hon skulle akta sig för.

Figur 477 Platsen för Träsk Olles stuga.

Enligt berättelsen blev bondhustrun mot livets slut så tjock att hon inte ens kunde ligga ner. Det sägs att två svarta hästar kom för att hämta henne dagen innan hon dog. Ur hästarnas näsborrar lyste det som av eld. Det var enligt berättelsen, hennes läromästare som hon träffat vid trolltallen som kom för att hämta henne.

Gubben H

Bianchini beskriver även Gubben H som bodde i Väsby. Gubben H var aktad och tillkallades ofta för att hjälpa sjuka människor och djur. Han sades kunna stämma blod. Han sas till och med kunna stoppa en blödning på avstånd. Gubben H sägs inte ha fått sin kunskap från trolltallen, men kunskapen ansågs inte mindre verksam för det.

Bianchini beskriver historien om en man som inte kunde få blodet att stanna sedan han skurit sig svårt. Trots att han band om såret så blödde det igenom. Mannen skyndade då till Gubben H som dessvärre inte var hemma. Sonen var dock hemma och skyndade till fadern som var i Sundsör. Väl framme berättade sonen för Gubben H om den blödande mannen som väntade hemma hos dem i Väsby. Gubben H gjorde sig ingen brådska och sa bara upprepade gånger "Det är inte så farligt, det är ingen brådska". När de kom tillbaka till Väsby så hade mannens blödning slutat.

Det sades att blödningen upphörde när sonen kom fram till Sundsör och meddelade fadern om olycksfallet. Efter detta sades det att Gubben H: s skicklighet var så stor att han till och med kunde stilla en blödning på avstånd.

Bränntorpsgumman och hennes dotter

Enligt Bianchini fanns en klok gumma som gick under namnet Bränntorpsgumman. Hon sades veta en hel del om såväl gott som ont. Hon brukade "göra åt" de som blev sjuka, även kreatur.

Vid ett tillfälle kallades Bränntorpsgumman till Lundberg på torpet Beateberg som låg på Ekebys ägor. Lundbergs stut hade fått "skott". Den kloka gumman "gjorde åt" för "skott". Därefter berättas att man gick in i stugan för att dricka kaffe. När de kom tillbaka till stuten stod det till som tidigare och den kloka gumman "gjorde åt" en gång till, inte heller denna gång var behandlingen verksam. När de kom tillbaka för tredje gången och ingen bättring skett ska gumman ha utropat "*Jaså ni ger er inte! Ni ska väl få som ni vill då*". Därefter rev hon i taket ovanför stuten och hittade ett gammalt mögligt revben. Hon räckte det till Lundgren med orden "*Detta ska du gräva ner där varken sol eller måne lyser och där varken folk eller få kan gå över*". Lundgren sägs ha grävt ner revbenet under den björk som står vid Ekebys grindstuga.

Bränntorpsgumman hade även varsel. När hon räckt Lundgren revbenet så förutspådde hon att någon inom kort skulle komma och be honom slakta, men att Lundgren inte skulle göra detta. Strax efter att gumman gått kom grannen; Eriksbergaren. Han bad Lundgren att slakta en ko som blivit sjuk. Lundgren lydde gummans råd och gick inte i väg. Grannens ko fick självdö men Lundgrens stut blev bra och enligt sägnen levde den i många år.

Bränntorpsgumman hade en dotter. Det berättas att hon besökte en av de torpare som bodde i ett av de torp hon ägde. Hon tog på kon här och där och efter det ska kon ha blivit sjuk. Kon stod bara och svettades och slutade äta och dricka och blev allt magrare. Torparen kallade då på gubben H i Väsby. Gubben H sa att till torparmorant att det inte var något fel på kon men att torparmorant skulle stöta på Bränntorpsgummans dotter. Sagt och gjort. Torparmorant gick och skällde ner

gummans dotter och kon blev bra. Dessvärre blev torpormoran sjuk och fick en dålig höft som hon drogs med resten av livet.

Karin Hansdotter "Granstahäxan" (ca 1645 - d okänt, möjligen mellan 1710 och 1716)

Karin Hansdotter föddes i Ytterenhörna socken år 1645. Hennes mor var från Åbo i Finland.

År 1675 tjänade Karin som piga på Skälsta i Överenhörna, där hon så småningom gifte sig med bonden Mats Jönsson. De får två barn; Hans och Anders. Omkring år 1680 blir Karin änka. År 1681 övertar änkemannen Per Månsson gården. Han har med sig tre barn; Måns, Erich och Kerstin. Pär och Karin gifter sig och omkring år 1687 flyttar de till Nedre Gransta. Omkring år 1705 blir Karin återigen änka.

I 1714 års dombok framgår att änkan Karin Hansdotter stod anklagad för signeri och trolldom. En lång och komplicerad rättsprocess inleddes 1714 och avslutades i januari 1715 efter; ordinarie sommaring 1714, extra ordinarie ting i augusti och september samma år samt ett extra ordinarie ting i januari 1715. Under delar av denna tid satt fru Karin Hansdotter inspärrad på Gripsholm. Slutligen dömdes Karin Hansdotter till förmaning och böter.

Den stora vågen av häxprocesser i Sverige nådde sin kulmen omkring år 1676, då en särskild kommission tillsatts på kunglig befallning. Rådet bestod av präster, jurister och läkare. Den sista dödsdomen för trolleri avkunnades mot en kvinna i Eskilstuna år 1704.

Anklagelserna för häxeri lämnades av fru Kerstin i Vinberga (då stavat Winberga) som en påskmorgon år 1714 plötsligt blev förlamad på högra sidan och tappade talförmågan sedan hon varit i fähuset. Innan fru Kerstin drabbades av förlamningen så uppgav hon att hon sett fru Karin stå i dörren till fähuset. När Kerstin passerade Karin så frågade hon "*vad gör du här*". Enligt Kerstin så svarade Karin då "*Eftersom du inte teg, så ska jag giva dig så mycket du kan hjälpa dig med en tid*". Kerstin uppger att hon då svarade: "*far din väg bort*". Därefter ska Karin ha fort upp i vädret och i skyn. När Kerstin väl kom in i sin stuga så blev hon svårt sjuk. Även om hon återfick talförmågan strax därefter så var hon fortsatt dålig.

Prosten Buller vände sig till politiken som krävde att man skulle gå till botten med historien och på så sätt fördes fallet upp i Tingsrätten.

Vid rättens insamling av vidare upplysningar träder fler fram och anklagar Karin för än det ena och än det andra.

- Hans Andersson i Duvlöt berättar att hans djur dött oförklarligt och att hans fru blivit skrämmd av en kvinna som trängt sig in i ladugården trots att den varit låst. Vidare fann han att en slaktad ko var helt blodlös, förutom några droppar blod i spenarna.
- Domaren Erich Svensson erinrar sig att Hans Anderssons far, 20 år tidigare gett hustru Karin en smörgås som hon använt för trolldom som resulterade i att hans kor gav mjölk som inte dög att kärna till smör.
- Fru Karins styvson; Måns Pheresson i Skälsta anklagar Karin för att hans kreatur dör eller blir sterila. Dessutom mjölkar hans kor mindre än fru Karins, trots att de går på lika goda beteshagar. Han berättar även att fru Karin skickat ut honom som barn att plocka älggräs. Han erinrar sig även att hans brors häst dog hastigt vid framkomsten, efter en ritt mellan Enhörna och Linköping. Karin ska vidare ha nekat brodern brännvin och lagt en förbannelse. Därutöver berättar han att Karin gått till djurhuset på julafton när de övriga

gick till bastun.

- Krigsprästen och informatorn Lars Stridh berättade att han sett fru Karin sitta och mjölka kor helt naken en tidig morgon, före soluppgången.
- Allmogen klagar till nämndemännen och berättar att det finns trollsmör (slemsvamp eller myxomycetes) på husväggarna.
Karin sägs ha sysslats med trolldom i 40 år och hennes mor sägs ha gjort detsamma.
- Drängen Erich Olofsson berättar att fru Karin, 8 år tidigare flugit i en eka tillsammans med två andra kvinnor. Han berättar att ekan flög ca 4 meter över hans huvud.

När Karin hör hans berättelse i rätten så blir hon arg och hotar honom.

- På påskdagens gudstjänst ska Karin ha stått bakom altarahörnet, nederst efter pigorna och inte bland sina gelikar.

Rätten tar fasta på sju av de punkter Karin anklagas för och finner anklagelserna graverande, men åberopar de kungliga förordningarna från 2 mars 1663 och 22 december 1686. Hon släpps ur arresten med en allvarlig förmaning och döms att böta 12 öre silvermynt för sina hotelser i rätten mot Erich Olofsson.

Lockande rån

Enligt folktron kan ett rå vara ett mytiskt väsen som råder och vakar över en plats. I gammal folktro var alla föremål, djur och växter besjälade med ett vakande rå. Rået kunde ge människorna både lycka och olycka. Rået kan ta olika skepnader i form av människogestalt eller djur. Även tomtar räknas till rån. Rået kan också verka genom varsel, även kallat för-bud.

Väsen vid Hästbryggan [31]

Vid torpet Hästbryggan som ligger inom Horns ägor, finns en göl där man förr trodde att det levde ett väsen som inte var av det trevliga slaget. Gölen undveks därför.

Det vandrande ljuset vid Kyrkhagen [32]

Det finns ett lyse som rör sig fram och tillbaka vid ett litet soldattorp i skogen mellan Vinberga och Heda. Lyset brukar vara synligt mellan klockan sju och åtta om höstkvällarna. Det sägs röra sig från Kyrkhagen. Lyset har även setts i Varnby när det rört sig över fälten mot Årby skog.

Gossen som bodde på ovan nämnda soldattorp i skogen, tyckte sig även höra att någon kallade på honom och han ville omedelbart ta sig ut trots att det var ett ruskigt väder. Han ropade ”Tekla kommer, Tekla kommer”. Tekla var hans vän som brukade komma på besök. Ropet kom från Kyrkhagen, samma plats som det vandrande ljuset brukade komma från. Bianchini ställer frågan om det kan ha varit rået som ropat.

Figur 488 Översikt över Vinberga och Heda

Rå på Slandön [33]

Det finns två berättelser om rå på Slandön.

Den första berättelsen handlar om ett rå som besökte en liten gosse som var ensam hemma. Mamman hade enligt berättelsen åkt till storlandet. Plötsligt stod där en fin kvinna framför den lilla gossen och språkade med honom, varpå hon ber honom följa med till skogen. Pojken ropar då: ”*Mamma kommer*”. Därpå försvann den fina damen helt plötsligt. Pojken blev enligt berättelsen sig aldrig lik.

Det finns ytterligare en berättelse om ett starkt rå på Slandön. En afton låg en jakt förtöjd vid ön. När skepparen gick upp för att kasta vatten fick ha syn på en fin dam som stod på däck. Han ropade till sina kamrater nere i kajutan; ”*en fin flicka finns på däck*”. Karlarna rusade genast upp men då var den fina flickan redan borta. Kamraterna gick ner i kajutan igen och skepparen gick till galjonsfiguren för att uträtta sitt ursprungliga ärende. Då hörde kamraterna plötsligt att skepparen ropade på hjälp. När de kom upp på däck låg skepparen på durken och skrek och jämrade sig utan att kunna röra sig. De var tvungna att bära honom till hans koj och bädda ner honom.

För-bud

Syner

Det fanns en trädgårdsmästare som ofta såg likprocessioner och som kunde förutsäga varifrån nästa likprocession skulle komma. Det berättas även att samma trädgårdsmästare såg den nyligen bortgångna inspektorsfrun stå och skratta åt honom i fönstret när han stod i trädgården.

För-bud på Börsholm

Bianchini beskriver också ett för-bud som skedde på Börsholm. En kväll när fadern i huset var borta längre än vanligt så hörde drängen och gossen, som var kvar hemma, hur det ryckte i dörren. När de öppnade dörren fanns ingen där. De återgick till sin tidigare syssla och hörde hur det ryckte i dörren igen. Inte heller denna gång fanns någon utanför. Den tredje gången någon tog i dörren så gick de inte för att öppna, då hörde de fadern som ropade; ”*Varför låser ni inte upp*”.

Den stora, svarta hunden vid Lina.

Hundar kunde enligt folktron stå för för bud. Bianchini har tecknat ner berättelsen om en ung förvaltarfru vid Lina som en gång sa att hon tyckte mer om hundar än om småbarn. Detta ska, enligt berättelsen, hin håle ha tagit fasta på och när hon så småningom skulle till att föda så fick hon en hundvalp i stället för ett barn.

Dessförinnan hade en stor svart hund strukit omkring vid Lina. Bianchini berättar att traktens andra hundar var rädda för den stora svarta hunden. Ingen sade sig veta varifrån hunden kom, men berättelsen lyder som så att hunden försvann när förvaltarfrun fått sota för sina olyckliga ord om barn och hundar genom den olyckliga födseln.

Märkliga händelser

Bianchini beskriver många märkliga händelser bland dessa finns berättelsen om huset i Bastmora som aldrig byggdes.

Ett nytt hus skulle byggas i Bastmora, men det som byggdes upp på dagen revs på natten. Till en

början förstod ingen vad som hände. Efter att någon åtagit sig att vaka så berättas det om en ohyggligt stor sugga som vållade en sådan förödelse att man tillslut valde att avbryta bygget.

Skattgömmor, tjuvar och tjuvgömmor

Ett fåtal av traktens gravar har grävts ut och i gravarna fann man inga större fynd. De skattgömmor som påträffats har upptäckts helt slumpvis.

År 1924 hittades en silverskatt i Fågelsången. Skatten vägde 400 gram och bestod av en halsring, armringar, hängsmycken och arabiska mynt, varav det yngsta är från år 977 f.Kr. Man tror att skatten lades i jorden i slutet av 900-talet, möjligen för att skydda den vid ett fientligt anfall.

År 1861 hittades en guldring på Ekeby. Guldringen användes länge som grindlås men har ursprungligen använts som halsring. Man har antagit att denna skatt är från samma tid som skatten i Fågelsången. Möjligen kan denna skatt vara 500 år äldre.

Förutom ovanstående skattgömmor ryktas det om andra skattgömmor på Karlholmen, Gullskär och i Stjärna. Det finns enligt legenden även två tjuvgömmor på Lasse-Majas skär och i Lasse-Majas tjuvgömma.

Skattgömmen på Karlholmen (L2017:65) [34]

Karlholmen ligger utanför Sjövik. I dess östra del sägs en skattgömma finnas. Ingen skatt har dock registrerats.

Skattgömmen på Gullskär (L2013:1992) [35]

Norr om Karlholmen ligger Gullskär. Det sägs finnas en skattgömma på Gullskär, även om inga fynd registreras.

Det finns även en sägen om att det spökar på skäret sedan strider under vikingatiden.

Skattgömmen i Stjärna och jämmerstenen (L2014:6392) [36]

Det finns en sägen om att det finns en nedgrävd skatt i Stjärna. Enligt sägnen blev en skattmas/fogde mördad när han krävde in skatter från bondebefolkningen. De pengar som fogden hade på sig ska enligt sägnen ha stulits och grävts ned någonstans på byn Stjärnas marker som omfattar södersluttande morän och leröverlagrade bergshöjder norr om Ytterenhörnas dalgång, själva dalgången och ett större bergsområde söder om dalen.

Figur 49 Jämmerstenen i Stjärna

Det finns en annan sägen som är kopplad till skatten i Stjärna. Enligt denna finns det en "Jämmer-sten" invid vägen mellan kyrkan och Stjärna. Det sägs att en bonde från Årby gick till trolltallen i Årby för att byta sin själ mot vetskap om var skatten i Stjärna ligger. Innan han lämnat sin själ i utbyte försökte han ta skatten under stenen för att

sedan fly med själen i behåll. Dessvärre blev han instängd under stenen och nu sägs man kunna höra honom jämra sig när man går från kyrkan till Stjärna. Stenen känns igen på de metallbeslag som sitter förankrade på den.

Den stora kyrkotjuven Lasse

Lasse Huttinen (*för mer information se under persongalleri*) var även känd som *Lasse kyrkotjuv* eller *stora kyrkotjyven*. Han var född i Finland men verkade i Sverige, främst i Uppland och Mälardalen.

Enligt Ivar Schnells skrift ska ”den stora kyrkotjuven Lasse” ha bekänt att han stal kyrksilvret från Enhörna kyrka. Bekännelsen ska enligt Schnell ha skett under galgen år 1488. Berättelsen omtalar inte vilken av Enhörnas kyrkor som bestals.

Lasse-Majas tjuvgömma/Lokes borg [37]

Vid något tillfälle sägs bytet från en stöld ha gömts i en bergsskrev på den plats som idag kallas Lasse-Majas gömma/tjuvgömma. (*för mer information om Lasse-Maja, se under persongalleri*) En bonde sägs någon gång runt början eller mitten av 1900-talet ha hittat rester av bytet i form av en silversked här. Det är oklart om fyndet rapporterats. Det sägs att även Lasse-Maja gömde sig på platsen.

Vid platsbesök år 2022 fanns en döskalle från en människa djupt in i en vågrät skreva. Skallens belägenhet rapporterades till polisen och till länsstyrelsen. Vid undersökning visade det sig att det var ett så kallat lösfynd, det vill säga att kraniet inte var beläget på ursprunglig plats.

Platsen kallas enligt uppgift även för Lokes borg.

Figur 4950 Lasse-Majas tjuvgömma.

Lasse-Majas skär och Lasse-Majas grund (L2014:9758) [38]

Norr om Hamnskär finns Lasse-Majas skär. Skäret är beläget utanför Lasse-Majas grund. Tidigare stod det en stor sten på grundet. Vid denna sten sades, enligt uppgift i riksantikvarieämbetets arkiv, Lasse-Maja ha tillbringat en natt. Stenen har dessvärre blivit påkörd av en större båt och nedknuffad i vattnet.

I boken ”*Lasse-Majas besynnerliga öden*” finns följande uppgift om grundet. År 1806 reste Lasse-Maja tillsammans med sin kusin Anna-Stina Ersdotter med en stångjärnsjakt mot Stockholm. Jakten hette ”Eric Adolf” och gick på ovan nämnda grund och sjönk. Enligt sägnen gömde Lasse-Maja en skatt på skäret.

Vid skeppsbrottet ska en läkare från Linde ha drunknat. Han hette Adolph Fredric Opphof (1748 - 1806).

Risgårds backe, avrättningsplatsen på Enhörna malm

Det sägs ha legat en avrättningsplats på Risgårds backe, strax invid vägkorset vid

Enhörnavägen/Linavägen. Exakt var avrättningsplatsen låg är okänt. Platsen är, enligt en karta från år 1750, belägen på Enhörna malm, på gränsen mellan Enhörna och Väster Telge, På platsen fanns en stupstock och ett kors.

På 1840-talet avrättades här två personer genom halshuggning. Det var en far och hans dotter som dömts för att ha stått i brottsligt förhållande till varandra, med andra ord incest. Enligt en berättelse sjöng flickan psalm 187 med gäll och klar röst innan hon gick mot döden.

Till minne av de som avrättades har ett riskast rests vid sidan av vägen, i ungefärligt läge för avrättningsplatsen.

Riskastet [39]

Ett riskast är en hög pinnar och ris som ligger invid vägen. Pinnarna markerar var en tragisk händelse tilldragit sig eller där människor sökt skydda sig från onda makter inför en färd genom en otrygg skog.

Människorna som reste förbi platsen lade alltså antingen ris eller en pinne på riskastet som ett hågkomsttecken efter en tragisk händelse eller som skydd för passage genom skogen.

På andra platser där det saknades växtlighet lades stenar i samma syfte.

I Enhörna ligger ett riskast på malmens krön, invid Enhörnaleden, som hågkomst efter den avrättning som skedde här. Riskastet är utmärkt med stenar runt riset och underhålls av trädvårdsföreningen som även satt en plakett här.

Figur 510 Riskastet.

Skogen vid risgårdsbacke ansågs vara otrygg med såväl stråtrövare som vargar, se vidare under rubriker; *Underås: Malins sten* och *Sakris grotta - rövargrottan/rövarkulan*. Det är inte omöjligt att riskastet även användes för att ge tur på färden över malmen.

Likbergen [40]

Likbergen är den skogbeksädd bergsrygg som sträcker söder om Ytterenhörnas dalgång. Att bergen kallas för likbergen kan bero på att Stångarö- och Kämstabor begravde sina anhöriga i Ytterenhörna kyrka och begravningsföljet tog sig med kistan över bergen för att komma till kyrkan.

På den tiden detta utspelade sig var det inte tänkbart att föra ett lik till kyrkan utan klockringning. Innan följet kunde gå hela vägen fram till kyrkan var de tvungna att göra halt på berget så att en av dem kunde ta sig till klockaren och varsko om deras ankomst. När klockorna ljud kunde följet gå den sista vägen fram till kyrkan ledsagade av klockklang.

Namnet Likberget kan också härröra från sägnen om det sista slaget mellan kristna och hedningar som enligt folkmun kan ha skett vid den så kallade dö-mossen.

Likbergens "skans/domarring/forngrav" (40)

På Likberget, ovan Mars källa finns en lämning som är välkänd bland befolkningen. De flesta stenarna har rasat nerför berget men det finns partier av stenar kvar på berget.

Det råder delade meningar om lämningens ursprung. En kulturhistoriker har uttryckt att det kan röra sig om en forngrav. Det finns även teorier att lämningen varit en domarring. Det finns också en berättelse om att lämningen var en skans där traktens sista hedningar sökte skydd vid det sista slaget mellan hedningar och kristna. En annan teori är att sten för bygget av Ytterenhörna kyrka hämtades från detta och närliggande områden.

Denna lämning är inte registrerad hos riksantikvarieämbetet.

Vid platsbesök år 2022 fanns delar av ett kranium i en skreva i berget. Fyndet har rapporterats till polisen och länsstyrelsen. Vid undersökning visade det sig att det var ett så kallat lösfynd, det vill säga att kraniet inte var beläget på ursprunglig plats.

Figur 521 Likberget i bakgrunden.

Figur 532 Likbergens skans/domarring/forngrav.

Dömossen [41]

Söder om Likberget ligger den så kallade Dömossen. Det finns en berättelse som anger att det sista slaget mellan kristna och hedningar stod vid denna mosse som nu är omgiven av skvattram.

Historien är inte verifierad.

Mossen finns inte registrerad som lämning hos riksantikvarieämbetet.

Figur 543 Dömossen.

Korset på Skansberget [42]

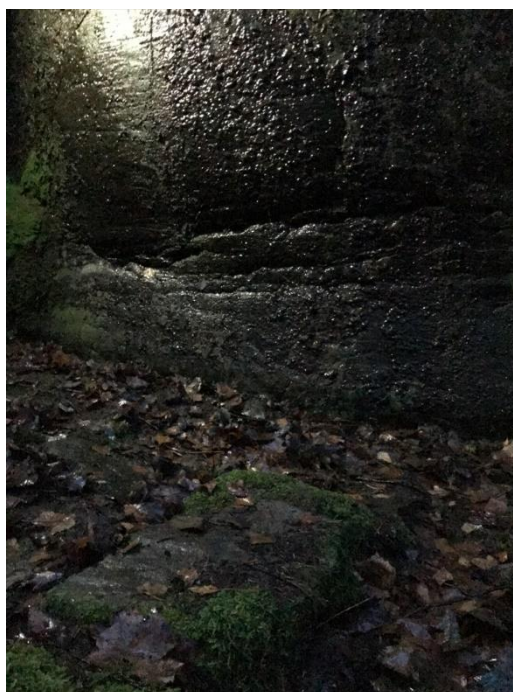
På Skansbergets östra sida finns ett kors inristat i berget, det sitter under djävulsklacken, ganska nära marken. Korset kan vara till minne av Anna Karin Lindgren, kallad "Gnesta Anna" och hennes lilla gossebarn samt barnets far Albert. Barnets far var son till storbonden på Hammarby gård. Anna tjänade som piga på Sandtorp.

Anna och Albert var trolovade men Alberts föräldrar var emot äktenskapet. Det bar sig inte bättre än att Anna blev gravid. När Anna var höggravid förlorade hon sin anställning som piga på Sandtorp. Hon blev tillfälligtvis inhytt hos en väninna på torpet Hammarn men kunde inte bo kvar hos henne när det var dags att föda barnet. Då sökte hon Albert i hans hem på Hammarby gård men blev bortvisad av hans mor.

Efter att ha blivit bortvisad, födde hon barnet i en bergsskrevla på vägen till Skansbergets topp. Därefter gick hon uppför Skansberget och ut på den så kallade Djävulsklacken där hon enligt sägen såg mot Hammarby gård och ropade barnafaderns namn tre gånger. Sedan hoppade hon, med barnet i famnen, ner i sjön som vid den tiden hade ett vattenstånd som var ungefär två meter högre än idag. Annas kropp hittades snart efteråt. Barnets kropp hittades efter ett tag.

När barnets kropp hade hittats, sägs det att Albert hängde sig i Träsk-Olles trolltall. Redan dagen efter att Albert hängt sig höggs enligt sägnen trolltallen ned. Anna begravdes utanför kyrkogården. Var barnet begravdes är det ingen som vet, men framför det inristade korset finns en stenhäll som liknar en liten grav.

För mer information om trolltallen se under rubrik: *Träsk-Olles tall*

Figur 554 Korset på Skansberget i ovankant av bilden och stenhällen i framkant av bilden.

Offerkällor/Trefaldighetskällor

I Enhörna finns nio kända offerkällor. Några av dessa är även trefaldighetskällor; *Mars källa/Gillberga källa, Skogsängskällan/Ängskällan, Svartkärrskällan, Smörkällan, Helveteskällan, Trefaldighetskälla söder om Duvlöt, Källfrökällan, Trefaldighetskälla öster om Husaby Kungsgård och trefaldighetskälla mellan Överenhörna kyrka och Hembygds museet*. Flera av dessa utgör fornminnen.

Samtliga offer-/trefaldighetskällor utom *Svartkärrskällan* och *Skogsängskällan/Ängskällan* är registrerade fornlämningar. Att källorna inte registrerats innebär inte att de inte utgör fornlämningar.

Vattnet från offerkällor och/eller trefaldighetskällor ansågs ha en läkande och/eller helande kraft. Källkulten går tillbaka till åtminstone den yngre stenåldern, omkring 2000 - 1500 före Kristus. Ursprunget till riterna kring offerkällan kan vara hedniska riter med offer till livets och livskraftens gudamakt. Med sång, dans och blommor var målet att även glädja gudarna. Ungdomarna samlades ofta vid källan för att fira midsommar. Kanhända sågs källan som ett levande väsen eller som att ett levande väsen bodde i källan.

I anslutning till offerkällor fanns ofta ett tingsställe.

Tron på källornas och vattnets goda verkan har löpt över sekler och sett olika ut i olika tider. Efter kristendomens inträde var det inte ovanligt att offerkällor utsågs till trefaldighetskällor. Enligt sägnen var Smörkällan en av de offerkällor som aldrig kristnades och omvandlades till trefaldighetskälla. Källorna och fenomenen runt källorna har över tid fått olika namn såsom pilgrimskällor och senare brunnsdrickning.

Trefaldighetstiden är veckorna mellan pingst och domsöndagen i november. Första söndagen i trefaldigheten är heliga trefaldighetens dag som infaller första söndagen efter pingst.

Inom folktron är talet sju viktigt och trefaldighetsafton infaller sju dagar efter pingstafton som i sin tur infaller sju dagar efter påsk. För att helas och läkas av källans vatten krävdes sju klunkar.

Trefaldighetskällor kännetecknas av:

- De rinner (oftast) åt norr
- Ett firande under trefaldighetsafton
  - o Dagen innan ett firande vid källorna rengjordes de
  - o På trefaldighetsafton smyckades ofta källan med ris, blommor eller lövruskor
- Folk samlades runt källan för att dricka till hälsa för det året
- Sjuka människor smorde sig med lera från källan, tvättade sig med dess vatten och/eller badade i källan
  - o Många gånger lämnades kryckor eller käppar vid källan
- Man offrade i eller åt källan, efter var och ens förmåga. Offer kunde bestå av mynt, ringar, träkors eller dylikt.
- Måltider intogs eller fester hölls nära källan

Kyrkoherde Anton Flentzberg skrev om offer- och trefaldighetskällor i tidskriften *Fatburen* år 1909, däribland nämndes två av de trefaldighetskällor som finns i Enhörna.

Mars källa/Gillberga källa (L2014:6846) [43]

Källan är ett fornminne med RAÄ-nummer Ytterenhörna 129:1.

Källan, som rinner åt norr, är belägen vid foten av Likbergets sluttning, strax sydost om Ytterenhörna kyrka. Mars källa, även kallad Gillberga källa, var den offerkälla som Ansgar sägs ha hämtat vatten från för att kristna hedningarna på Birka. I och med detta sägs det att kyrkan benämnde offerkällan som en trefaldighetskälla.

Figur 565 Mars-/Gillberga källa.

Källan ansågs ha magiska krafter och kunde både bevara hälsan och ge oskulden åter. För att få hälsan åter skulle man dricka sju klunkar av dess vatten. För att få oskulden åter skulle man bland annat bada naken i källan på midsommaraftonens natt. Störst kraft ansågs källan ha på trefaldighetsafton.

Trädvårdsföreningen har ramat in källan med stenar och en bänk. På tre av stenarna finns inskriptioner; ”MMIIP” (2003) samt ”Mars källa - Den som tror på dess kraft får oskulden åter”, en karta över området under vikingatiden med angivelse om Ansgars besök vid källan och Tor med sin hammare.

Fram till sekelskiftet 1900 samlades folk vid källan och drack vatten. Idag är källan ett uppskattat utflyktsmål.

Skogsängskällan/Ängskällan [44]

På Älgö (tidigare stavat Elgö) finns en före detta trefaldighetskälla. Källan är belägen i det sydvästra hörnet av den del av den odlade platån som kallas Ängen. Platån beskrivs som bäst åtkomlig från öns västra sida. Källan rinner åt norr.

Så sent som 1860 samlades ortens befolkning vid källan för att dricka för hälsa på trefaldighetsafton. Det anges att besökarna kom med båt från Enhörna, Turinge och Taxinge.

Mynt har hittats i källan och antas vara offer.

Källan är inte registrerad som fornlämning.

Svartkärrskällan [45]

Svartkärrskällan beskrivs i Hembygdsbladet som en trefaldighetskälla.

Källan är belägen på Varnebys ägor och har fått sitt namn efter torpet Svartkärr som tidigare var beläget på platsen. Svartkärrskällan sägs ha haft ett enormt tryck med svallande och rikt flödande vatten som gick i ett dike mot torpet Lövlund.

Traditionsenligt drack man brunn vid denna källa på trefaldighetsafton, innan årets andra logdans. Årets första logdans hölls på Valborgsmässoafton.

Enligt sägnen vallfärdade folk till denna källa vid trefaldighetsaftonens fullmåne för att dricka av dess vatten. Källans vatten sades hela sjuka och handikappade som kunde kasta sina kryckor och käppar sedan de helats av vattnet.

Traditionerna vid denna sägs ha upphört omkring 1875.

Källan är inte registrerad som fornlämning.

Smörkällan (L2013:1901) [46]

Smörkällan ligger i Nöttesta, nära Emyhemmet. Källan är inte registrerad som fornlämning. Även Smörkällan ska ha varit en offerkälla. Källan rinner åt söder. I dess närhet finns en bautasten och ett gravfält.

Källan var länge igenfylld med stora stenar. Det finns olika uppgifter gällande varför och av vem källan fylldes igen. En berättelse anger att Smörkällan har fyllts igen av kyrkan för att stävja de riter som förekom där. En annan berättelse anger att källan fylldes igen av lantbrukare vars marker svämmades över. Varför källan heter Smörkällan är okänt men det kan ha något att göra med smörjelse.

När källan röjdes från stenar och jord noterades att den var terrasserad med stenlagda trappsteg. Vid rensning av källan hittades ett klapprä, slipad sten och några mindre föremål.

Även vid Smörkällan finns en minnessten som uppförts av Trädvårdsföreningen. Stenen är ristad på båda sidorna.

Figur 596 Smörkällan.

Figur 57 Ode över Smörkällan.

Figur 58 Sten vid Smörkällan.

Helveteskällan (L2014:6216) [47]

Helveteskällan är en trefaldighetskälla som är registrerad som fornlämning; Ytterenhörna 67:1.

Källan rinner mot norr och har en botten av morängrus.

Källan ligger mellan Hammarby och Varneby, söder om vägen mot Björklunda. Källan ligger i en öppning mellan ett par träd.

Trefaldighetskälla söder om Duvlöt (L2013:1428) [48]

Denna källa är registrerad som fornlämning. Källan är stensatt med en kant av stenar runt om.

Enligt en lantbrukare från Söderby drack man trefaldighet ur denna källa fram till omkring 1911. Källan rinner åt norr.

Källfrökällan, (L2014:9357) [49]

Källfrökällan ligger vid Källfrötorp som hör till Horn. Källan ska tidigare ha nyttjats som trefaldighetskälla.

På den nordöstra delen av källan finns en stenkant som är 2 meter hög och 7 meter lång. På övriga sidor om källan finns 1 meter höga och 4 meter breda vallar.

År 1979 uppgavs att det fanns borrar från källan och in till gården.

Källan är registrerad som fornlämning.

Trefaldighetskälla öster om Husaby Kungsgård (L2013:368) [50]

Enligt ”Folkminnen från Överenhörna”, Inger Nordén så fanns en trefaldighetskälla i bäckravinen öster om Husaby-Kungsgård som rann åt norr. Källan var belägen nord väst om Rigatsbron. Bäckravinen var 1979, enligt riksantikvarieämbetets inventeringslogg en rännkanal utan källflöde. Sidorna var bevuxna med lövbuskar.

Källan är registrerad som fornlämning.

Trefaldighetskälla mellan Överenhörna kyrka och hembygdsmuseet, (L2013:305) (51)

Enligt ”Folkminnen från Överenhörna”, Inger Nordén så fanns en trefaldighetskälla söder om vägen mellan Överenhörna kyrka och Hembygdsmuseet.

Källan är numera utgrävd och en pump har satts upp på den, efter att en liten gosse drunknade i den. Källan rann tidigare åt norr och vidare till en liten bäck norr om vägen.

Källan är registrerad som fornlämning.

Figur 59 Trefaldighetskälla mellan Överenhörna kyrka och hembygdsmuseet.

By-pumpar

När hembygdsföreningen arrangerat vandringar i Sandviken så har man bland annat stannat till vid den gamla by-pumpen som är belägen på fastighet Väsby 1:55. Här finns en grävd brunn med en handpump monterad på ett lock. Boende i Sandviken och på Slandön hämtade vatten här. Pumpen är belägen på en enskild bostadsfastighet och det finns fortfarande servitut kopplade till denna pump.

Det finns även andra pumpar i området som ansågs vara allmänna på Vinberga 1:45. Den ena ligger nära bollplanen och den andra ligger nära Vinberga 1:30. Handpumparna har renoverats och fungerar. Vid pumpen som ligger vid Vinberga 1:30 springer en källa upp.

Det finns även en by-pump mellan Överenhörna kyrka och Hembygdsmuseet.

Det fanns tidigare även en by-pump i Nöttesta by.

Figur 600 Väsby 1:55, by-pumpen.

Kyrkliga kulturmiljöer

Enhörna hade tidigt två viktiga samhällen som sedan blev socknar; Husaby Enhörna (nuvarande Överenhörna) och Tuna Enhörna (nuvarande Ytterenhörna). Husaby var en kungsgård. Det finns belägg för att Tuna var en marknadsplats och flera bronsåldersfynd i närheten av Tuna visar att det funnits en kult- och offerplats här. Offerplatser var vanligt förekommande i närheten av offerkällor. Överenhörna kyrka hörde till kungsgården Husaby. Man tror även att det kan ha varit kungen som lät bygga Ytterenhörna kyrka på den gamla offer-/marknadsplatsen.

I Äleby finns ett naturlaltare. Detta kan vara en av de äldsta platserna för gudstjänst i Enhörna. Det finns även en teori om att den första kyrkan i Enhörna var en träkyrka som byggdes på Kungsgården i Husaby. I samband med ångbåtsutflykter under 1800-talet till Lurberget hölls utegudstjänster på Lurberget. Än i modern tid har det hållits utegudstjänster på denna plats det har även hänt att folk gift sig här. Fram till 1970-talet fanns ett altare kvar. Altaret var en stenpelare med en platt överliggande sten. Pelaren är borta och den överliggande plattan är sönderslagen. Bottenplattan till altaret finns på hembygdsmuseet. Det finns en berättelse om att altaret tillverkades av delar av balustraden från Ekensbergs slott. Även om altaret är borta så har gudstjänster hållits efter detta.

Under 1100-talet uppfördes ett flertal stenkyrkor runt Mälardalen. Till en början uppfördes kyrkorna i romersk stil. Planlösningen var ofta enhetlig och byggnationen leddes av byggmästare som skolats på kontinenten. Kunskapen om kyrkobyggnade fanns främst i Sigtuna i denna del av landet.

I Enhörna finns idag två äldre kyrkobyggnader (1100 - talet); Överenhörna kyrka och Ytterenhörna kyrka. Kyrkorna är några av Södermanlands många medeltida kyrkor. Fram till 1920 var Överenhörna kyrka huvudförsamling och Ytterenhörna kyrka annexförsamling.

Kyrkobyggnaderna och kyrkogården skyddas genom kulturminneslagen kap. 4.

Kyrkoherden bodde på Prästgården i Äleby. Änkedrottning Kristina skänkte torpet Glastäppan till Kaplanen i början av 1600-talet. År 1978 blev Rävlot istället Kaplansgård. Efter sammanslagningen av Enhörnas församlingar blev Rävlot hela församlingens prästgård år 1920.

Kyrkans och dess ställning i samhället har förändrats över tid från kristendomens införande i Sverige där Ansgar bildade en församling i Birka år 829 till 1100-talets stenkyrkor och vidare genom 1500-talets reformation ända till dagens kyrka. Först på 1860-talet kom författningar som medförde att församlingarnas ansvarsområden delades upp i en borgerlig- och en kyrklig organisation. År 1951 infördes religionsfrihet och en ny kyrkoordning beslutades år 1998. Först år 2000 bröts banden mellan kyrkan och staten i och med bildandet av "Trossamfundet Svenska kyrkan".

Kyrkans roll i samhället har också förändrats. Kyrkan hade länge ett viktigt ansvar i att förmedla samhällsinformation från de som styrde landet och kungöra lagar och förordningar. Prästen hade även skyldighet att binda in alla inkomna handlingar och tillgängliggöra dessa till församlingen i sakristian. I Överenhörna kyrka finns handlingar från 1655 till 1970 samlade med undantag för åren 1897 - 1906. Kyrkan skötte även länge folkbokföring genom att föra kyrkböcker och tog ett stort socialt ansvar.

Kyrkan var förr den viktigaste samlingsplatsen. Det var på kyrkbacken man träffades, det var även på kyrkbacken man kunde straffas genom att till exempel sättas i straffstock.

Överenhörna kyrka [51]

Överenhörna kyrka uppfördes på 1100-talet som gårdskyrka på kungsgården Husaby-Enhörnas mark, som från 1600-talet övergick till Ekensberg. När kyrkan uppfördes var den som en kungskyrka och en storkyrka. Detta gör att kyrkan var större än motiverat av befolkningsunderlaget.

Näst Ytterenhörna kyrka är detta den äldsta bevarade byggnaden i socknen.

I vapenhuset finns ett klot av urkalksten vilket ursprungligen kan ha prytt en gravhög från järnåldern som kan ha legat på den plats där kyrkan nu står. (L2013:1510).

En kopia av en praktfullt snidad "kungsbänk", ursprungligen en skrivpulpet stod tidigare i kyrkan. En kopia ersatte kungsbänken som ställdes ut på Nordiska museet. Originalen har sannolikt tjänat som sittplats för folkungahertigen Erik och andra herrar till kungsgården. När originalet flyttades in på museum fanns en tid en kopia i kyrkan. Kopien finns nu i Hembygsmuseets kyrkorum.

Kopior finns även av en dubbelvävnad och ett tvistsömsbroderi, båda möjligen från 1500-talet. Dubbelvävnaden är vävd av Kristina Ingårda och hänger i kyrkan än idag. Tvistsömsbroderiet är på hembygsmuseet då det hör till kungsbänken.

Figur 611 Överenhörna Kyrka.

Under koret i kyrkan finns gravplatser. En uppteckning gjord 1753 namnger de som begravts där.

Överenhörna kyrka har förändrats över tid:

- På 1400-talet tillkom ett vapenhus i söder och en sakristia i norr. Över ingången till sakristian hänger ett triumfkrucifix från 1400-talets slut. Det flankeras av två Mariabilder som kan ha varit delar i ett medeltida altarskåp.
- I början av 1700-talet ansågs kyrkan förfallen och därmed skedde en etappvis upprustning av kyrkan under 1720- och 1730-talet. Altartavlan Nattvarden, en oljemålning av hovmålaren Georg Engelhard Schröder 1736, är enligt uppgift skänkt till kyrkan av drottning Ulrika Eleonora.
- Vid ombyggnationer av kyrkan revs vapenhuset och ett nytt kor och en ny sakristia byggdes. På en inskriftstavla över kyrkporten står: *Uti konung Gustaf III:s tid blef denna kyrka utbyggd och förbättrad år 1783.*
- Kyrkogården utvidgades under 1820-talet
- På 1860-talet planterades skogslindarna som donerades till kyrkan av Baron Nordenfalk på Lövsta Herrgård.
- Nuvarande tornspira kom till vid förändringsarbeten 1885, i samband med detta uppfördes även en ny sakristia.
- Någon gång under 1980 - 1990-talet installerades automatik för att öppna luckorna på klocktornet. Så att klockringningen skulle ljuda ut, eftersom denna syssla inte längre utfördes av någon anställd. Sigtuna klockgjuteri tillverkade mekanismen. Kostnaden för denna modernisering skänktes av en privat familj som ville höra klockringningen.
- År 2014 skedde en större reparation då bland annat akustiken förbättrades.

Kyrkan med dess läge som riktmärke i landskapet är av högt symbolvärde för kommunen, nära sammanknutet med de medeltida lämningarna av kungsgården Husaby och det faktum att det sannolikt är en kungskyrka gör dess kulturhistoriska värden omfattande.

Enligt sägnen finns det något osynligt väsen som smyger runt murarna vid Överenhörna kyrka. Det har skrämt såväl människor som djur då de gått vid kyrkan på kvällen och natten. Även i fårhagen bakom kyrkan har detta väsen känts av.

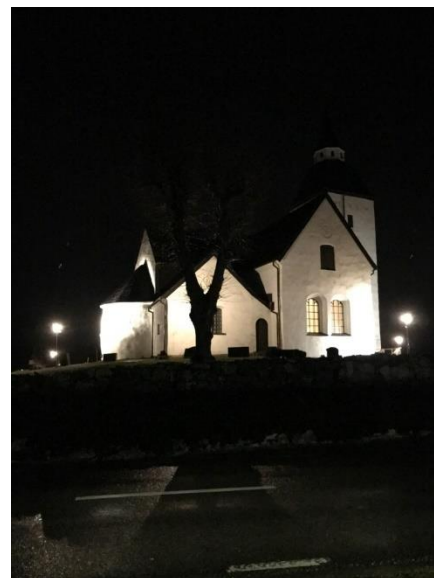
Miljön runt Överenhörna Kyrka har varit inspelningsmiljö vid ett av SVT:s program med det välkända paret Erik Haag och Lotta Lundgren.

Ytterenhörna kyrka (L2013:8995) [52]

Ytterenhörna kyrka är den äldsta bevarade byggnaden i Enhörna. De äldsta delarna; torn, långhus, kor och absid, är daterade till 1160-talet. Ursprungskyrkan är bevarad med västtorn, litet långhus, kvadratisk kor och halvrand absid.

Troligen var det kungen som lät uppföra även denna kyrka och det kan vara därför kyrkan från början hade två torn, det fanns ett östligt torn över koret.

Det finns en skärva av den ursprungliga dopfunten kvar i kyrkan. Det är troligt att denna dopfunt formats av samma stenhuggare som utformat den ännu bevarade dopfunten i Botkyrka som invigdes år 1167. Stenhuggaren gick under namnet ”Semi-Byzantios” och var huvudsakligen verksam på Gotland. Detta samband jämte förekomsten av runstenen kan tyda på att Ytterenhörna kyrka var mer betydelsefull än en gängse sockenkyrka.

Figur 622 Ytterenhörna kyrka.

Uppskattningsvis tog det ungefär fem år att uppföra Ytterenhörna kyrka.

Ytterenhörna kyrka har förändrats över tid:

- Man tror att sakristia och vapenhus tillkom under senare delen av medeltiden.
- År 1739 byggdes en läktare i långhusets västra del.
- Det östliga tornet togs ner 1758.
- Vid ett åskoväder den 21 juli 1764 slog blixten ner i kyrkans övre tornspets varpå kyrkan brandhärjades. Branden förstörde såväl inredningen som kyrksilvret. Endast de svärtade murarna återstod. Det enda som verkar ha räddats var ett par ljuskronor. En av dessa, en graciös malmkrona som troligen är från 1500-talet som skänktes till kyrkan av Christina Gynterfeldt på Löfsta år 1706. Den hänger nu längst fram i kyrkan.
- De nuvarande valven liksom "nykyrkan" - norra korsarmen - tillkom under kyrkans återuppbyggnad år 1772. Fönstren gjordes då också större.
- Kyrkans inredning fullbordades i etapper under 1700-talets senare del. Delar av inredningen kom från Kärnbo gamla kyrka i Mariefred som ansågs förfallen. Bland annat fick man år 1766 överta altarskåpet, tillverkat i Antwerpen omkring år 1500.
- År 1777 beslutade man att sälja klockstapeln eftersom klockorna fått plats i tornet.
- Altaret byggdes 1779.
- Kyrkan fick sin första orgel år 1851. Orgeln ersattes 1906 av en ny orgel som i sin tur togs bort 1975, samtidigt som orgelläktaren revs. Orgelfasaden från den senare orgeln finns att beskåda på hembygdsmuseet.
- Under 1950-talet genomgick kyrkobyggnaden en kraftig interiör renovering.
- Under 2010-talet genomgick kyrkan den invändiga renovering som idag präglar det nuvarande öppna kyrkorummet med flyttbar inredning.

På kyrkogården finns en runsten av sandsten som fram till år 1865 har legat som tröskel till det södra vapenhuset.

Kyrkogården inramas av kallmurade stenmurar. De gräsade ytorna indelas av smala grusgångar och ett flertal lindar. På kyrkogården finns även en senare anlagd minneslund där en sten ristats med orden ”Så länge du minns lever jag”.

I närheten av kyrkan finns en offer-/trefaldighets källa som nyttjades ända fram till tidigt 1900-tal; se vidare under *Mars källa / Gillberga källa*.

Kyrkobyggnaden är en god representant för den romanska kyrkobyggnadskonsten med ett kort långhus, en bevarad ingång från söder, absid samt det kraftiga tornet. Kyrkogårdens stenmurar och trädrader är utmärkande i landskapet där kyrkan ligger väl synlig intill dalgången.

Figur 633 Minneslund vid Ytterenhörna kyrka.

Tiondeboden (52)

Den lilla röda byggnaden på andra sidan Enhörnavägen, snett emot Ytterenhörna kyrka, är den gamla tiondeboden. Byggnaden är troligen den äldsta byggnaden i Tuna by.

Det var under 1700- och 1800-talet som sockenmagasinen tillkom. Syftet var att man skulle betala in säd för att ha i reserv om skörden slog fel. Den som lånade säd var skyldig att betala igen till en ränta om 12,5%. Överskottet var avlöning till magasinförståndaren men kom även skolmästaren, barnmorskan och de fattiga till del. På magasinet finns en lucka där allmosor i form av säd lämnades ut till de mindre bemedlade. (För mer information se även under rubriken ”*Skola och samhällsservice, Emyhemmet*”).

I bibeln omnämns tionde i första Moseboks 14: e kapitel och i fjärde och femte Mosebok. Tiondet infördes i Norden under 1000-talet och genomfördes helt i Sverige vid slutet av 1200-talet. Tiondet var uppdelat i levande (kvick) och skafftionde (säd). Tiondet fördelades med 1/3 till kyrkoherden, 1/3 till kyrkobyggnaden och 1/3 till de fattiga. Gustav Vasa drog år 1527 in kyrkans och de fattigas del av tiondet och lät det gå till kronan medan prästen fick behålla sin tredjedel.

Tiondebodens tak har renoverats av pastoratet. Även väggar, golv och dörr behöver restaureras. Hembygdsföreningen och pastoratet arbetar med bidragsansökan för detta.

Äleby prästgård med anor från 1500-talet [53]

Namnet Äleby prästgård är känt sedan år 1615.

Området ingick från början i Husaby Kungsgårds ägor. År 1276 skänktes Husaby kungsgård till biskopen. På platsen fanns en kallkälla. Kallkällan fick namnet biskopskällan och där lät biskopen bygga ett hus, möjligen i slutet av 1400-talet. Husgrunden finns kvar.

Ägorna som tillhörde kyrkan drogs in av Gustav Vasa som personlig egendom och ärvdes senare av hans söner.

Namnet Källtorp härrör från den kallkälla som rann upp på platsen och fastigheten Källtorp fick sitt namn i samband med indragandet av kyrkans egendom.

Landområdet skänktes till pastorn i Enhörna av Karl IX år 1571. Då hette gården Källtorp.

1615 bodde pastor Anger Magnus på dåvarande Källtorp. Han bytte namn på fastigheten till Äleby. Samtidigt bytte han sitt egna namn till Enhörning. Detta namn lever kvar än idag.

År 1658 brann prästgården och mangårdsbyggnaderna. En av mangårdsbyggnaderna återuppfördes år 1660. År 1783 blev nuvarande huvudbyggnad uppförd. Byggnaderna återuppfördes i enlighet med den modell som beslutats för prästbostäder och bostäder för officerare i den indelta armén. Staten styrde hur byggnaderna skulle se ut och vad som skulle ingå. Bland annat skulle det finnas ett större rum i huvudbyggnaden där man kunde samla folk. Kyrkan var på denna tid (1700-talet) orolig för frikyrkorörelsen och svarade med ”konvertickelplakatet” som förbjöd stora sammankomster. Tiondeboden som står utmed gårdsplanen står kvar sedan innan branden även om den är påbyggd med en sockenstuga som ett senare tillägg. Byggnaden som står mitt emot tiondeboden är från 1500-talet.

På det forna husets plats planterades ett vårdträd som stod kvar till modern tid.

Sockenborna ansvarade för både kyrka och prästgård, därmed berodde både lön och prästboställe på socknens ekonomi. Socknen svarade för de sju lagahusen; stuga med två kamrar, brygghus med bakugn, lada, kornbod (tiondelada), visthus, fähus och stall.

Gårdsplanen kantas av låga röda byggnader. En av dessa byggnader var fram till år 1803 sockenstuga. I denna byggnad bodde därefter klockaren och fungerade sedan som sockenskola. År 1874 finns uppgift om att klockare Ström var lärare i skolan. Från 1848 undervisades barnen av examinerade folkskollärare. En av de obligatoriska byggnaderna på prästgården var tiondeladan, dit prästens säd levererades. Tiondeladan står kvar än idag.

Kyrkoherdarna brukade själva marken på gården fram till någon gång omkring sekelskiftet mellan 1800-/1900-talet, då marken utarrenderades år 1905.

Fram till 1920-talet utgjorde Äleby prästbostad. Nu nyttjas Äleby som permanentbostad och sommarbostäder.

Figur 644 Äleby prästgård; huvudbyggnad med magasin och bagarstuga till vänster och flygel, drängstuga och sockenstuga till höger i bild. Vårdträdet syns på gårdsplanen. Källa: Inventering av kulturmiljöer i Södertälje kommun; Ytterenhörna och Överenhörna socknar (2005)

Äleby är den bäst bevarade prästgårdsmiljön i kommunen och möjligen i hela länet med ett flertal byggnadshistoriskt värdefulla ålderdomliga byggnader med olika funktioner som i stort sett inte moderniserats. Gårdsbildningen förmedlar en kunskap om äldre tiders rika och representativa miljöer och funktioner. Det nära läget intill kungsgården Husaby förstärker dess historiska värde.

Äleby naturltare [54]

På en åkerholme sydväst om Äleby gård finns enligt en ej kontrollerad uppgift ett naturltare som kan vara från någon gång runt 900-talet. Altaret användes enligt uppgift vid gudstjänster innan kyrkor uppfördes på 1100-talet.

Altaret är inte inventerat och finns inte registrerat som fornlämning.

Missionshusen

Det finns två äldre missionshus i Enhörna, ett i Nöttesta, Överenhörna och ett i Stjärna, Ytterenhörna.

Missionshuset i Överenhörna [55]

Figur 655 Betania, 1912 - 1914 Källa: Minnesskrift vid Södertälje Brödraförenings femtioårsjubileum 1865-1915. Södertälje : Södertörns tidning 1916

Missionskretsen i Överenhörna bildades år 1895 och anslöts till församlingen i Södertälje. Femton år efter bildandet väcktes frågan om att uppföra ett missionshus. Medlemmarna samlade in medel till detta och år 1912 invigdes missionshuset, Betania. Huset uppfördes på så kallad ofri grund. Fram till år 1916 var det en stor verksamhet och en särskild predikant var anställd. Med tiden blev kretsen allt mindre och år 1940 var det endast ett fåtal medlemmar kvar. Gudstjänstverksamheten upprätthölls genom predikanter som kunde börja dagen i Södertälje missionskyrka för att sedan cykla till missionshuset i Stjärna och till sist avsluta dagen med andakt i Nöttesta. På missionshusets övervåning fanns ett rum där predikanten sedan kunde övernatta innan det var dags att cykla in mot stan igen på morgonen

Under 1940–1950-talet hölls en söndagsskola där, som leddes av poststationsföreståndaren Eva Sandell. Varje år var det en söndagsskolefest, strax efter jul.

Kretsen upphörde så småningom och i mitten av 60-talet såldes huset till markägaren, familjen Rosenberg. Byggnaden byggdes om till privatbostad.

Missionshuset i Ytterenhörna [56]

Figur 676 Missionshuset innan tillbyggnad. Bilden är tagen på 1980-talet. Foto: Gunnar Larsson

Figur 66 Missionshuset efter tillbyggnad. Bilden är tagen 2019. Foto: Gunnar Larsson/Jörgen Blixt

År 1887 bildades Sällskapet Brödraföreningen i Ytterenhörna. År 1888 erhöll sällskapet besittningsrätt av en bit mark, i Hammarbacken. Besittningsrätten var enligt avtal 50 år. Mellan år 1888 och 1889 uppfördes byggnaden som kom att gå under namnet ”Fridhem”. År 1903 friköptes markområdet.

Byggnaden innehöll en gudstjänstlokal och en vaktmästarbostad. Vid de tillfällen föreningen anordnade servering, nyttjades vaktmästarbostaden. Samtliga vaktmästare som tjänstgjort vid föreningen var kvinnor.

Verksamheten gick på sparlåga under 50 - 70-talet. År 1977 bildades en ekumenisk bönegrupp och verksamheten växte jämte en önskan om att bygga ut missionshuset. År 1994 bildades Enhörna Frikyrkoförsamling. I samband med detta skänktes missionshuset till den lokala verksamheten från Södertälje Missionsförsamling. Två år senare, år 1996 invigdes det utbyggda missionshuset. Byggnaden har inte längre höga kulturmiljömässiga värden men platsens historia är intressant.

Genom åren har olika aktiviteter anordnats av kretsen, bland annat; juniorverksamhet, syförening, adventsförsäljning och julotta. Idag sker regelbundna gudstjänster, kurser i kristen tro genom Alpha-Beta-kurser. Det finns även en kör; Enhörna Gospel. Föreningen arrangerar liksom tidigare julotta och adventsförsäljning till förmån för missionsprojekt.

Det finns ett gott samarbete mellan frikyrkoförsamlingen och Svenska kyrkans församling i Enhörna.

Nya kyrkan

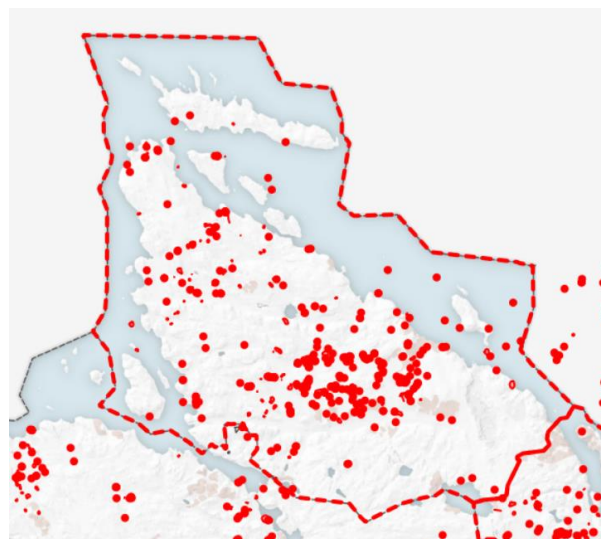
Det fanns en liten kyrka som kallades för ”Nya kyrkan” som hade sitt ”tabernakel”, alltså en liten stuga, på Gillberga kulle. Nya kyrkan hörde till Swedenborgsällskapet och fanns enligt berättelser etablerat på orten sedan mitten av 1800-talet. Enligt berättelsen var Carl Jonas Love Almqvist en av de predikanter som besökte sällskapet. Det berättas att han under en tid bodde på Ekeby och Kälve gårdar, strax innan han flydde till Amerika. Det berättas även att Almqvist återvände i lönndom till Sverige under namnet ”Karl Wessermann” och höll sin sista predikan på Gillberga år 1865.

Fornlämningar

Fornlämningar höjer ofta upplevelsevärde för en plats. Många människor berörs av känslan av att en plats använts av tidigare kulturer. Platsens tidigare användning har ofta även påverkat nutida användning av platsen.

Hela Enhörna är rikt på fornlämningar som visar att området varit bebott sedan stenåldern. Bäst förutsättningar för att hitta nya fynd av fornlämningar från stenåldern är vid Ekeby, Underås och Malmsjön.

Flera av fornlämningarna är registrerade men det finns även fornlämningar som inte registrerats eller ens återupptäckts. Vid sammanställning av detta PM lämnades till exempel information om ett flertal oregistrerade lämningar vid Horn och Åleby. Lämnad information biläggs som bilaga 4. Lämnad information har vidarebefordrats till länsstyrelsen.

Figur 688 Fornlämningar, källa riksantikvarieämbetets databas.

Om en fornlämning påträffas skall fyndet alltid anmälas till länsstyrelsen. Om fornlämningen hittats under pågående grävarbete så måste arbetet omedelbart avbrytas och anmälan göras. Man är alltid skyldig att erbjuda staten inlösen av fynd mot betalning om de är; helt eller delvis gjorda av ädelmetall, koppar, brons eller annan legering med koppar, depå- eller offerfynd eller utgör fynd från en fornlämning.

Det har funnits en fornlämningslagstiftning sedan år 1666. Det innebär att fornlämningar är och länge har varit skyddade av lag som innebär att ingen har rätt att utan vidare påverka eller förstöra en fornlämning, inte ens om den finns på den egna fastigheten. Fornlämningar skyddas av kulturmiljölagen (KML) (1988:950). Enligt lagen har alla en skyldighet att kulturmiljöer inte skadas. Lagstiftningen omfattas såväl lämningen som den omgivande miljön. Fastighetsägaren är skyldig att känna till eventuella fornlämningar på sin fastighet och att ansöka om erforderliga tillstånd. Att skada en fornlämning kan leda till böter eller i grova fall fängelse.

Fornlämningar ägs av den som äger marken men tillstånd för arbeten som kan påverka fornlämningen måste ändå lämnas av länsstyrelsen för såväl skogsvårdsåtgärder som grävarbeten och andra åtgärder som kan påverka fornlämningen eller dess omgivande miljö.

Fornlämningarna i Överenhörna inventerades år 1951 och i Ytterenhörna år 1957. Därutöver har enskilda inventeringar skett. Vid framtagande av denna skrift har information om oregistrerade lämningar vid Horn, Åleby och runt Husaby Kungsgård lämnats. Informationen har vidarebefordrats till länsstyrelsen.

I samband med planläggning av Sandviken, etapp 1 och 2 genomförs utgrävning av fornlämningar i nivå 2. Rapporterna från utgrävningarna ställs ut i samband med samråd och granskning.

Nedan nämns några av de fornlämningar som kan tänkas utgöra intressanta utflyktsmål.

För den vetgirige går det att ladda ner en app till telefonen som heter ”*fornfynd*”. Om man klickar på kartbladet i appen så ser man hur man går till fornlämningen. Det går även att klicka på punkten för fornlämningen och få mer information.

Johnny Länn har skrivit boken ”*Enhörnabygdens framväxt - böndernas bebyggelse i forn tid*” som getts ut av Enhörna Hembygdsförening år 1998. I denna skrift går det att läsa närmare om hur bygden har växt fram och vilka fynd som gjorts.

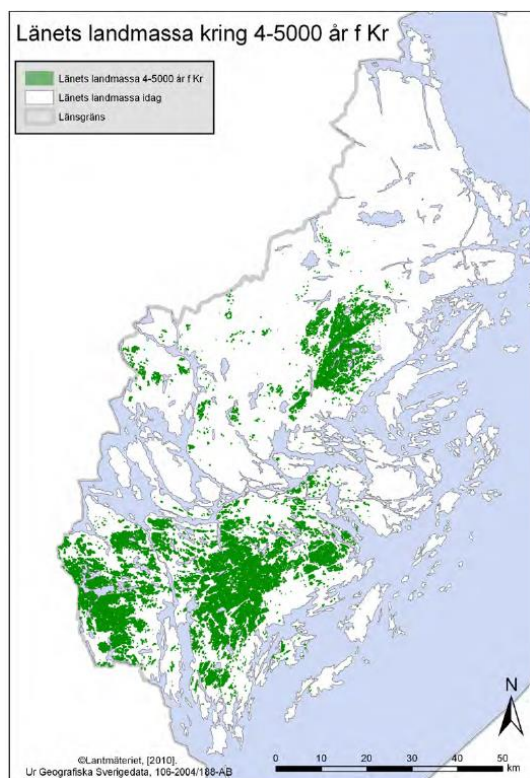
Stenåldern (ca 12 000 f.Kr - ca 1 800 f.Kr.)

Omkring år 4 000 f.kr inleddes en period med jordbruk i form av svedjebruk. Det innebär att människorna flyttade när de avbrända odlingsytorna utarmats. Utsäde lagrades i lerkrukor och det blev allt vanligare med boskap (ko, får och gris). Gravar i form av dösen och gånggrifter kan finnas från denna tid.

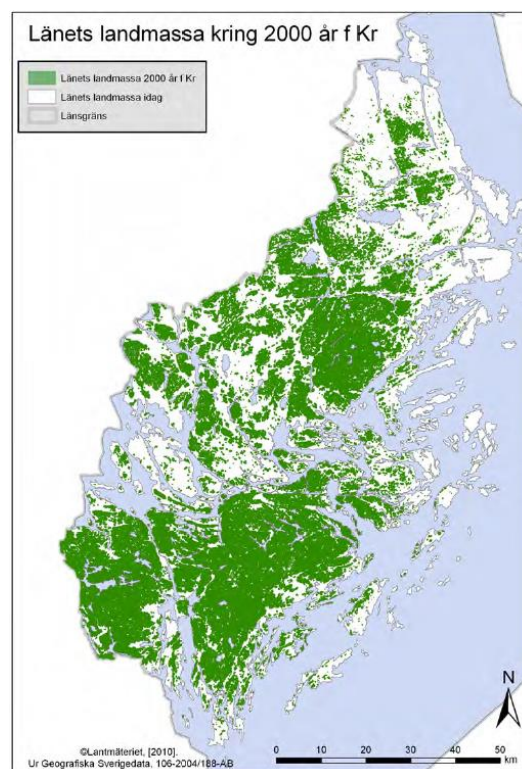
När fornlämningarna uppkom var vattenståndet högre och det som idag är Enhörna utgjordes av ett ö-landskap. När stenåldern led mot sitt slut låg strandlinjen 25 meter högre än idag.

Det finns endast ett fåtal kända fynd (17 st) från stenåldern i Enhörna eftersom orten till stora delar låg under vatten.

Bäst förutsättningar för att hitta nya fynd är vid Ekeby, Underås och Malmsjön.

Figur 69 Stockholms län med havsnivå 50 meter högre än i dag (4 - 5000 f.Kr.) Källa: Rapport 2015:27, Länsstyrelsen Stockholm

Figur 69 Stockholms län med havsnivå 30 meter högre än i dag (ca. 1800 f.Kr.) Källa: Rapport 2015:27, Länsstyrelsen Stockholm

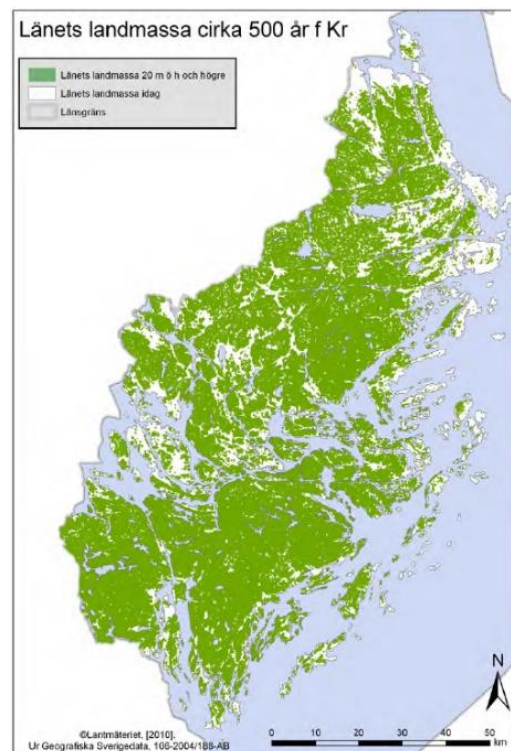
Bronsåldern (ca 1 800 f.Kr. - ca 500 f.Kr)

Under den mellersta- och yngre bronsåldern var vattenståndet 25 - 15 meter över dagens vattennivå. Klimatet var mildare och varmare än idag. Sjöfarten utvecklades och med den handeln. Jordbruket var viktigt och svedjebbruk var fortfarande vanligt. Befolkningen växte och fler byar uppstod. Det var under denna tid som hjulet uppfanns och man kunde frakta tyngre element längre sträckor.

Under bronsåldern brändes de döda och gravrösen restes, vilket indikerar ett hierarkiskt samhälle. I Norden kunde man inte skriva runor än, men det var under denna tid som hållristningar blev mer vanliga.

Spår från bronsåldern är fortfarande synliga. I Enhörna finns ett flertal skålgropsfynd. Flera av skålgropsfynden har återupptäckts i modern tid.

Ingen vet exakt var byarna låg under bronsåldern men troligen låg de nära grav- och skärvhögar. I fornlämningsregistret finns 19 skärvestenshögar (varav

Figur 701 Stockholms län med havsnivå 20 meter högre än i dag (ca. 500 f.Kr.). Källa: Rapport 2015:27, Länsstyrelsen Stockholm

4 osäkra). De flesta skärvstenshögar återfinns inom området som bildas mellan Vinberga, Varneby och Ekeby med en koncentration runt Knösen och Varneby.

Det finns byar idag som har närbelägna gravhögar och ålderdomliga namn; Nöttesta, Gransta, Jursta, Skälsta, Lövsta, Rösta, Hallsta/Hammarby, Väsby, Varnby, Solberga, Lida, Nora och Horn. Detta kan indikera att de var bebodda redan vid bronsåldern.

Det sällsammaste fornfyndet i Enhörna är de så kallade Tunahällarna. En av hällarna finns att beskåda på Skansen i Stockholm. De två övriga beskrivs nedan under rubriken *Hällristningarna vid Tuna*.

Järnåldern (ca 500 f.Kr. - 1 050 e.Kr.)

Järnåldern består av flera epoker; Romersk järnålder (0 - 400 e.Kr.), Folkvandringstid (400 - 550 e.Kr.), Vendeltid (550 - 800 e.Kr) och Vikingatid (800 - 1 050 e.Kr).

Under järnåldern låg vattenlinjen 5 - 15 meter över dagens vattenlinje. Majoriteten av de fornlämningar som hittats i Enhörna härrör från denna tid. Vägnätet mellan byarna härrör troligen från den yngre järnåldern.

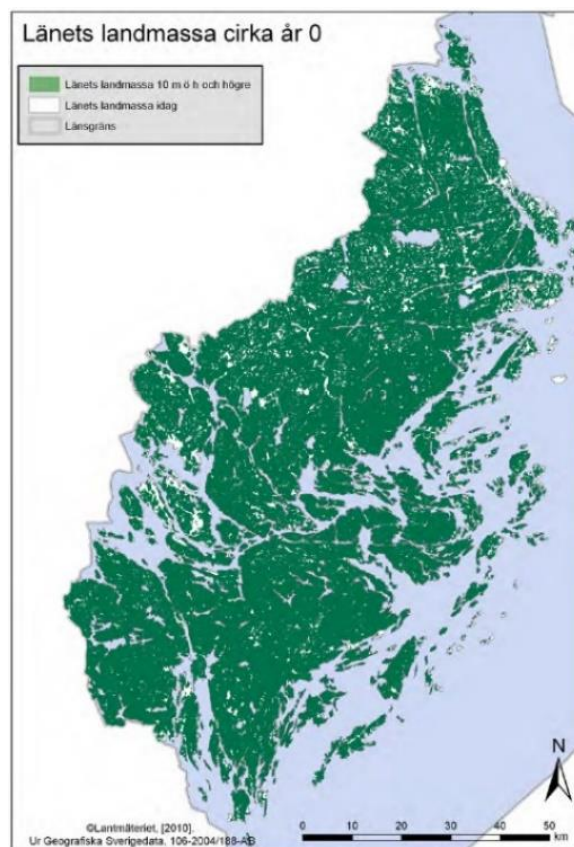
I övergången mellan bronsålder och järnålder förändrades klimatet och det blev kallare, fuktigare och solfattigare vilket i sin tur medförde brist på mat och oroligare tider som under folkvandringstiden. Det var under denna tid många av fornborgarna uppfördes. Ett klassamhälle med stormansätter växte fram. Stormännen begravdes under stora gravhögar. Hästar blev allt vanligare. Under denna tid växte den så kallade djurornamentiken fram. I och med att man lärde sig att framställa verktyg och vapen av järn skedde en teknikrevolution.

Under järnåldern skedde även handel med de mer utvecklade medelhavskulturerna. I och med detta utvecklades runalfabetet.

Boställena låg troligtvis i närheten av gravfälten. Gravhögar från den yngre järnåldern låg troligtvis ett hundratal meter norr om boplatserna.

Vendeltid (550 - 800 e.Kr.)

Under Vendeltiden blev det fredligare tider och fornborgarna övergavs. Vendeltiden har fått sitt namn efter de båtgravar som grävdes fram i Vendels socken som vittnar om ett nytt sätt att begrava de döda. Det var främst de som hade det gott ställt som begravdes med sina tillhörigheter

Figur 712 Stockholms län med havsnivå 10 meter högre än i dag (ca. 500 f.Kr.). Källa: Rapport 2015:27, Länsstyrelsen Stockholm

i båtgravar. Vanligast var dock att bränna de döda och uppföra högar eller gravfält. Djurornamentiken förfinades och blev snirkligare, djuren fick även en ormlig karaktär.

Vikingatid (800 - 1 050 e.Kr.)

Vikingatiden är den sista delen av järnåldern och utgör en del av europeisk medeltid. Samhället var indelat i klasser med kungar och hövdingar högst och trälar lägst i rangordningen. Kvinnorna hade en stark ställning som försvagades när kristendomen gjorde sitt intåg. Eftersom Medelhavet ansågs oroligt skedde allt mer handel i norr. Såväl vatten- som isvägar växte i betydelse. Det var under vikingatiden som Birka blomstrade som handelscentrum.

Till vikingatida byar räknas; Tuna, Väsby, Stjärna, Vinberga, Rösta, Varneby, Årby, Ahl, Hallsta, Hammarby, Lövsta, Jursta, Nöttesta, Morlöt, Gransta, Skälsta och Husaby som troligtvis även fanns under den yngre järnåldern.

Även byarna Ekeby, Nora och Lida kan härstamma från denna tid.

Det kan även ha funnits bosättningar vid Gillberga, Aska och Hornsby under vikingatiden, men det är inte belagt.

Nordisk medeltid (1 050 - 1 300)

Nordisk medeltid infaller senare än europeisk medeltid eftersom Sverige kristnades senare. Under medeltiden enades Sverige till ett kungarike. I samband med kristnandet infördes det feodala samhällssystemet som bland annat innebar att kungen band stormännen tätare till sig genom att dela ut mark och rätt att ta ut skatt. Genom tekniska framsteg under 1100-talet, i form av plog, harv och slaga förbättrades jordbruket och skördarna ökade liksom folkmängden. Stenkyrkor började så småningom uppföras även på landsbygden.

Under medeltiden fanns omkring 25 byar i Enhörna. Medeltidens 1300-tals byar; Gillberga, Aska, Skarbro och Nora samt möjligen även Hornby kan ha anor från vikingatiden.

Det fanns vid medeltiden även byar som nu försvunnit; Brandsta, Ullalund, Refberga, Yppere och Söderåker. Även dessa kan härstamma från vikingatiden.

Befolkningsutveckling i länet

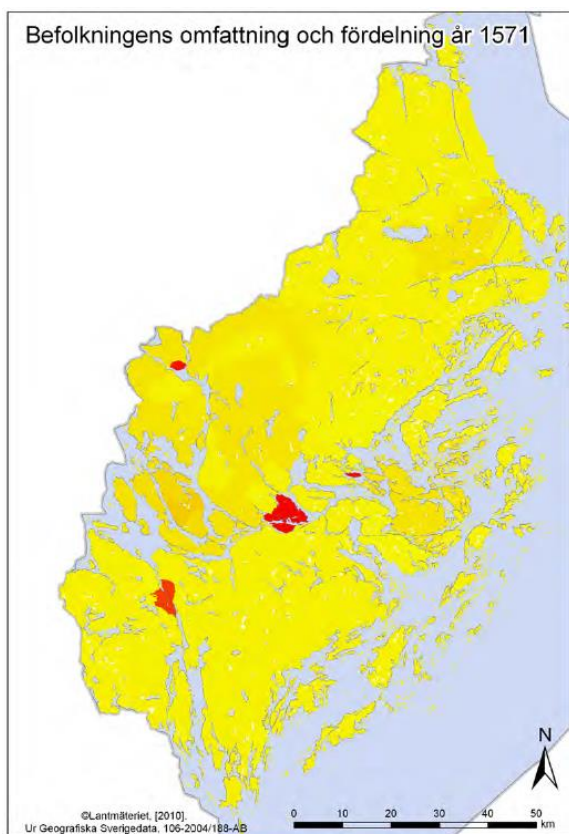
Med anledning av länets gynnsamma naturgeografiska förutsättningar har det tidigt funnits en förutsättning för boendeetablering och befolkningsexpansion i länet. För att förstå de demografiska förändringarna över tid redogörs nedan för tiden fram till omkring år 1900.

Med utgångspunkt från tematiska kartor över ortsnamn från yngre- till äldre järnålder går det att spåra mönster för nykolonisation.

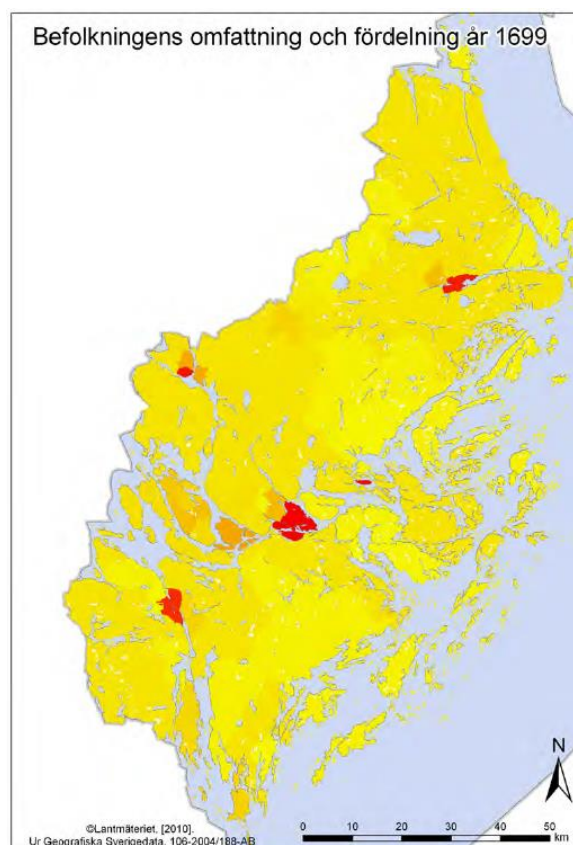
Under medeltiden medförde ett flertal pestepidemier att befolkningen minskade. Under mitten av 1300-talet dog omkring en tredjedel av befolkningen. Under medeltiden kolonialiserades mellanskärgården och på fastlandet skedde en bebyggelseexpansion i skogs- och övergångsområden.

Under 1500-talet dominerade jordbruket som näring. Den största befolkningstätheten fanns på

Mäläröarna.

Figur 723 Befolkningstäthet år 1571. Källa: Rapport 2015:27, Länsstyrelsen Stockholm

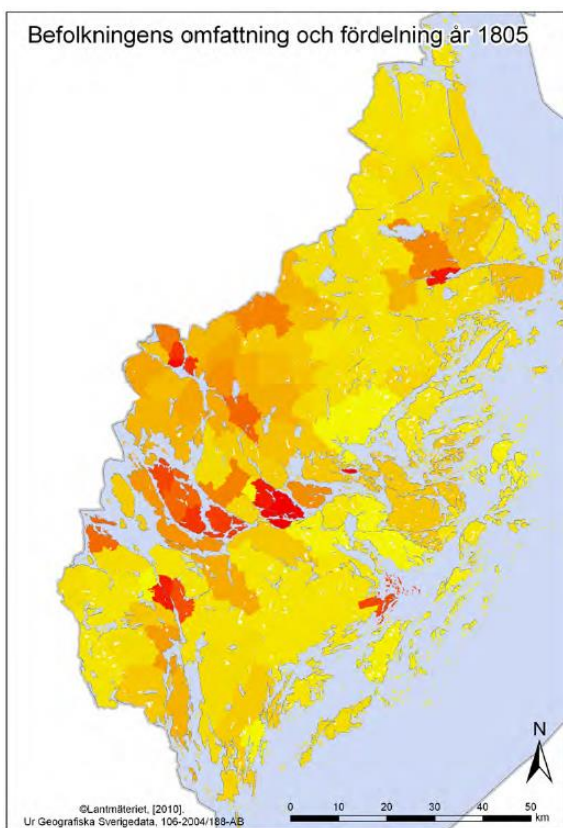

Figur 734 Befolkningstäthet år 1699. Källa: Rapport 2015:27, Länsstyrelsen Stockholm

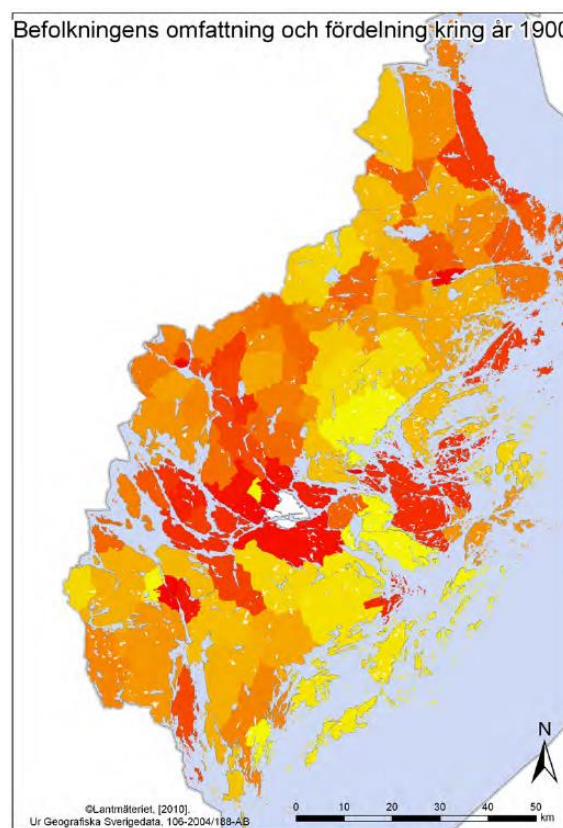
Under 1600-talet blomstrade Bergslagens järnhantering. Därför skedde den största befolkningsökningen i de norra delarna av länet.

I mitten av 1700-talet förekom en omfattande inflyttning till städerna. Trots detta bodde omkring 83% av länets befolkning på landsbygden. År 1840 var det lika många som bodde i staden som på landsbygden och år 1860 bodde fler i staden än på landsbygden.

De senaste 200 åren har invånarantalet i Sverige fördubblats. Under 1900-talet har inflyttningen till städerna fortsatt, framför allt Stockholm.

Figur 745 Befolkningstäthet år 1805.
Källa: Rapport 2015:27, Länsstyrelsen Stockholm

Figur 756 Befolkningstäthet år 1900. Källa: Rapport 2015:27, Länsstyrelsen Stockholm

Vägar och hålvägar

Vägar är en viktig del i upplevelsen av kulturlandskapet. De äldsta vägarna följde naturens förutsättningar och var ofta belägna i höjdlägen. Längs de äldre vägsträckningarna återfinns ofta gravfält från yngre järnåldern vilket indikerar även närliggande boplatzlägen.

Hålvägar är ofta nedsänkta vägar som har uppstått efter åratals bruk och visar var de äldsta kommunikationsstråken i bygden löpte. Hålvägar utgör fornlämningar. Det innebär att de skyddas av kulturminneslagen. En hålväg är belägen i en del av vägsträckningen mellan Nora och Lövsta. Det finns även en hålväg i närheten av Väsby och i Vinberga.

Innan 1600-talet utgjorde vattenvägarna de viktigaste förbindelserna eftersom landsvägarna var svårframkomliga. Under 1600-talet förbättrades landsvägarna vilket medförde att gästgiverier och krogar växte fram. (Se vidare under rubriken ”Gästgiverier och krogar”).

Flyttblock/Jättekast

Flyttblock är stora stenblock som brutits loss och följt med inlandsisen under istiden. När isen smälte landade blocken på den plats de nu ligger. Förr i tiden kallades flyttblock för jättekast, eftersom man trodde att jättar slungat dem mot kyrkorna när de hörde klockringningen.

Ett av Enhörnas flyttblock nämns ovan under rubriken *Malins sten*. Detta finns inte längre kvar i sin helhet. Det finns ytterligare jättekast varav två särskilt omnämns i en av hembygdsföreningens skrifter. Det ena står att finna 150 meter väster om Sånghus gård och det andra är beläget 300 meter norr om Högtorp, 100 meter från skogsvägen.

Fornborgar i Hammarby, Bastmora, Varneby och Högholmen och på Kalvsund [57]

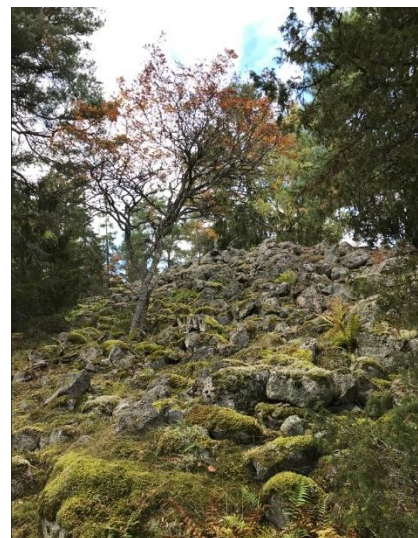
Det är okänt om fornborgarna utgjorde boplatser eller om de bara var strategiska försvarsverk. Fornborgarna ligger högt upp på bergsplatåer med en sida mot en brant stupande bergsvägg och en hög mur åt den sida som var åtkomlig från berget. Det finns sex identifierade fornborgar i Enhörna de är belägna vid: Skansberget vid Hammarby, Skansberget nära Bastmora, Högholmen, Eldberget i Varneby, Kalvsundsholmen och Granholmen.

Fornborgen vid Hammarby (L2013:2007 Fornborg) ligger på Skansberget, söder om träsket Skansberget det kallas även Spetsberget eller Stavberget. Borgen är 130 meter lång, 6 meter hög och 10 meter bred.

Två andra borgar ligger vid inloppet till Södertälje. Den ena ligger på Skansberget, nära Bastmora (L2014:6518 Fornborg). Den andra ligger på Högholmen (L2014:6311 Fornborg).

Fornborgen i Varneby (L2014:5963 Fornborg) ligger på Eldberget. Denna fornborg är svårt skadad. Det finns även en fornborg på Kalvsundsholmen (L2013:452). Fornborgen är starkt raserad. På Granholmen finns fornborgsliknande stenrader (L2014:5869)

Det finns även oregistrerade lämningar i Enhörna som kan ha varit fornborgar så som lämningarna ovan Mars källa.

Figur 767 Fornborg på Skansberget nära Hammarby.

Figur 77 Fornborgen i Bastmora.

Hällristningar från Tuna (52)

År 1896 fann man tre sandstenschällar i en åker vid Tuna. Hällarna daterades till bronsåldern (1800 - 500 f.Kr.) och uppvisar skålgropar även kallade älvkvarnar, bilder av människor, fotsulor och skepp.

Två av hällarna ligger vid Ytterenhörna kyrka. En av hällarna finns på Skansen i Stockholm.

Figur 788 Hällristningar funna i Tuna.

Runstenen vid Ytterenhörna kyrka (L2014:6098) (52)

I Enhörna har en hel runsten hittats. Vid utgrävningen av Husaby hittades fragment av en runsten.

Utanför Ytterenhörna kyrka står en runsten från 1000-talet e.Kr. Stenen är två meter bred och två meter hög. Det är en sandsten med inskriften ” *Anund och Svarald och Finnved läto resa denna sten efter Ögisl, sin fader och Björn efter sin broder. Gud hjälpe hans ande. Torbjörn ristade runorna.* ”. Texten är ristad i en ormslinga. I mitten av stenen finns en ovanlig bild i form av en man i toppig luva/hjälm med svärd som är vänd mot ett fyrfota djur. Bilden för tanken till berättelsen om Sigurd Fafnersbane. Ivar Schell har tolkat figuren som möjligen ett lejon eller en häst eller ”runstensdjur”.

Stenen har fram till år 1865 legat som tröskelsten i kyrkans södra vapenhus och delar av ristningen är utplånade genom trampslitningen.

Figur 7979 Runsten vid Ytterenhörna kyrka.

Skålgropar i hällar i Vinberga och Varneby samt i sten vid Rösta

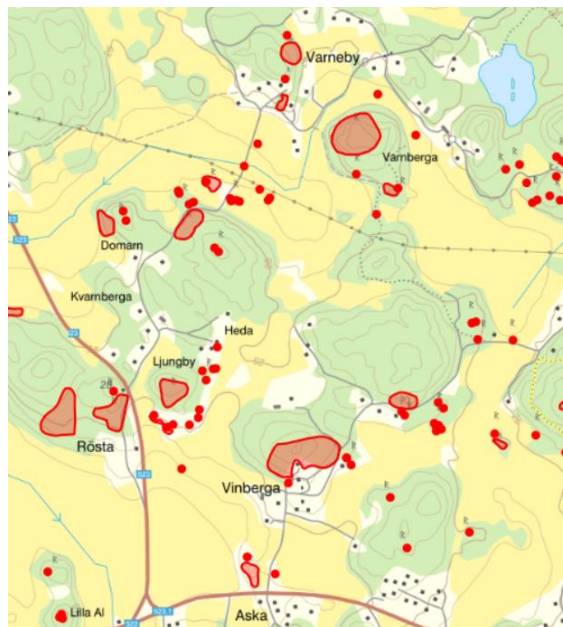
Skålgropar kallas också för offergropar eller älvkvarnar. Deras syfte är okänt men man antar att de använts till någon form av rit och offer. Lösa stenar med skålgropar är ovanligt.

Skålgropar som fenomen hör till bronsåldern.

I Varneby finns flera registrerade platser med skålgropar, bland annat finns en häll med 20 skålgropar som är 5 - 15 centimeter i diameter och 0,5 - 5 centimeter djupa. Hällen ligger på höger sida om vägen upp mot Varneby.

Vid Vinberga finns också flera fynd av skålgropar. Bland annat en sten med 120 skålgropar där några av groparna är förbundna med sammanlänkande rännor. Stenen, en röd sandstenshäll ligger troligen inte på sin ursprungliga plats. Den uppvisar skador av gammal kilning.

Det finns även ett stenblock med skålgropar i en åkerkant mot Lida, alldeles nedanför en stor gravhög.

Figur 800 Registrerade fornlämningar vid Vinberga, Varneby och Rösta

Gravar och skärvestenshögar

Gravrösen från järnåldern finns i hela Enhörna. Två stora rösen ligger på Rundberget vid Aliceborg och på berget i Slarvhagen.

Det största gravfältet ligger i Vinberga. Gravarna härrör troligen från bronsåldern och har skiftande karaktär. De är uppförda som; högar, rösen, runda, kvadratiska och triangulära stensättningar av varierande mått. Gravfältet är svårt skadat av bebyggelse.

Skärvestenshögar finns i närheten av tidigare boplatsslägen. Högarna består av skärvor av så kallad koksten som hettats upp i elden och lagts i behållare med vatten i samband med matlagning eller uppvärmning. Skärvesten kan även bildas av stenar som kommer från kokgropar eller i eldstäder. Det är oklart varför stora mängder med skärvesten producerades under den yngre bronsåldern.

En skärvestenshög finns vid Olofsborg, mellan Vinberga och Knösen. Denna hör till bronsåldern. I dess närhet, lite längre upp i skogen finns två stensättningar som troligen härrör från järnåldern.

I Väsby finns flera gravhögar utmed gamla vägen. Dessa är från järnåldern.

Ännu en gravhög från järnåldern finns mittemot avtagsvägen mot Valla, där finns även två stensättningar.

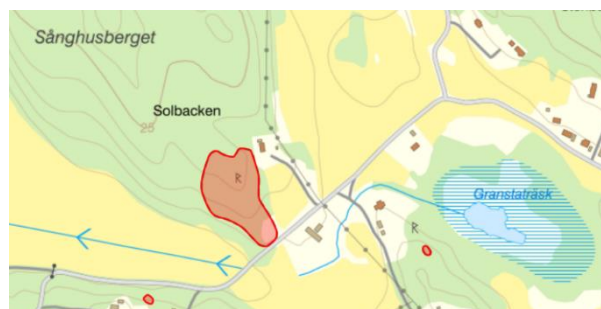
I kanten av Vallaskolans skolgård finns en stensättning, även den från järnåldern. Här finns också

ett gravfält och ett stycke hålväg.

Granmars hög (L2013:1943) [58]

Området där Kung Granmars hög ingår består av omkring 100 fornlämningar bestående av 10 högar och 90 runda stensättningar. Kung Granmars hög ligger i gravfältets nordligaste del. Gravfältets södra del ligger omedelbart norr om landsvägen. Granmarshög har gett namn till gården Gransta.

Kung Granmar dog omkring år 640 e.Kr. Hans liv och öde beskrivs bland annat i Ynglingasagan och i Eddakvädena.

Figur 811 Fornlämningsområde där Granmars hög ingår

Kung Granmar var den sista kungen av Sörmland. Han dog under en mordbrand när han gästade Selaön omkring år 640. Han och hans vikingabröder överfölls och brändes inne i en brand som ska ha anstiftats av kung Ingjald Illråde.

Ingjald Illråde var kung över Ynglingaätten. Han var känd som en grym vikingakung som lade under sig Västergötland och Närke genom att bränna inne sex småkungar i Sjukungarsalen i Uppsala. Kungarna som brändes inne hade bjudits in till arvöl efter Bröt-Anund, som var Ingjalds far. Även Granmar var inbjuden till arvölet men avstod från resan och detta räddade hans liv denna gång.

Något år efter arvölet deltog Granmar i Uppsalablotten och det berättas att blotspånen föll på sådant sätt att han förstod att hans tid på denna jord snart var till ända. Samma år som han var på Uppsalablotten bjöds han till Selaön där han brändes inne av Ingjald som i och med detta även lade Södermanland under sig.

Selaön ligger nordväst om Enhörna och Selaövingarna var omtalade då de kunde nå hela den kända världen med sina fartyg.

Bautastenen vid Nöttesta (2013:1912) [59]

Bautastenen i Nöttesta ligger i närheten av Emyhemmet (för mer information se under rubriken *skola och samhällsservice*) och invid Smörkällan (För mer information se under *offerkällor/trefaldighetskällor*). På Emyhemmets parkering finns en vägvisare.

Bautastenen utgör en del av ett gravfält med en hög och sex stensättningar. Gravfältet är daterat till romersk järnålder (0 - 400 f.Kr.) Bautastenen restes främst under yngre järnåldern, 400 - 1050 f.Kr. Ofta markerade bautastenen en grav.

Figur 822 Bautastenen vid Nöttesta.

”Domarringen” i Varneby (L2014:5484) [60]

Domarringar var platser där man samlades för att avgöra för bygden viktiga frågor eller skipa rättvisa. Ofta låg domarringarna nära offerplatser eller gravhögar. Domarringar kunde även finnas nära offerkällor. Tio meter från denna domarring finns ett röse från järnåldern. Röset är en gravsättningsplats.

Domarringen är belägen 400 meter öster om torpet Domarn, på en skogshöjd. Hembygdsföreningen har tillsammans med markägaren markerat en slinga för att hitta till platsen.

Det finns de som debatterar om detta är en verklig domarring eller om detta varit en offerplats.

Odlingsterasser vid Stjärna [61]

I Stjärna by finns en fornlämning i form av terrasserade odlingsytor som kan härröra från järnåldern. Terrasserna är 15 - 40 meter långa och 6 - 15 meter breda.

Föreningar

Enhörna har en lång tradition av föreningsliv. Det har även funnits många politiska föreningar så som socialdemokrater, moderater och centerpartiet.

Den äldsta föreningen var en försvarsförening; ”*Enhörna skyttecorps*”. Det var en friskytterörelse som fanns fram till 1860-talet. Därefter bildades skyttegillen med skjutbanor i både Över- och Ytterenhörna.

Sedan 1931 ingick Enhörna i Röda korsets Mariefredskrets men bildade en egen krets för Enhörna år 1931. Lottakåren blev självständig år 1954. Lottakåren är nu mer nedlagd.

Hemvärnet bildades år 1940 och ungdomshemsvärnet bildades år 1956. Dessa föreningar är inte aktiva på orten längre.

Svenska missionsförbundet byggde en predikolokal vid Stjärna år 1885 och senare uppfördes en lokal vid Nöttesta.

Nykterhetsrörelsen etablerades med Blå bandet år 1901 och följdes av en scoutförening år 1950 som fick en scoutstuga 1964. IOGT bildade två loger i Enhörna ”*God vilja*” och ”*Perinskiöld*” och år 1911 byggdes ordenshuset ”*Överblick*”. Scoutrörelsen är nu mer inte aktiv.

Det fanns även föreningar som tillvaratog jordbrukarnas intressen. LRF bildade två av sina första lokalföreningar på orten år 1929. Det finns även uppgifter om att föreningarna kan ha funnits sedan 1917. Dessa slogs senare samman till en förening som blev till nuvarande LRF.

Fruktodlarföreningen bildades år 1908 och hade ett eget musteri. Nu mer finns två fristående musterier.

År 1946 bildades ett jaktvårdsområde för Ytterenhörna och år 1958 anslöt sig angränsande fastigheter från Överenhörna.

År 1928 bildades en idrottsförening i Ytterenhörna som omfattade även Överenhörna. År 1950 invigdes dess fritidsgård, som visserligen brann ner men återuppfördes. Föreningsprogrammet omfattade bland annat fotboll, skridskor, ishockey, skidor, friidrott och bordtennis. Även de allmänna badplatserna vid Underås och Malmsjön ingick. (För mer information se under rubriken *Friluftsgårdar*). Det fanns en separat idrottsförening i Överenhörna med idrottsplats vid skolan. Bygdegården uppfördes för att inhysa del av idrottsföreningen.

År 1931 bildades en kyrklig syförening i Ytterenhörna. Föreningens verksamhet genererade gåvor till kyrkan och ett församlingshem. Det fanns även en syförening i Överenhörna. För mer information se under rubriken *Bygdegårdsföreningen*.

Nedan beskrivs de föreningar som nu är aktiva på orten.

Bygdegårdsföreningen och Bygdegården [62]

Enhörna bygdegårdsförening bildades 2016, bedriver uthyrningsverksamhet och egna aktiviteter. Föreningen har omkring 200 medlemmar.

Föreningen förvaltar Överenhörna bygdegård som uppfördes år 1937 och invigdes år 1938. Inför uppförandet av bygdegården var det bland annat Överenhörnas kyrkliga syförening som samlade in medel för att bekosta uppförandet. Drivande kraft och ordförande i dåvarande sy- och idrottsföreningen var grevinnan Signhild Aminoff, hemmahörande på Horns säteri.

Figur 833 Interiör från bygdegården.

Grevinnan Aminoff bildade en stiftelse; ”stiftelsen Enhörna bygdegård” med ändamål att förse Enhörna med en samlingslokal som kunde hyras ut till Enhörnabor. Driften av stiftelsen överläts senare till domkapitlet i Strängnäs. Därefter gick ansvaret över på Enhörna församling som antog att de blev ägare till bygdegården som därefter skänktes byggnaden till Bygdegårdsföreningen.

Bygdegården ritades av Greve Aminoff och är i stort sagt intakt sedan uppförandet. Väggarna och taket är bemålade av dekorationsmålare Johan Mauritz Spathon, som dekorerat flera herrgårdar i Sverige såsom Hällefors herrgård och Horns säteri i Enhörna. Han var även mycket känd i Europa. Förutom interiörmålning har han målat landskap och porträtt.

Föreningen har sökt och beviljats medel för en total ut- och invändig restaurering, där bland annat vägg- och takmålningarna pietetsfullt tvättats, imålats och lagats, golven slipats, fasaden reparerats och målats, värmesystem och avlopp bytts ut och rvc och toaletter dimensionerats efter dagens krav. Även taket har lagts om.

År 2019 mottogs utmärkelsen *Årets restaurering* i Södertälje kommun. Samma år utnämndes bygdegården till *Årets bygdegård*.

Det välbevarade skicket såväl exteriört som interiört innebär att bygdegården utgör del i en välbevarad helhetsmiljö.

På bygdegården har det genom historien funnits olika verksamheter såsom gymnastik, Hertas lekskola, luciafirande, tombola, teater och mycket mer.

Bygdegården går idag att hyra till fest och evenemang. Det förekommer många verksamheter på bygdegården, se nedan.

Evenemang

Bygdegårdsföreningen anordnar evenemang på bygdegården såsom filmklubb med regelbundna filmkvällar (minst 6 per år), öppet hus, kulturdagar, marknader såsom julmarknad och loppmarknad, medlemsfester, barnteater, berättarafton, bok- och växtbytdagar, öppet hus med mera.

Bygdegårdsföreningen har gemensamma aktiviteter och samarbetar med bland annat Enhörna hembygdsförening, Enhörna församling, Ekenbergs viltslakteri och andra lokala aktörer.

Enhörna båtklubb [63]

Enhörna båtklubb startade 1976 och ligger nästan längst ut på udden. Klubben har 88 båtplatser och en gästbrygga. Till föreningen hör ett båthus.

Södertälje Båtklubb och Slandö Kalv [64]

Södertälje båtklubb har funnits sedan 1919 och har två hamnar på Karlberga och vid Mälarbadet. Båtklubben har också en klubbholme i Enhörna, på Slandö Kalv.

I enlighet med tidsandan under tidigt 1900-tal då varje båtklubb med självaktning strävade efter en närbelägen klubbholme anskaffades Slandö Kalv, år 1928. Klubbholmen utgjorde basen för seglings- och regattaverksamhet. Starttornet står längst ut på nord-nordvästra udden. Holmen utgjorde även ett närbeläget färdmål med möjlighet till skyddad natthamn, fester och dans.

År 1939 stod hamnen klar. Då var även dansbanan och start tornet uppförda. Under andra världskriget var det brist på drivmedel, därmed åkte ingen motorbåt för nöjes skull. Segelintresset var dock fortsatt stort och när klubben anordnade högtidsseglingar på "Kalven" blev uppslutningen stor och över 250 båtar var anmälda. Deltagarantalet slog rekord, kriget till trots.

Efter krigsslutet uppfördes en klubbstuga som från början tjänat som luftbevakningsbarack på Scania-Vabi's område. Stugan har i modern tid kompletterats med en altan. Klubben har även uppfört ett toalett- och hygienhus, en bastu samt en bostad för hamnvärden. El och telefon finns på holmen samt en egen brunn.

I modern tid har "Kalven" utgjort bas för flera SM-seglingar för Rival 22, Mälarbåtar och 22 kvm skärgårdskryssare.

Enhörna idrottsförening (3)

Enhörna idrottsförening beskrivs under rubriken *friluftsgårdar*.

Hembygdsföreningen med Hembygdsmuseum [65]

Hembygdsföreningen grundades 1937 på initiativ av grevinnan Signhild Aminoff.

Idag har hembygdsföreningen omkring 850 medlemmar och över 100 personer som aktivt hjälper styrelsen med allehanda saker.

År 2016 utsågs hembygdsföreningen till *Årets förening* i Södertälje. År 2017 utnämndes den till *Årets hembygdsförening* i Stockholms Län.

Det finns ett starkt lokalt engagemang kring tillvaratagande av saker och miljöer. Många boende i Enhörna bidrar med föremål till museets samlingar som möjliggör de olika utställningarna.

Föreningen har sökt och beviljats medel för en total utvändig restaurering av de båda skolhusen och för att göra repliker av de fyra svårt skadade gamla ordensemblen på Lurberget. Föreningen har också tillsammans med fastighetsägaren på Horn sökt och fått bidrag för att restaurera den gamla brandstationen och mjölkställaren vid Ekensberg.

Hembygdsföreningen har ett arkiv för bevarande av dokument och skrifter om bygdens historia. Hembygdsföreningen har ett arkiv och har bevarat föremål från ortens historia.

Granne och med entré från hembygdsmuseet ligger fornminnet Kungsgården Husaby Enhörna som hembygdsföreningen med hjälp av frivilliga krafter har röjt, anlagt stigar och ställt ut sittplatser på. Föreningen har även fått bidrag från länsstyrelsens kulturmiljöenhet för att med hjälp av arborister ta ner tre stora tallar på järnåldersgravfälten och ett bidrag från socialstyrelsen för att utveckla aktiviteter på området för att avhjälpa ensamhet bland äldre personer.

Kungsgården har omfattats av arkeologisk utgrävning och platsen har åren 2021 – 2022 iordningställt på nytt och underhålls av hembygdsföreningen för eftervärlden. Där finns nu anlagda stigar, sittplatser, informationstavlor, skattjakt för barnen och utflyktskorgar att köpa.

Aktiviteter/Evenemang

Hembygdsföreningens aktiviteter löper över året enligt nedan.

- Sista söndagen i april, Årsmöte
- 6 juni nationaldagsfirande

Figur 844 Hembygdsmuseet med Överenhörna kyrka i bakgrunden.

- 6 juni – sista söndagen i september är hembygdsmuseet öppet varje vardag mellan klockan 12:00 – 16:00. Båda museihusen är öppna för besökare och de som vill kan vandra i kulturminnet Husaby Kungsgård med utflyktskorg eller gå på skattjakt med barnen. Utflyktskorgar säljs vid museet.
- Juli kafferep
- Den sista söndagen i augusti, Höstmarknad i samarbete med bygdegårdsföreningen, församlingen och viltslakteriet.
- September, Mopedrally. Museet öppnar då klockan 10:00.
- December. Vid advent tänds en julgran vid Lill-Ahls korset och föreningen anordnar en gammaldags jul på museet i samarbete med bygdegårdsföreningen, församlingen och viltslakteriet.

Hembygdsföreningen anordnar bussturer till kända, minnesvärda och viktiga platser i Enhörna.

Figur 855 Julgran vid Lill-Ahls korset. I bakgrunden syns konstverk av Åke Falk.

Föreningen håller även museet öppet för föreningar, skolor, släkter, grupper med flera som vill besöka museet på andra tider.

Hembygdsföreningen samarbetar med bland annat kommunen, S/S Ejdern, skolor, SFI, Torekällberget, andra hembygdsgårdsföreningar, Enhörna bygdegårdsförening, Enhörna församling och Enhörna frikyrkoförsamling, Ekenbergs viltslakteri, Norrlöts handelsträdgård, Stiftelsen Emyhemmet, kyrkokören med flera andra lokala aktörer.

Hembygdsmuseet med skolmuseum (65)

Hembygdsgårdsföreningen driver sedan 1965 hembygdsmuseet i två före detta kyrkskolebyggnader (*Småskolan och Storskolan*) från mitten och slutet av 1800-talet.

Överenhörnas första skolbyggnad uppfördes 1868. För att undervisningen skulle fungera så inrymdes de mindre eleverna i sockenstugan. Sockenstugan inrymde både skola, poststation och lärarbostad. Mellan år 1899 – 1901 uppfördes den byggnad som kallas Småskolan. Denna byggnad ersatte sockenstugan. På den övre våningen i Småskolan inrymdes Kommunalrummet samt en lärarbostad om ett rum och kök.

Figur 866 Skolmuseum.

I Småskolans ena klassrum har tiden stått stilla sedan 1965 och ett helt klassrum finns bevarat. Till och med texten på tavlan finns kvar. Där finns även ett fotorum att söka sin hembygd i och en butik som säljer hembygdsföreningens publikationer och diverse hantverk. Här går det även att beställa kopior av fotografier från museets samlingar.

I Storskolan finns iordningsställda permanenta miljöer såsom kyrkorum, handelsbod, ladugård, brandstation, bageri, syateljé, vävstuga, tvättstuga tegelbruk, snickarbod, smedja och ett hem med kök och rum. Här finns också tillfälliga utställningar som ändras årligen. Där finns också en fattigböska, en brandtriangel och mycket mera.

Granne med museet finns fornminnet Husaby-Enhörna kungsgård med ruinkullen och två järnåldersgravfält.

Hembygdsmuseet har använts som film miljö vid Netflix inspelning av en ny krimserie år 2023.

Figur 877 Interiör från Enhörna hembygdsmuseum.

Enhörnas husmodersklänning, nuvarande Enhörnadräkt och en ny bygdedräkt och

Socknens kvinnor tog under tidigt 1900-tal fram en husmorsklänning som syddes upp av flera kvinnor i syföreningen. Husmorsklänningen fanns i hela eller delar av landet i olika färgställningar. Klänningen som syddes i Enhörna var specialkomponerad för Enhörnakvinnan med tegelinspirerad färg på det tunna, smalrandiga bomullstyget.

På 1980-talet tog Åke Falk fram en Enhörnadräkt i Enhörnas och Sörmlands färger som är prydd med körsbärsblommor. Dräkten utformades med moderna material för att det skulle vara lätt att få tag på material och lätt att sköta, i enlighet med den tidens anda. Den dräkten lever vidare och används ofta av de som sydde upp den.

Hembygdsföreningen håller nu på att ta fram en ny bygdedräkt i naturmaterial som idag stämmer bättre med vad många önskar sig.

Publikationer

Hembygdsföreningen tar fram och försäljer vykort, hembygdsfilmer och böcker/skrifter samt ger ut ett hembygdsblad med fyra nummer per år. Hembygdsbladet delas ut till samtliga boende i Enhörna och skickas hem till medlemmar som bor längre bort. Det finns även tillgängligt via hembygdsföreningens webbsida och i Norrlöts handelsträdgård. Böcker/skrifter, vykort och filmer kan köpas på museet och på Norrlöts handelsträdgård.

Husaby-Enhörna kungsgård (L2013:866, L2013:1491, L2013:1486, L2013:1487, L2013:867) (65)

Kungsgården är troligen belägen på den tidigare platsen för en vikingatida stormansgård. Under järnåldern utgjordes platsen för Husaby i Överenhörna av en strand intill en vik.

Husabyarna i Mälardalen hörde till det kungliga godscomplexet Uppsala öd. Själva kungsgården härrör från tidig medeltid och ingick i ett nätverk av försörjningsgårdar och stödjepunkter för medeltidens kungamakt. Husabyarnas egendomar var ofta splittrade och egendomen kunde omfatta flera gårdar i länet. Kungsgårdarna beboddes i regel av Sveakungens fogdar vilka skulle bevaka kungens rättigheter runt om i landet. Enhörnas kungsgård har sannolikt haft en försvarsfunktion med tanke på dess strategiska läge invid farleden. Vid gården fanns en mindre naturhamn. Och dess förbindelse över vattnet till Birka och Adelsön ansågs viktig.

Figur 888 Husaby - Enhörna kungsgård.

Vid kungsgårdarna förvarades böndernas skatter till kungen i form av naturprodukter. Sveakungen reste runt i landet mellan de olika kungsgårdarna och nyttjade avkastningarna från dessa.

Äldsta skriftliga belägg för Enhörna är i ett kungligt brev från år 1276 då Magnus Ladulås överlät egendomen Hosaby in Enhørne till biskopen i Strängnäs, på så sätt blev Husaby ett biskopsgods. Husaby förblev biskopsgods fram till år 1527 i samband med att Gustav Vasa återförde en stor del av kyrkans mark till kronan. År 1649 erhöll Underståthållare Ekenjålm Husaby by i förläning och därmed blev Husaby säteri. Underståthållaren dog snart efter överlåtelsen och gården ärvdes av hans dotter. Det kan vara i samband med detta som man byggde en ny huvudbyggnad vid Ekensberg. Vid uppförandet av den nya huvudbyggnaden på Ekensberg tror man att tegel från gården på Husaby användes. Namnet Ekensberg kan härstamma från Ekenhjelms.

De mest framträdande fornlämningarna på platsen utgörs av två gravfält från järnåldern. Det finns även spismursrösen och några grundstenar. Mellan år 1986 - 1989 skedde en utgrävning av platsen, initierad av hembygdsföreningen och under ledning av Riksantikvarieämbetet. Då dokumenterades kungsgårdens båda bebyggelselägen, två gravfält, stensättningar, terrasser och odlingsrösen. De närbelägna gravfälten bekräftades härröra från järnåldern.

Utgrävningarna av platsen finansierades av ett krönikespel som författades av två av hembygdsföreningens medlemmar; Ingrid Anerud och Inga Ekvall som även sydde de flesta dräkterna. Föreställningen genomfördes år 1985 och regisserades av Helena Cronholm. I spelet medverkade medlemmar i hembygdsföreningen, lärare från Vallaskolan, kyrkans anställda och barn från bygden.

Enhörna Hembygdsförening publicerade år 2011 en redovisning av resultatet från utgrävningarna.

I modern tid utgör platsen ett besöksmål och Hembygdsföreningen har aktiviteter där.

Mötesplatsen (73)

Mötesplats Enhörna ligger i Ekeby, invid ICA

Föreningen startades under senare delen av år 2000. Efter renovering av lokalen slogs portarna upp för besökare år 2001.

Mötesplatsen drivs av en ideell förening vars syfte är att verka generationsintegrerande och bidra till ett rikare kultur- och fritidsliv genom för att bidra med social gemenskap och tillvarata ungdomars och vuxnas enskilda och gemensamma intressen.

Det finns två deltidanställda fritidsledare i verksamheten som tjänstgör varje kväll måndag – torsdag och varannan fredag i veckan. Varannan fredag kväll tjänstgör frivilliga föräldrar. Verksamheten erhåller bidrag från kommunen för att i huvudsak kunna ha anställd personal.

Verksamheten fungerar integrerande över generationer. Många barn kommer till mötesplatsen efter skolan för att få ett mellanmål innan de går vidare till andra aktiviteter. Ungdomarna som kommer på kvällarna kommer ofta efter andra aktiviteter och har då möjlighet att äta till exempel varma mackor eller glass. Även pensionärer eller andra som är hemma dagtid kommer till Mötesplatsen.

Det finns flera fasta punkter inom verksamheten. På tisdagar kommer till exempel pensionärer och de som är hemma dagtid och på eftermiddagar och kvällar samlas flest ungdomar även om alla är välkomna alla dagar. Verksamheten samarbetar även med fältassistenterna.

Sommartid nyttjar Mötesplatsen delar av de asfalterade ytorna utanför entrén genom att till exempel ta ut pingisbord eller för att fika.

Nöttesta bollklubb [66]

Nöttesta BK arrangerar flera aktiviteter för sina medlemmar. Bland annat spelas Brännboll vid Stenvallens fotbollsplan "Stenvallen" en dag per vecka under sommaren.

Klubben arrangerar även midsommarfirande på Stenvallen med tipspromenad, lotterier, fiskdamm, korvgrillning och dans kring stängen.

Första lördagen i juli varje år arrangeras Mälarmetet, som är en mettävling vid Ekensbergs ångbåtsbrygga. Medlemmar i alla åldrar deltar och den som har fått flest fiskar vinner.

One corner mopedoz

One corner mopedoz är Enhörnas veteranmoped gäng. Det finns en sida på internet som är skapad för de som vill träffas och åka moped tillsammans med Enhörna som utgångspunkt. Tanken är att möjliggöra spontana utflykter i drygt 30 km i timman. Det finns flera anslag om blåroksmåndag då deltagarna oftast möter upp vid ICA i Ekeby. Ibland möter man upp Södertälje mopedoz eller så kör truppen i väg på andra utflykter.

Figur 8989 Mötesplatsen i Enhörna.

Föreningen anordnar också ett mopedrally tillsammans med hembygdsföreningen i september månad.

Trädvårdsföreningen och Gillberga kulle [67]

Trädvårdsföreningen förvaltar Gillberga kulle och har planterat hundratals körsbärsträd på kullen (nära Ytterenhörna kyrka) samt utmed gång- och cykelvägarna från ICA Enhörna till korsningen mot Överenhörna, Lill-Ahls korset. På Gillberga kulle har föreningen även uppfört konstnärliga installationer och planterat mängder av blommor. Det finns soffor och bord att njuta med havd matsäck på.

Innan Trädvårdsföreningen förvaltade kullen var den beväxt med slånbar och sly. När kullen rensades på slånbarssnår och sly så samlades materialet till de konstnärliga installationerna, bland annat i form av en trollkoja.

Gillberga kulle - Bylämning med husgrund (L2014:5553) och stensättning (L2014:6411) (67)

Själva kullen är bylämning från åtminstone 1300-talet med fornlämningar och konstnärliga utsmyckningar, rikt planterad med fruktträd och blommor med inslag av gamla kulturväxter. Själva boplatsen kan vara en av Enhörnas äldsta bylämningar. Denna ingick under 1900-talet i Ekebys ägor tillsammans med Underås och Bastmora. Lämningsarna på platsen är registrerade hos riksantikvarieämbetet (L2014:5553) som; *bebyggelselämningar, bestående av ca 4–5 husgrundlika lämningar, odlingsrösen, källargrunder, terrassformationer och ryggade åkerparceller*. Det finns även en registrerad stensättning.

När byggnaderna på platsen revs sägs det att material återanvändes vid uppförande av Ekeby gård. Rester av en stormansgård, senare möjligen kungsgård finns på Gillbergas västra sida. Av huvudbyggnaden finns bara den del av källaren som kallas "svältgropen" kvar.

Figur 900 Utsnitt ur lagaskifteshandling, år 1830. Gillberga kulle är vid denna tid bebyggt. © lantmäteriet.

Installationerna på kullen har utförts av Paul Weigl genom Trädvårdsföreningen. De framhäver den historiska anknytningen och illustrerar folktron. Här finns till exempel en vättesten som man förr var tvungen att be om tillåtelse att passera. Det finns även en ”jordfast sten” som förr var av stor betydelse i folktron då den ansågs ha en magisk förmåga att binda människor och djur till gården.

Skvalpkällan ”mulvatten” har slammat igen och ger bara vatten under den våtare årstiden. Källan är markerad med en hink och en lyftanordning.

Invid Gillberga kulle finns ”suptallen”. Enhörna Trädvårdsförening har satt upp en skylt med texten ”SUPTALL. Här möttes traktens kördrängar för att byta nyheter och ta sig en sup eller två.”

Trädet som kallas gastlönnen sägs enligt folkmun vara en samlingsplats för traktens osaliga själar, alltså själar från människor som inte såg någon annan väg än att ta livet av sig. Lönnen sägs ha sprungit ur ett rotskott från ett jätteträd. Den siste som hängde sig i trädet var en man från Björnfoten som försetts med kyskhetsbälte efter att ha ofredat kvinnor. Mannen kallades i folkmun för ”Runkaren”. Över trädet vakar statyn själtröst.

I utkanten av kullen, invid den gamla landsvägen (som fortfarande är synlig i landskapet) finns en installation av en gropstuga som var den kloka gummans stuga. Stugan ska ha varit bebodd fram till 1916. Hon visste enligt sägnen hur man avlivade hästar smärtfritt. Hennes klädedräkt sades vara av ormskinn och smyckad med ormhuvuden, särskilt runt bysten och på hatten. Hon sades bära runt äspingar i förklädsfickan.

Det finns ett odlingsröse på platsen. Eftersom det finns en runsten vid kyrkan som lät sig ristas av Anund, Svarald och Finnved har odlingsröset fått en skylt med namnet Anunds hög. Delar av högen har försvunnit och där högen raserats finns ett träd planterat; *kaukasisk vingnöt*. Trädet är av en sort som vikingarna tog med sig från sina resor.

Figur 911 Gillberga kulle och några av dess sevärdheter.

Med utblick mot kyrkan finns en installation i form av en minnesplats för de häxor som förr offerades på bål. Här kan besökaren ringa i en klocka och be om förlåt för mänsklighetens gamla synder. Den enda kända häxan i Enhörna är Karin Hansdotter även kallad "Granstahäxan". Hon brändes aldrig på bål. För mer information, läs under rubriken *Karin Hansdotter - Granstahäxan*.

Det finns fler tankeväckande, fantasifulla och konstnärliga installationer i form av skulpturer, platsbildningar och texter på Gillberga kulle och i dess omnejd.

Mars källa även kallad Gillberga källa ligger norr om Gillberga kulle. Se vidare under rubriken *Offerkällor och trefaldighetskällor*

Föreningen har rest flera stenar i Enhörna, bland annat en sten på Gillberga kulle med text författad av folklivsskildraren Amadeus Bianchini (1867 - 1930). Föreningen har rest en annan sten med texten ”VÄLKOMMEN TILL KÖRSBÅRSLANDET ENHÖRNA” vid entrén till Enhörna. I kyrkans minneslund står en sten med inskriptionen ”Så länge du minns lever jag”. Vid skolan står också en ristad sten med skolans namn och en modern runsten med tillhörande bänk. Stenar står även resta vid Smörkällan och vid Årbyvallens forna växtplats, samt vid Mars källa/Gillberga källa. Två stenar, varav den ena är handhuggen, finns också i området Røjningen. Samtliga stenar har utförts och uppförts av Paul Weigl.

Trädvårdsföreningen har även skyltat historiska platser såsom suptallen, riskastet, Malins sten, Grottefars torp på Brudbacken och Lasse-Majas tjuvgömma.

Evenemang

Föreningen anordnar en egen eldfest på juldagen, vid namn Julglimmer. Då tänds hundratals marschaller på marken och egentillverkade lyktor i träden för att fira ljusets återkomst.

Figur 922 Julglimmer, 2022.

Publikationer

Trädvårdsföreningen har samlat in och publicerat arton folkivsberättelser i form av nio skrifter med ”Nästan sanna berättelser från bygden”.

Varje år ger Trädvårdsföreningen ut en årsrapport.

Näringsliv och dess historiska kontext

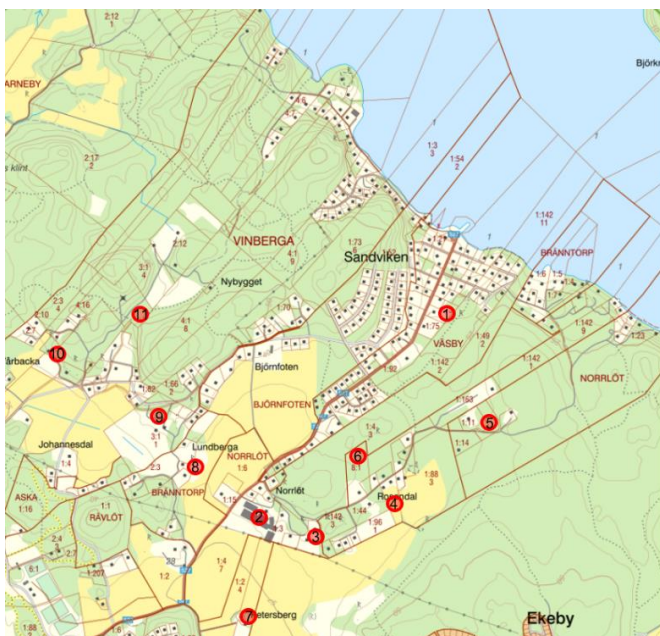
I Enhörna finns ett flertal egna företagare. Nedan följer ett urval av ortens företag, affärer och restauranger med mera.

Handelsträdgårdar

Enhörna har haft ett flertal handelsträdgårdar från 1800-talets andra hälft bl.a. Norrlöt, Bussholm samt stora trädgårdsodlingar vid gårdar som till exempel Lövsta. Under 1900-talet fanns som mest ett 50-tal handelsträdgårdar. Dessa började avvecklas under 1950-talet och på 1980-talet fanns bara fyra kvar. År 2022 finns endast en Norrlöts handelsträdgård kvar som bedrivs i stordrift.

Varorna från handelsträdgårdarna såldes främst vid Kornhamnstorg och senare vid Mälartorget i Stockholm. Därefter levererades skörden till Partihallarna i Gamla Klara (Klaratorget) och senare Partihallarna i Årsta. I retur från Stockholm kom pråmar med gödsel till handelsträdgårdarna. Senare användes sopor från Hässelby sopstation i handelsträdgårdarnas varmbänkar.

Sandviken med omnejd bär spår av de handelsträdgårdar som funnits i området.

Figur 933 Handelsträdgårdar i Sandviken. Källa: Norrlöt 100 år, Enhörna Hembygdsförening, skriftserie ner. 19, 2015

Handelsträdgårdar i Sandviken

1. **Dalhem**, bland annat physalis, persikor, jordgubbar och potatis
2. **Norrlöt** - Trädgårdsodling (frukt och bär), blommor och grönsaker
3. **Rosenberg** - Jordgubbar och hallon
4. **Rosendal** - Aster, grönsaker (tomat, blomkål), jordgubbar
5. **Furudal**, jordgubbar
6. **Lugnet**
7. **Petersberg** - Sockerärter
8. **Lundberga** - Gladiolus, gurkor
9. **Bussholm** - Frukt, såsom nätmelon, Grönsaker (sallad och rädisor), bär (jordgubbar), plantor och blommor (krysantemum och dahlior).
10. **Vårbacka**
11. **Karlsborg**

Mellan år 1926 - 1933 drev trädgårdsmästarna ett eget rederi; Rederi AB Södra Björkfjärden. Rederiet konkurrerade med övrig ångbåtstrafik och hade svårt att bära sig varför det blev kortlivat.

Norrlöts handelsträdgård [68]

I den södra delen av Sandviken ligger Norrlöts Handelsträdgård. Där odlas och säljes främst ettåriga utplanteringsväxter under vår och sommar. Växterna säljs i gårdsbutiken och till grossister i Årstahallen i Stockholm. Under övriga årstider har verksamheten öppet på lördagar.

Gårdsförsäljningen har försäljning av sådant som hör en handelsträdgård till såsom växter och tillbehör men även hantverk, rapsolja, tvål och dylikt. Inom handelsträdgårdens område finns även minigolf och café. I anslutning till blombutiken finns loppis och en stor avdelning med begagnade möbler. I en separat byggnad finns en antikaffär. I ett av växthusen finns en trampbilbana. Det finns också en liten sandlåda och en lekstuga för barnen. Handelsträdgården inrymmer även ett litet museum. Besök i museet behöver tids bOKas.

Handelsträdgården anordnar även evenemang.

Figur 944 Norrlöts handelsträdgård.

Wexthuset; webbaserad handelsträdgård

Det finns en webbaserad handelsträdgård med växthus i Enhörna som säljer fröer, växter och andra trädgårdsprodukter via nätet.

Fantasifull trädgård [69]

Vid genomförd barndialog i samband med planläggning av Sandviken, framkom att det finns en trädgård som är mycket uppskattad av barn i området.

Trädgården kallas för ”Häxans trädgård” och är belägen på en privat bostadsfastighet; Vinberga 2:12.

Trädgården är fantasifullt utformad med installationer av såväl rötter som bruksföremål, skor och figuriner. Flera granar i omgivningen är formklippta. Stubbar och ris används som lekfulla miljöskapande element tillsammans med korgar fyllda av mossa. Belysningen som leder utmed uppfartsvägen är utformad med bleckhinkar som belysningsskärmar.

Figur 955 Korgar fyllda av mossa på stubbar och formklippta granar.

Besöksträdgårdar

Två av trädgårdarna i Sandviken är via Svenskträdgårds webbsida angivna som besöksträdgårdar; Vinberga 1:53 och Väsby 1:29.

Vinberga 1:53

Vinberga 1:53 som beskrivs med följande ord: *En trädgård på 1800 kvm i natursköna Enhörna mitt emot Birka på södra sidan av Mälaren. Stora perenna planteringar kantas av stenbumlingar. Är speciellt intresserad av japanska lönnar, blomterkorneller och magnolior. Trädgården i sin nuvarande form fick sin början för tio år sedan, sen dess har det grävts rabatter i en rasande fart. Förra året byggdes ett murväxthus som vi njuter av i fulla drag.*

Väsby 1:29

Väsby 1:29 beskrivs enligt följande: *Trädgården har en unik genbank med zonartipelargoner i växthusen. En gammal fruktträdgård som väckts till liv med många spännande rabatter och trädgårdsprojekt med Mälaren i fonden. Rosenportaler, perennrabatter, en damm med brygga och sittplats. Hönor som kرافsar och pickar, bin från egen bigård som ger färsk honung. Magnolior, rosor och klematis.*

Musterier

Enhörna har en tradition av att musta äpplen. I början av 1950-talet beslöt Ytterenhörnas fruktodlarförening att uppmuntra musteri. Det första musteriet anlades på Norrlöt.

Äppelmustarmaskinen övertogs sedan av Bussholm. År 2022 finns två musterier; Bussholms- och Äppelblommans musteri.

Bussholms musteri [70]

Bussholms musteri på fastighet Vinberga 3:1 var tidigare även handelsträdgård.

På musteriet kan privatpersoner boka tid för att musta den egna äppelskörden.

Äppelblommans musteri [71] [72]

Äppelblommans musteri startade år 2015 vid Lina och flyttade år 2022 till Överenhörna.

På musteriet kan privatpersoner boka tid för att musta den egna äppelskörden. Det går även att köpa must på musteriet. Musten säljs även på hembygdsföreningens och bygdegårdens marknader samt till livsmedelsbutiker.

Medarbetarna på musteriet kan anlitas för trädgårdsarbete.

Enhörna varv, tidigare stavat varf [72]

Enhörna varv påbörjade sin verksamhet omkring år 1905.

Under 1920-talet hade varvet sin glansperiod och bildade bolaget Enhörna varvs- och transport AB med filial i Vaxholm. På varvet byggdes eleganta båtar av mahogny.

Länge var varvet även vida omtalat för de goda räksmörgåsarna som serverades.

Varvet är idag en småbåtshamn som utför reparationer och erbjuder vinterförvaring av båtar.

Handel [73]

Förr i tiden skulle all handel ske i staden. På 1800-talet lättades denna regel och då uppkom handelsbodas även på landsbygden. De första handelsbodarna fanns i Ahl och Varnby. På 1890-talet fanns diverseaffärer i Nöttesta, Aska och Stenby. Det fanns genom tiderna olika former av hemförsäljning såsom; gummor som sålde snus och kaffe med mera och nasare. När bilen blev vanligare kom fiskbil, drickabil (läsk och pilsner), varubil (mjöl, margarin och andra dagligvaror).

ICA Enhörna är den lokala mataffären. Affären startade i en enklare byggnad under 1960-talet. År 1986 - 1987 uppfördes den nuvarande ICA-butiken.

Figur 966 ICA

Utanför ICA finns en stor parkering och där finns även en foodtruck med Thai mat.

I samma byggnadskropp finns Mötesplatsen.

Enhörna pizzeria [74]

Enhörna pizzeria ligger inrymd i ett äldre hus som tidigare var ett torp vid namn Jakobsberg. Fram till i början på 1990-talet var torpet ett bostadshus. Huset är mycket ombyggt och placeringen i landskapet är det som ger ett upplevelsevärde. I omgivningarna finns det spår av en tidigare fruktträdgård.

Figur 977 Jakobsberg är platsen för dagens pizzeria. ©lantmäteriet

Ladugårdens Pub & Sal [75]

Ladugårdens Pub & Sal är en fest och mötesplats på gården Stora Väsby i Enhörna. Sedan 2011 har verksamheten på gården utvecklats med en stor festsal med tillhörande pub samt två fullt utrustade gästlägenheter, i den drygt 100 år gamla ladugården. Festsalen och lägenheterna går att hyra tillsammans eller var för sig. På gården finns också möjligheten att hyra ett helt hus.

Ladugårdens Pub & Sal anordnar olika egna evenemang, men lokalerna och lägenheterna är även efterfrågade att hyra för bröllop, födelsedagar och konferenser.

Ekensbergs viltslakteri

Ekensbergs viltslakteri säljer viltkött, bland annat i samordnade evenemang med hembygdsföreningen, bygdegårdsföreningen och församlingen.

Ekeby gård [76]

Ekeby gård är en av de tidiga gårdarna på orten. Huvudbyggnaden har dock brunnit ner så de kulturmiljömässiga värdena är lägre än övriga beskrivna gårdar.

Gården arrenderas ut av kommunen. Odling sker av korn, vete och vall.

Kakelugnsmakeriet [77]

Kakelugnsmakeriet är belägen under Ekeby gård. Dess verksamhet startade år 1977.

Verksamheten är belägen invid en gammal rättarbostad från 1860-talet. Rättarbostaden sägs tidigare ha haft sex rum och sex kakelugnar.

Teaterlada [78]

Det finns en Teaterlada på Årby loge i Enhörna. Teaterladans inredning kommer från den nedlagda folkparken i Södertälje.

I teaterladan har det bland annat getts revyer. Teaterföreningen lades ner 2016.

Mellan år 2019 och 2022, med uppehåll för Corona pandemin (2020 och 2021) har logen använts för fyra musikevenemang per år och har bland annat gästats av Helen Sjöholm.

Figur 988 Teaterlada på Årby loge.

Underås 1:1

Fastighet Underås 1:1 är en del av den ås som sträcker sig från Enhörna Malm förbi Underås och ut i Mälaren för att sedan åter dyka upp på Adelsö. Åsen bildades i samband med att isen från istiden smälte och efterlämnade grushögar där forsande smältvatten malt sönder berget.

Sedan 1930-talet har det utvunnits grus i Enhörna. Gruset har utvunnits såväl på land som i vattenområdet. Det finns till exempel en lagun vid hamnen. Denna skapades när området grävdes ut med slängskopa på 1930-talet.

Denna grustäkt är till ytan en av norra Europas största grustäkter om 420 hektar. Materialet levereras inom närområdet och till övriga Stockholmsregionen, i det senare fallet huvudsakligen via sjötransport. Jehander som driver verksamheten har tillstånd för täktverksamhet i Underås fram till 2042.

Täkten har en historiskt central roll i Stockholms utveckling och har genomlevt många förändringar över tid. I och med att det finns ett politiskt beslut om att utreda fastighetens lämplighet för planläggning för bostadsändamål står området inför ännu en förändring. Inför kommande förändringar finns en intention att ha ett förhållningssätt som kombinerar samtidens behov av cirkularitet och hushållning med redan ianspråktagen mark, bevarande av befintliga värden, stärkande av samband och samtidigt bidra till att utveckla området.

På fastigheten finns och har funnits ett antal kulturmiljöer som beskrivs nedan. Det finns även två registrerade fornlämningar i form av ett röse och en fornborg. Åldern för Sakris grotta är okänd

Byggelementfabriken [79]

I skogen, ett par hundra meter från riskastet finns en modern lämning i form av en stor hårdgjord yta som tidigare utgjort upplagsplats för betongelement. Området har tidigare hägnats in av staket som krönts med ståltråd. Delar av staketet står kvar. Invid den asfalterade ytan finns lämningar från upplagsplatsen som liknar en modern form av röse med dramatiskt staplade pelare av betong och betongelement.

Den asfalterade planen var ursprungligen upplagsplats för de betongelement som tillverkades närmare vattnet. Betongelementen som lagrades på ytan användes bland annat vid uppförandet av stadsdelarna Hovsjö och Gnetå.

I närområdet används skogsstigarna som MTB-bana. Ungdomarna uppges även köra moppe/cross på stigarna och på den hårdgjorda planen.

Figur 9999 Modern lämning.

Drottning Kristinas stuga [80]

Underås användes som angöringsplats på resan mellan Stockholms och Gripsholms slott. I Karl den XI:s dagbok, med angivet datum 8 februari 1697, beskrivs en resa mellan Stockholm till Gripsholm via Underås.

Det finns uppgift om att en krog bedrevs i ett torp på Underås på den tiden som vintervägen mellan Stockholms- och Gripsholms slott löpte över Enhörna.

Enligt Hembygdsbladet (nr 1, 2021) lät drottning Kristina (f. 1626 - d. 1689) uppföra ett slott vid Underås. Slottet användes som rast- och övernattningsställe på färden mellan Stockholm och Gripsholm. Enligt sägnen ska det ha funnits två silverportar på slottet. Portarna ska ha stulits av de dalkarlar som byggde övernattningsstället då de inte fått någon ersättning för sitt arbete. Portarna fördes enligt sägnen till Malmsjön och sänktes ner i denna. De lär ha syntts där de låg på botten såväl dagtid som under månens sken. Hembygdsföreningen har efterlyst information om silverportarna.

Figur 100 Drottning Kristinas stuga.

Enligt 1973-års bebyggelseinventering finns en knuttimrad enkelstuga belägen i en mindre trädgård på Underås 1:1. Stugan är enligt inventeringen grundlagd på en grund av "letad" sten. Väggarna är beklädda med rödmålad locklistpanel och knutarna är försedda med knutlådor. Fönstren är av tvåluftstyp med tre rutor per luft. Byggnaden var vid inventeringen i gott skick och nyttjades då som fritidslokal. I stugan finns enligt nuvarande fastighetsägare ett brev som visar att Drottning Kristina besökt platsen.

Sakris grotta - Rövärgrottan/rövarkulan

Norr om vägen till Bastmora låg Zachrisberg. På bergets östra sida fanns en trekantig öppning som var cirka sju meter bred, tre meter hög och sex meter djup. Hålans ingång ska ha varit avskärmad med en gärdesgård som varit fäst med två järnkrokar i bergväggen.

Denna typ av grotta kallades förr för kula och i Sakris grotta sägs stråtrövare ha haft sitt tillhåll. Berättelserna om stråtrövarna på Enhörna malm beskrev hur rövarhorder samlats på denna plats. Stråtrövare var illgärningsmän på flykt och förrymda fångar som gått samman och livnärde sig med att röva. Den som färdades över malmen sökte ofta sällskap och undvek att färdas i mörker.

Grottan försvann år 2021/2022, när grus- och bergtäkten utökades. Även om grottan inte finns kvar så lever berättelsen om rövarkulan.

Ormgropen [81]

Ett hundratal meter från trolltallen, på vägens östra sida och strax före infarten till Malmsjöbadet låg den så kallade ormgropen. Själva ormgropen är förändrad i sin utbredning eftersom sanden i gropen användes för att tillverka tegel, men platsen och dess historia finns kvar. Det som nu är en sänka var förr ett trattformat hål som var tre meter brett och en och en halv meter djupt. Ormgropen sades ha använts för att fånga och förvara huggormar i så att de sedan kunde samlas ihop och så småningom transporteras till Stockholm och säljas till en apotekare.

I ormgropen sägs vallpojckarna ha utfört mandomsprov. Detta ska ha skett i samband med att kreaturen drevs hem från vallen, i slutet av sommaren. Mandomsprovet gick till så att en av vallpojckarna ställde sig naken på en meterhög kubb eller sten i mitten av gropen, med sig hade han ett knippe björkris. Sedan blev han ståendes hela natten tills vännerna hjälpte honom upp ur gropen.

Figur 1011 Ormgropen med en sten.:

Malins sten [82] [83]

Malins sten var enligt en berättelse ett så kallat jättekast som låg på raksträckan mellan Bastmoravägen och trolltallen. Stenen har fått sitt namn år 1845, efter en liten 10-årig flicka som hette Malin.

Det finns två vitt skilda historier om hur det gick för Malin. Enligt den ena historien så klarade sig Malin med hjälp av list, helskinnad efter mötet med vargen. Enligt denna historia så klättrade Malin upp på stenen när hon mötte en varg på hemvägen mellan Lina bro och Beateberg. Genom att lura bort vargen med list kunde hon ta sig hem helskinnad.

Enligt den andra historien som nedtecknats av Bianchini så revs Malin av vargen på platsen där Malins sten ligger; mellan grindstugan och trolltallen. Hembygdsföreningen berättar att Malin omnämns som den sista i Enhörna som blev dödad av en varg.

Figur 1022 Malins sten är markerad med en skylt.

Vargarna strök runt i skogen i Enhörna. Bianchini beskriver hur vargarna rev både små och stora djur. Bland annat togs en ko på Ekeby storäng och en annan gång tog vargarna en galt. Det var enligt Bianchinis berättelse rent av farligt att släppa korna i vall.

Omkring år 1850 sköts den sista vargen i Enhörna. Vargen sköts av smeden Bomler som tjänade vid Ekensberg och vars smedja beskrivs under rubriken *Bomlers smedja*. På Hembygds museet och på Torekällbergets museum kan man titta på ett vargnät från Enhörna.

Stenen sprängdes vid ett vägarbete år 1933, men en del av stenen finns kvar och sticker upp ur dikeskanten öster om vägen, ett tjugotal meter före infarten till Ekebys gamla byggelementfabrik.

Invid stenen står en skylt som satts upp av Trädvårdsföreningen som också traditionsenligt målar stenen röd.

Industriminne i Bastmora

I Bastmora finns spår av den gamla barkningsanläggningen kvar i skogen.

Hit fördes aspar för att barkas från hela Enhörna. När träden barkats av fördes de ner till vattnet för att knytas samman till flottor och flottas över till sågen och tändsticksfabriken som låg vid Igelsta.

Figur 103 Patenterad avbarkningsmaskin

Figur 105 Långsträckt barknings bänk

Figur 104 Lämningar från barkningsanläggning

Samhällsservice

Äldre- och fattigvården

Som nämnts tidigare fanns sockenmagasinen som sörjde för de fattiga (för mer information se under rubrik "Tiondeboden"). Omsorgen om de som hade det sämst låg sedan medeltiden på socknen och fattigvårdsärenden var en återkommande punkt vid sockenstämman. I 1686 års kyrkolag anslogs att församlingarna bör upprätta fattigstugor. År 1734 lagstodgades kravet på att inrätta fattigstuga. Trots detta förekom så kallad rotegång och fattigvårdaktioner ända in på 1800-talet. Fattigvårdsförordningen från 1847 förbjöd tiggeri, men det försvann inte helt.

Det fanns även fattigbössor vid krogarna och vid kyrkorna. På Ridön finns fattigbössan registrerad som övrig kulturhistorisk lämning (L2013:864). Fattigbössan kallades här offerbössa och var uppställd i sydöstra hörnet av Ridö krog. Krogbesökarna lade pengar i bössan likt ett offer för att få gott väder och god vind på resan. Pengarna gick till de fattiga. Fattigbössan från Ridö krog står nu mer uppställd vid hembygds museet.

I mitten av 1800-talet erbjöds de fattiga lin till spånad - kyrkan delade ut lin som spanns till garn. Garnet auktionerades sedan ut genom kyrkans försorg.

Innan Emyhemmet uppfördes fanns fattighus/fattigstugor. År 1826 beskrivs att det finns ett fattighus i var socken där 3 - 4 personer inrymdes i varje hus. I Överenhörna fanns ett fattighus vid namn Krubban. I Ytterenhörna låg fattigstugan i Väsby.

Figur 1063 Fattigbössa från Ridö krog och brandtriangel från Lövsta gård finns uppställda utanför hembvedsmuseet.

Fattighuset i Överenhörna låg utmed vägen mot Sandtorp. Bianchini beskriver fattigstugans armod med svarta rum och snuskiga sängar. Hjonen som bodde i fattigstugan sades skrämra förbipasserande inte bara med sitt smutsiga utseende utan även då de bar ohyra. Var och en som bodde i fattigstugan skötte sig själv och lagade sin egen mat på stugans enda spis.

Stiftelsen Emyhemmet, [83]

År 1918 infördes en ny fattigvårdslag som tvingade landets kommuner att höja nivån på omsorgen om de fattiga. Tanken var bland annat att fattighusen skulle ersättas av ålderdomshem med högre standard. Överenhörna låg före sin tid och redan 1913 uppfördes Emyhemmet som ansågs vara Sveriges (på den tiden) modernaste ålderdomshem med bland annat centralvärme och WC.

Emyhemmet möjliggjordes tack vare donationsmedel från bankdirektör Bror A. Åkerström på Horn som initialt donerade 12 000 kronor, motsvarande ca 500 000 kronor i dagens värde. Socknens kantor P.G. Larsson kunde med hjälp av de donerade medlen uppföra Sveriges modernaste ålderdomshem. Emyhemmet namngavs efter Åkerströms hustru "Emy".

En drivande kraft bakom genomförandet var överenhörnas "starke man" Gottfried Larsson även kallad klockar-Larsson, för mer information se persongalleri.

Hedvig Svensson anställdes redan 1913 och kostades på utbildning genom initiativ från klockar-Larsson. Efter utbildningen blev Syster Hedvig, som hon kom att kallas, ålderdomshemmets föreståndarinna. Syster Hedvig arbetade mycket självuppoftande för de gamla och hjälpbehövande på Emyhemmet.

Både klockar-Larsson och Syster Hedvig har porträtterats. Porträtten finns att beskåda på Hembygds museet.

En utmaning var finansieringen av driften. Över Enhörna kommun överlät därför Nöttesta Norrgård vars avkastning skulle finansiera åldringsvården. Man inhyste mot ersättning några boende från Stockholms stad och tog även emot barnhemsbarn därifrån. Kantor Larsson lät plantera ett stort antal fruktträd vars frukt fraktades med ångbåt för försäljning i Stockholm.

Kantor Larsson dog oväntat 1924, och det blev den nye ägaren till Horn, kammarherre Aminoff, som fick skapa den slutgiltiga formen för verksamheten i form av Stiftelsen Emyhemmet.

Under 1920- till 1940-talen drevs även pensionatsverksamhet. 1949 flyttade pensionärerna från det ursprungliga Emyhemmet uppför backen till Norrgården, som fick ta över namnet Emyhemmet. Den gamla byggnaden fick istället namnet Klosterhagen och är sedan dess privatbostad.

Syster Hedvig motsatte sig flytten till Nöttesta - Norrgården och sade strax där på upp sig för att flytta till Tumbo. Hennes vistelse där blev dessvärre inte långvarig, hon föll så illa att hon fick en kniv i buken och dog.

De båda ålderdomshemmen är idag avyttrade, men stiftelsen äger fortfarande ett par fastigheter i byn Nöttesta. Man har anlagt en liten gångstig för allmänheten som leder genom vacker skogsmark, passerar flera gravfält och rösen, byns bautasten och Smörkällan.

Som andra allmännyttiga donationsstiftelser verkar Stiftelsen Emyhemmet för ett ändamål – idag "social hjälpverksamhet" – och har ett evighetsperspektiv. Sedan kommunen i början av

1950-talet tog över det ursprungliga uppdraget, åldringsvården, går avkastningen till stöd för människor i utsatta situationer. Emyhemmets byggnader finns kvar, och här finns idag ett korttidsboende i kommunal regi som är en av de största arbetsgivarna i Enhörna.

I samband med att fattigvårdslagen infördes år 1918 uppfördes även ett ålderdomshem i Lilla Väsby i Ytterenhörna.

Klosterhagen [84]

Det ursprungliga Emyhemmet kallas som ovan nämnts nu mer för Klosterhagen.

När Bianchini, 1919, beskriver Emyhemmet (nuvarande Klosterhagen) så beskriver han med förvåning hur bra de äldre verkade ha det. Han beskriver Emyhemmet som inbjudande och prydligt såväl utomhus som invändigt. Rummen beskrivs som ljusa och trevliga med högt i tak. Inredning från tiden då Emyhemmet var ålderdomshem finns tillvaratagna på Enhörna Hembygdsmuseum.

Figur 1074 Klosterhagen.

Bianchini beskriver även hur de gamla fick lagad mat som tillreddes av fröken Svensson. När det var dags att äta ringde fröken Svensson i gonggongen.

Vid Bianchinis besök bodde tre gummor, tre gubbar och tre pojkar i dåvarande Emyhemmet. Pojkarna hade ett eget rum för sig som senare blev telefonväxel.

Namnet Klosterhagen är sprunget från att marken tillhört klostret i Mariefred. Det finns även en en sägen om att det funnits ett kloster i dess närhet. Någon form av lämningar finns i skogskanten, nära vattendraget som löper från Hammarbyträsk mot Mälaren, innan vattendraget passerar vägen. Platsen har inte grävts ut så det är oklart om det funnits ett kloster på platsen eller om det är någon annan form av lämningar. På den tiden marken tillhörde kyrkan var vattendraget mot Hammarby träsk en farbar kanal med båt, men det fanns en bergsklack vid nuvarande Klosterhagen. På denna plats var man tvungen att dra båtarna över land. Lämningarna kan vara från någon byggnad som uppfördes i samband med att farleden gick denna väg, till exempel tullhus. Bergsklacken är nu mer bortsprängd.

På 1400-talet skänktes gårdar till Mariefreds Kloster (Pax Marie). Gustav Vasa drog år 1528 in kyrkans "överflödiga egendom". Marken gick inte till kronan utan blev hans personliga egendom som sönerna så småningom ärvde. En liten del av marken vid namn Källtorp kvarstod dock hos kyrkan, bland annat marken där den gamla brandstationen ligger och marken där Klosterhagen ligger. Så småningom bröts Äleby ut från Källtorp och fick sitt namn.

Bagarstugan (84)

Längs den gamla vägen från Nöttesta by till Överenhörnas sockenkyrka finns en bagarstuga från senare delen av 1800-talet, tillhörande Nöttesta Norrgård. En stor del av golvytan i huset upptas av en stor murstock. I det ena rummet bakade man och i det andra rummet sköttes gårdens tvätt.

Hembygdsföreningen hyser en förhoppning om bagarstugan kan ingå som ett av målen i anordnade bussrundturer.

Figur 1085 Bagarstugan.

Lillängen; Vård och omsorgsboende för äldre [85]

I Ekeby finns Lillängen som är ett vård- och omsorgsboende för äldre. Boendet invigdes år 1995, då fanns 10 lägenheter. Det installerades även en kakelugn av det lokala kakelugnsmakeriet.

Mellan åren 2008 till 2009 byggdes boendet ut och det finns nu 30 lägenheter om ca 30 kvadratmeter. I samband med tillbyggnaden skedde konstnärlig utsmyckning med verk av Lenny Clarhäll och Fia Kvissberg.

Maten på boendet levereras från Vallaskolan.

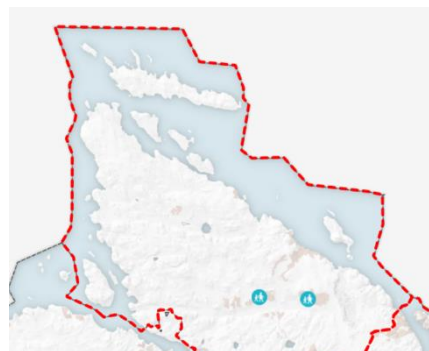
För mer information om ålderdomshem, åldringsvård och fattigstuga se ovan.

Ådala gruppboende, LSS-boende [86]

I närheten av Ekeby färdigställdes år 2022 ett LSS-boende med sex lägenheter. Boendet är beläget med närhet till service men avskilt från samhället för att åstadkomma en anpassad miljö. Till boendet hör lokaler för daglig verksamhet och en anpassad utemiljö.

Förskolor [87]

I Enhörna finns kommunala förskolor; Valla Förskola och Ekens förskola. Valla förskola är belägen invid Vallaskolan och har teknisk kapacitet att ta emot 130 barn, varav 80 barn i den permanenta förskolebyggnaden och 50 barn i en tillfällig paviljong. Ekens förskola är belägen i Ekeby och har kapacitet att ta emot 70 barn.

Figur 1096 Förskole lägen i Enhörna

Skolan [88]

År 1826 beskrivs att skolan i Ytterenhörna undervisar eleverna i innanläsning, kristendom och något skriva och räkna. Undervisning skedde såväl inom- som utomhus. Skolan låg först i nuvarande gamla församlingshemmet. Därefter fanns Vallaskolan i Tuna. Vallas gamla skolbyggnad finns kvar på andra sidan om vägen från dagens Vallaskola.

I Överenhörna fanns en skola på Klockargården. Det fanns även en skola i Aska och i Broberga

År 1842 infördes den svenska folkskolestadgan som medförde att det blev obligatoriskt att ha en skola i varje socken.

Omkring år 1850 fanns en folkskola i Överenhörna som år 1876 kompletterades med en småskola. Se vidare under rubriken *Hembygds museet*. Det fanns även skolor i Tuna och Aska.

År 1875 registrerades 156 skolpliktiga barn i Ytterenhörna och 102 skolpliktiga barn i Överenhörna. Schnell gör ett antagande att det fanns ungefär lika många skolpliktiga barn år 1826. Av de skolpliktiga barnen gick endast 30 i skolan år 1826.

Vallaskolan F - 6 uppfördes 1966 och har därefter byggts om och till. År 2021/2022 var det ca 300 elever inskrivna på skolan. Till skolan hör ett fritidshem med 180 inskrivna elever.

På skolans område finns två huggna stenar och en stenkänk med ormar. Barnen berättar att de brukar leka skola framför den moderna runstenen och undervisa de kompisar som sitter på bänken med ormarna.

Figur 1118 stenkänk med inskription på skolgården.

Figur 1107 Vallaskolan och bibliotek.

Figur 1129 Modern runsten med alfabetsnyckel.

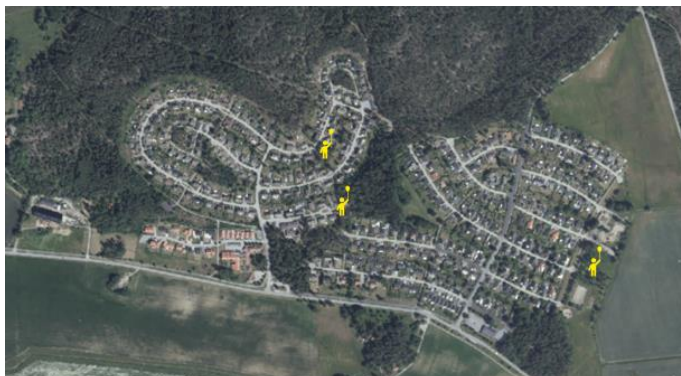
Enhörna bibliotek (88)

Enhörna bibliotek ligger i Vallaskolan och är ett kombinerat skol- och folkbibliotek.

I pastorns anteckningsbok som hittades på vinden i Ytterenhörna prästgård, 2011, beskrivs livet i Enhörna i mitten av 1800-talet. Bland annat kan man i noteringarna utläsa att det första biblioteket i Enhörna startade i mitten av 1800-talet efter att ärendet tagits upp på sockenstämma 10 maj år 1860. I hembygdsmuseet finns böcker märkta ”Ö. Enhörnas sockenboksamling”. Anteckningsboken beskriver att tillgång till ”ordet” ansågs viktigt och år 1856 togs kollekt upp i kyrkan för att införskaffa andaktsböcker till socknens fattiga barn.

Lekplatser och platser för lek

Det finns tre lekplatser i Enhörna och ännu fler platser för lek. Lekplatserna ligger i Ekeby. Två av lekplatserna ligger insprängda i villaområdet på planlagd parkmark som är allmänplatsmark. Den tredje lekplatsen är även belägen på parkmark, invid en A-tomt, alltså en tomt för allmänna ändamål. Här låg fram till 2017 en förskola för som flest 120 barn.

Figur 1130 Lekplatser i Enhörna

Skolgården och förskolegårdarna kan, om verksamheten så medger användas som lekplats utanför verksamhetstid.

Det finns planlagd allmän plats i Ekeby och Sandviken. I Sandviken finns bland annat badplatser och en bollplan på allmän platsmark. Allmän plats utgörs av planlagd PARK, NATUR och GATA. Planlagd allmän platsmark är tillgänglig för allmänheten enligt plan och bygglagstiftningen 1 kap 4§ och i enlighet med allemansrätten.

Plats för lek finns vid Norrlöts handelsträdgård som har en sandlåda och en lekstuga. I ett av växthusen finns möjlighet till trampbilsrace.

Det finns även plats för lek vid hembygdsmuseet. Där finns en lekstuga, traktor och gungor. Det finns också en lekhörna inomhus. Hembygdsmuseets verksamhet riktar sig till hela familjen och anordnar till exempel skattjakter på fornlämningen Husaby kungsgård. De säljer även picnickorgar för att uppmuntra familjeutflykter.

Figur 1141 Lekfull installation på Gillberga kulle.

Gillberga kullens lekfulla och inspirerande installationer uppmuntrar till lek under vuxet ansvar.

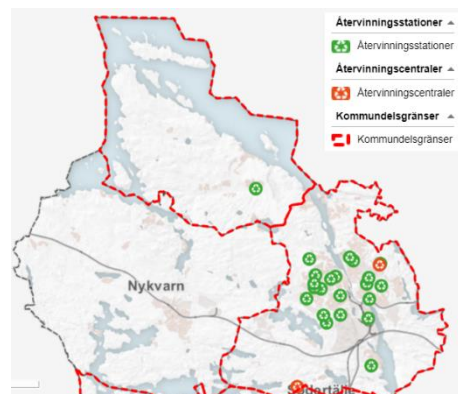
Ur ett lokalt perspektiv har skogen varit lekplats åt många av traktens barn de senaste decennierna. Detta syns som spår av kojbygge. Barnen berättar att skogen nyttjas av flera olika

åldersgrupper för ridning, enduro (moppekörning i natur), mountainbike och cykling.

Återvinningscentraler och återvinningsstationer

De finns en återvinningsstation i Ekeby.

Återvinningscentraler är belägna i Tveta och i Moraberg.

Figur 1152 Återvinningsstation och återvinningscentraler

Persongalleri över Enhörnabor och personer med anknytning till Enhörna

Kommundelen har en koppling till kronan bland annat genom änkesäte genom livgeding på Lövsta, kungskyrka i Överenhörna och Husaby kungsgård. Resvägen vintertid mellan Gripsholms- och Stockholms slott löpte Överenhörna.

Det finns och har även funnits flera kulturpersonligheter i kommundelen.

Kultur och konst speglar ofta samhället och skapar möjlighet till diskussion och reflektion kring samhällets uppbyggnad. Konsten engagerar och är ett smörjmedel och kitt i samhället som kan skapa länkar över befolkningsgrupper och generationer. Utövande av konst och kultur, såväl som konsumtion av upplevelser anses ha en delvis utforskad hälsobringande effekt. Kulturen anses även fungera som en katalysator för innovationer och kan bidra till utveckling av samhället. Inte minst gör konst och kultur ett samhälle attraktivt genom att vara identitetsskapande. Kultur och konst genererar även monetära medel (är inkomstbringande ur ett samhällsperspektiv) och fungerar som attraktion för besöksnäringen.

Nedan beskrivs kortfattat några av de personligheter som är eller har varit verksamma i Enhörna. Persongalleriet är sorterat utifrån födelseår.

Lasse Huittinen/Lasse kyrkotjuv/Stora kyrktjuven (d 1488)

Den stora kyrktjuven föddes i Finland och dog i Sverige år 1488. Han var verksam i Sverige, främst i Uppland och Mälardalen. Han blev ökad som kyrkotjuv och sägs ha erkänt silverstöld i Enhörna kyrka år 1488.

Karl IX, hertig Karl (1550 - 1611)

Karl IX var kung över Sverige mellan år 1604 - 1611 men regent av Sverige redan år 1599. Innan han kröntes till kung var han känd som hertig Karl. Han var son till Gustav Vasa och drottning Margareta. Han var även far till elva barn varav ett var Gustav II Adolf. Dessutom var han farfar till drottning Kristina och morfar till Karl X Gustav.

När Gustav Vasa dog år 1560 fick hertig Karl ett hertigdöme som bland annat omfattade stora delar av Södermanland och Närke, Värmland, några socknar i Västmanland och en del i Vadsbo härad i Västergötland. Hertig Karl strävade efter att nå självständighet för sitt hertigdöme gentemot kungen.

Hertig Karl och senare Karl IX var involverad i ett flertal uppror, konflikter och krig; som 15-åring deltog han i det nordiska sjuårskriget, uppror mot sin storebror Erik, konflikt med sin bror Johan - även om de försonades så småningom, krig mot Sigismund som ledde till Kalmar- och Linköpings blodbad, det andra polska kriget, krig med Ryssland (De la Gardeska fälttåget och Ingermanländska kriget) samt Kalmarkriget.

Hertig Karl var gift två gånger. Först gifte han sig med Maria av Pfalz år 1579, därmed blev hon hertiginna. Hertiginnan Maria och Karl fick sex barn. Hon avled år 1589 efter en långvarig sjukdom.

År 1592 gifte han sig med Kristina av Holstein-Gottorp. De fick fyra barn, varav ett var Gustav II Adolf som föddes år 1594 och dog år 1632.

Karl fick även ett barn med sin frilla Karin Nilsdotter.

I sin dagbok skriver hertig Karl att han den 5 oktober år 1581 följande ”Drog jag i jaght till Enhörna” och den 6 oktober samma år skriver han ”jegede jagh på Rydön”. Även åren 1584 och 1589 omnämner han Enhörna i sin dagbok och att han vid båda tillfällena övernattade i Al.

Se även under rubrik *Gästgiverier och krogar* samt *Ärleby prästgård*.

Kristina av Holstein-Gottorp (1573 - 1625) (maka till Karl IX, tidigare kallad hertig Karl)

Kristina den äldre gifte sig med hertig Karl år 1592. År 1598 erövrade Karl IX tronen. Kristina kröntes till drottning samtidigt som hennes make kröntes till kung. Hon regerade Sverige år 1605, under kungens frånvaro. Under två månader år 1611 ledde hon tillsammans med hertig Johan av Östergötland Gustav II Adolfs förmyndarregering. Hon hade även förmyndarskapet över sin son Karl Filips hertigdömen; Södermanland, Närke och Värmland.

När Gustav II Adolf önskade inskränka Södertäljes rätt till utrikeshandel förhindrade Kristina detta och försvarade hertigdömet autonomi mot kronan. Hon hävdade hertigdömet oinskränkta domsrätt och motsatte sig den rusttjänst som adeln hade under kronan.

Se även under rubrik *Lövsta.herrgård* och *kyrkliga kulturmiljöer*.

Från år 1622 levde Kristina på Nyköpingshus fram till sin död.

Maria Eleonora (1599 - 1655), (Gustav II Adolfs maka)

Maria Eleonora gifte sig efter flera komplicerade turer med Gustav II Adolf år 1620. Från början arrangerades ett äktenskap av politiska skäl år 1615. Såväl Kristina den äldre som Maria Eleonoras far; Johan Sigismund. Vid det tillfället var fadern positiv till äktenskapet samtidigt som Maria Eleonoras mor; Anna och bror Georg Vilhelm var emot äktenskapet. När Gustav II Adolf besökt Berlin inkognito år 1619 var modern och brodern fortfarande mot äktenskapet. Modern ändrade sig dock år 1620 och reste då med Maria Eleonora till Sverige trots Georg Vilhelms motstånd mot äktenskapet.

Efter missfall och ett dödfött barn födde hon, år 1626, en dotter som så småningom blev drottning Kristina.

År 1632 blev Maria Eleonora änkedrottning. Hennes sorg över maken var stor och hon lindade hans balsamerade hjärta i den så kallade hjärteduken fram till begravningen. Hjärteduken finns nu mer att beskåda på livrustkammaren i Stockholm.

Drottning Kristinas förmyndarregering bildades år 1633. Maria Eleonora uteslöts helt från regeringen och fick titeln riksänkedrottning. Hon tillkändes livgeding vilket innebär gods och landområden till underhåll. Livgedinget omfattade områden i Södermanland, Västmanland och Gästrikland.

År 1636 framtogs Maria Eleonora vårdnaden om sin dotter Kristina efter att ha anklagats för att slösaktigt ha levt över sina tillgångar. År 1637 skedde en revision av livgedinget.

År 1640 rymde hon från Gripsholm till Danmark med hjälp av den danske monarken. I och med detta framtogs hon livgedingen och underhållet. Hon bodde i Danmark till år 1643 för att sedan bosätta sig i Preussen.

När Kristina övertog regeringen år 1644 ansåg hon att moderns exil skadade Sveriges anseende. Maria Eleonora erbjöds flytta tillbaka till Sverige mot löfte att hon inte lämnade Sverige igen. Detta ledde till att hon flyttade till svenska Pommern år 1647 för att sedan återvända till Sverige år 1648.

Se även under rubrik *Lövsta. herrgård*

Drottning Kristina (1626 - 1689)

Drottning Kristina var dotter till Maria Eleonora och Gustav II Adolf. Från år 1636 uppfostrades Kristina av sin faster, pfalzgrevinnan Katarina som avled 1637. Därefter hade hon fyra olika fostermödrar eller ”upptuktelse-förestånderskor”; Christina Nilsson (Natt och Dag), Ebba Maurizdotter Leijonhufvud, Beata Oxenstierna och Ebba Ryning

Kristina var drottning av Sverige mellan år 1632 - 1654. Hon regerade mellan åren 1644 - 1654. År 1654 abdikerade hon och konverterade till katolicismen för att sedan slå sig ner i Rom.

Kristina hade bok- och konstsamlingar som hörde till de förnämsta av sitt slag.

En minnesplatta i sten markerar hennes bortgång ”*Jag föddes fri, levde fri och ska dö frigjord*”.

Se även under rubrik *Underås, drottning Kristinas stuga*

Hedvig Eleonora (Karl X Gustav) (1636 - 1715)

Hedvig Eleonora av Holstein-Gottorp gifte sig med Karl X Gustav år 1654.

År 1660 dog Karl X och Hedvig Eleonora blev då regent som förmyndare till sin son Karl XI fram till hans myndighetsförklaring år 1672. Därefter blev hon förmyndare till sin sonson Karl XII år 1697. Mellan år 1700 - 1713 var hon Karl XII representant i Sverige.

Sveriges första fasta teater öppnades i hennes namn år 1667. Hon var även intresserad av arkitektur och det var under hennes tid som byggnationen av Drottningholms- och Strömsholms slott började byggas. Från år 1679 besökte hon ofta Medevi brunn i Motala. År 1688 köpte hon nämnda brunn. Brunnsdrickning blev populärt i Sverige vid denna tid.

Se även under rubrik *Lövsta herrgård*

Lars Fredrik Benzelstierna (1759 - 1808)

Lars Fredrik Benzelstierna är från Överenhörna och bodde på Kälve gård.

Han blev känd sedan han dömts till döden i Danmark efter ett misslyckat försök att bränna ner en rysk flottilj som år 1789 låg infrusen utanför Köpenhamn.

När han hade smidit sin plan att bränna ner den ryska flottiljen lät han general Toll ta del av förslaget som fördes fram till kung Gustav III. Kungen förklarade att risken var värd att ta ”*ty den [danska flottan] stryker väl med på köpet*”.

Benzelstierna mottog pengar av kungen för att sätta planen i verket. Planen gick ut på att köpa in en kutter och fylla den med lättantändliga ämnen för att sedan förlägga den bland de ryska skeppen. Därefter skulle den antändas. Tanken var även att bjuda några av de ryska skepparna på middag ombord och dricka dem redlösa. Kuttern skulle köpas av en irländsk skeppare som dessvärre avslöjade planen för en dansk affärsman.

Benzelstierna gömde sig ett tag hos en svensk minister hos det danska hovet men efter att ryssarna försökt storma ministerns hus överlämnade Benzelstierna sig själv till de danska myndigheterna. Benzelstierna blev dömd till döden men sedan Katarina II av Ryssland uttalat att hon inte önskade blodsutgjutelse fick han livstids fängelse. År 1796 benådades han och återvände till Sverige där han återinträdde som sekundlöjtnant i svenska flottan.

Se även under rubrik: *Kälve gård*

Lars Molin, född Larsson, ”Lasse-Maja” (1785 - 1845)

Lars Molin, även kallad Lasse-Maja är en av Sveriges mest beryktade tjuvar. Han härjade främst mellan Stockholm, Örebro och Västerås. Hans livs berättelse har getts ut i bokform under två olika titlar; *Den vidt beryktade äfventyraren Lasse-Majas, egentligen Lars Molins besynnerliga öden och lefnadshändelser* (1833) och *Den byxlöse äventyraren* (1840).

På äldre dagar försörjde Lasse-Maja sig på att berätta om sina äventyr. Han ansågs vara en begåvad berättare och folk kom i skaror för att lyssna på honom. Man tror att berättelserna skrevs ner av Theodor Z. Björck som var en bokhandlare i Uddevalla. Berättelserna om Lasse-Majas liv blev Sveriges första bästsäljare.

Enligt sin egen berättelse levde Lasse-Maja ömsom som man och ömsom som kvinna.

År 1812 dömdes han till livstids fängelse efter att ha stulit kyrksilvret i Järfälla kyrka. År 1835 fördes Lasse-Maja till kronprins Oscars jakt *Esplendian* för att underhålla de församlade med sin livsberättelse. År 1838 benådades Lasse-Maja av Karl XIV Johan.

Det finns många platser i Mälardalen där Lasse-Maja ryktas ha grävt ner en skatt.

I Enhörna finns platser som döpts efter honom sedan han besökt orten. Se vidare under rubrik *Skattgömmor, tjuvar och tjuvgömmor*.

Carl Jonas Love Almqvist (1793 - 1866)

Carl Jonas Love Almqvist var författare, lärare, präst, romantisk ekonomikritiker och tonsättare.

Almqvist bodde en tid i Enhörna och antas vara väl förtrogen med orten. Enligt en nu levande Enhörnabo predikade Almqvist för Betelförsamlingen i Enhörna under den tid han levde på orten.

Almqvist har skildrat Enhörnas karaktär i romanen *Mälaren* (utgivningsår 1840);
... hela den gröna skogsranden där borta, som vi skåda, när vi ser rakt i öster fram genom Mariefredsviken här, heter Enhörna. Men detta land är stort; det börjar i den nordliga spetsen, vilken liksom tittar upp ur Mälaren, för att få se Selaön, sin granne gint över vattnet, varmed detta land hör ihop i samma härad; och det sträcker sig sedan söderut ända till trakterna mittemot Älgön, där vid pass Sundsörs ägor vidtaga. Om Enhörnalandet är vilt? Ja, minsann är det icke bägge delarne. Både vilt och uppodlat. Hela den stranden som vätter hitåt är mycket vild, ända från Sättra och Sandtorp ned till där Grind och Lövsta begynna. På den sträckan ligger små gårdar, som Kälve, Duvlöt och Kalvsund, vilka stå i ganska liten gemenskap med de stora egendomarna uti de östra och mellersta Enhörna, såsom Ekensberg, Nöttesta, Årby, Tuna och Stjärna. Ja, vet min herre, efter han frågar om Kalvsund. Till det stället går icke en gång en riktig väg, som folk kan åka; utan måste man, ifall man vill färdas dit, med stor möda hanka sig fram ifrån Nöttesta över Gransta och Duvlöt. Men sjövägen är det lätt...

År 1851 var han tvungen att fly till Amerika sedan han anklagats för bedrägeri och mordförsök. Han misstänktes ha försökt förgifta procentaren och tillika vännen som han lånat pengar av. Under åren i exil skrev han på verket *Om svenska rim* och myntade nedanstående klassiska uttryck;

*"Vem är väl den på jordens vida rymd, som njutit smaken
av krusbär och av stora, söta, röda stickelbär,
och som härvid ej ropar ut: jag aldrig smakat maken!
Mot det en skeppslast dumma apelsiner intet är.
Självpomeranser
jag föga anser.
Vad bjuder oss uppriktigt Afrika?
Vad visa kan Amerika?
Vad Asien? Vad allt Europa?
Jag trotsar öppet allihopa.
Men Skandinavien - det är alla dar!
Blott Sverige svenska krusbär har."*

På Gillberga kulle växer vilda krusbär av sorten Karlsbär. Måhända är det om dessa han diktat.

År 1865 återvände Almqvist till Europa men kom aldrig mer att vistas i Sverige.

Se även under rubriker: *Trädvårdsföreningen och Gillberga kulle* samt *Nya kyrkan*

Immanuel Nobel den yngre (1801 - 1872)

Immanuel Nobel var skeppsbyggare, ingenjör, arkitekt, uppfinnare och industrialist. Han var även far till den berömda Alfred Nobel.

Eftersom han var duktig på att teckna var hans ursprungliga ambition att utbilda sig till skeppsbyggmästare. För att förbereda sig för detta gick han år 1815 till sjöss med destination medelhavet. Han blev kvar i Egypten och kom tillbaka till Sverige först år 1818. Då anställdes han som skeppsbyggarelev vid ett varv i Gävle. Efter att ha presenterat en skiss på en triumfbåge för Karl XIV Johan år 1819 fick han komma till Stockholm där han var elev vid Konstakademiens arkitekturskola och Lantbruksakademiens mekaniska skola mellan år 1819 - 1825. År 1827 blev han anställd som ritlärare vid teknologiska institutet, samtidigt som han arbetade som arkitekt och byggmästare. Han patenterade även flera egna uppfinningar.

Immanuel Nobel hamnade på obestånd och år 1832 kunde han inte längre sköta sitt arrende som övergick till pronotarien J. C. Möllersten. Det var i samband med detta som familjen flyttade till Ridön. Det är oklart hur länge familjen bodde på Ridön. År 1833 gick Immanuel i personlig konkurs och år 1834 lämnade han in en patentansökan som var signerad och daterad i Stockholm. År 1837 tvingades han fly från Stockholm till Åbo för att undgå att spärras in. Därefter flyttade han till Sankt Petersburg år 1838.

Efter att ha lyckats med företag i Ryssland och till och med erhållit Tsarens guldmedalj kunde han betala av sina fordringsägare år 1856. Därefter kunde han åter besöka Sverige. Hans verksamhet i Ryssland omkull år 1859 och han återvände till Sverige för gott.

Väl hemma igen byggde han en fabrik i Stockholm där han och hans söner experimenterade med nitroglycerin. År 1862 lanserades Nobels sprängolja (nitroglycerin) som användes för bergsprängning. Två år senare omkom en av hans söner vid en explosion i fabriken.

Se även under rubriken: *Kruthuset på Ridön*

Hans August Amadeus Bianchini (1860 - 1930)

Bianchini var en svensk journalist, författare och fotograf. Han dokumenterade och beskrev landsbygden i såväl tidningar som i dikter och gav även föreläsningar. I sitt arbete samlade han även in folkklivsberättelser och sagor. Han fotograferade vardagslivet, arbetet på landsbygden och människorna som arbetade i industrierna under den tidiga industrialiseringen.

År 1907 flyttade Bianchini med familj från Turinge till Aska by.

På Gillberga kulle finns en av Bianchinis miljöskildringar inristad i en

Figur 1163 Sten med text av Bianchini. Foto: Anna Fredrikson

sten. Stenen har ristats av Paul Weigl. I skildringen beskriver han bland annat mötet med Enhörna och dess blomsterhav.

Se även under rubriker: *Vilohem och barnkolonier, Traditionsbundna-, historiska platser och folktro, Lockande rån, Trädvårdsföreningen och Gillberga kulle, Underås 1:1 och Äldre- och fattigvården.*

Bror och Emy Åkerström, Horn (1866–1946, 1866-1938)

Donerade år 1912, 12 000 kronor för uppförandet av Emyhemmet. Det motsvarar ca 500 000: -.

Anders de Wahl (1869 - 1956)

Anders (Andreas) de Wahl var en svensk skådespelare och pjäsförfattare.

Han var elev vid kungliga dramatiska teatern och arbetade därefter i flera teatersällskap för att sedan återvända till Dramaten. Han var även filmstjärna. Anders de Wahl arbetade såväl utomlands som i de nordiska länderna och turnerade på landsorten. I flera år hördes han fira in det nya året genom att läsa upp Nyårsklockan av Tennysson.

Anders de Wahl var med om att inviga Bygdegården och sågs besöka Enhörna vid ett flertal tillfällen, efter inbjudan av familjen Åkerström och därefter Aminoff på Horn.

Se även under rubrik *Bygdegården*

P. Gottfried Larsson (1870 - 1924)

P. Gottfried Larsson var på sin tid Överenhörnas starke man. Förutom att under åren ha skiftande poster i ortens kommunalnämnd så var han verksam som slöjdlärare, fjärdingsman, landstingsman, livsmedelsinspektör, hälsovårdsinspektör, vaccinator, barnavårdsinspektör (för hela Sverige), barnavårdsman och en av Enhörnas två gode män. Dessutom var han ordförande i fattigvårdsstyrelsen och pensionsnämnden samt hade en ledande roll i nykterhetsrörelsen genom logen Peringskiöld.

I sin ungdom påbörjade han en läkarutbildning som aldrig slutfördes. I och med detta blev han utnämnd "bydokter" och kunde ses rycka ut för att gipsa brutna ben, sy sår, dra ut tänder (utan bedövning). Han förläste även ett barn.

Han examinerades 1891 och erhöll förskolläraryrket och klockarexamen. År 1893 blev han Över-Enhörnas förskollärare, klockare och organist. I denna roll kom han så småningom att skissa på den nya klockargården med Ärleby som förebild.

Gottfried var en man av sin tid och planerade för ett sanatorium i Nöttesta som aldrig blev verklighet. År 1918 påbörjade han elektrifieringen av Över-Enhörna. Efter ett besök på Göteborgsutställningen år 1923 inköpte han en av de första radioapparaterna som tillverkats.

När beslut fattats om att uppföra Emyhemmet så var det Gottfried Larsson som dedikerade sin energi åt projektet. Han beslutade även att Emyhemmet skulle utrustas med telefonistation år 1922, denna sköttes av en av de boende på hemmet.

Se även under rubrik: *Äldre- och fattigvården*.

Gustaf Rudolf Nilsson (1870 - 1956)

Gustaf Rudolf Nilsson var med att grunda elektrikerförbundet åt 1906 och blev dess första ordförande. Han var anställd av ASEA och var därigenom med om att bygga bergbanan på Skansen. Därefter blev han heltidsanställd som elektriker på Skansen.

Omkring år 1940 hyrde han med sin familj Rosendahl i Överenhörna som sommarviste. År 1942 köpte dottern Estrid den obebyggda fastigheten Östergården och lät efter krigsslutet bebygga fastigheten med ett hus i två plan.

Gustaf Rudolf Nilsson har en familjegrav på Överenhörnas kyrkogård.

Thure Wallner (1888 - 1965)

Thure Wallner var en målare och tecknare som blev känd för sina djur- och naturstudier. Wallner har förutom konstverk även gjort skolplanscher med djurmotiv. Han gick i lära hos Artur Bianchini och Bruno Liljefors samt utbildade sig på Althins målarskola.

Wallner bodde på Duvlötberget och uppförde själv sitt hus. Han skänkte flera tavlor till Överenhörna kyrkliga syförening. Tavlorna lottades ut på Bygdegårdens sommarfester.

Se även under rubrik: *Bygdegården*

Gustav Hilding Leonard Nilsson (1892 - 1992)

Gustav Nilsson är en infödd Enhörnabo som tillbringade sin ålders höst på Artursberg i Södertälje. Därifrån brevväxlade han, (mellan år 1978 - 1984), med en annan man; Gunnar Wistedt, i Varnby, Enhörna. Gunnar Wistedt var en hembygdsentusiast som tillhandahöll kartunderlag och faktauppgifter. Tack vara att Gunnar Wistedt skänkte breven från Gustav Nilsson till hembygdsföreningen så kunde dessa samlas i en bok ”*Gustav Nilssons brev - Minnen från Enhörna 1890 - 1980*”. Breven innehåller minnen och betraktelser från bygden i stort som smått.

Gustav Nilsson föddes som statarbarn eftersom hans far tjänade som statare under Ahls gård. År 1912 flyttade familjen till Stora Nora för att tjänade under Lövsta. Gustav Nilsson gick i Broberga- och Valla skola för att sedan arbeta som lantarbetare, först vid Ahls gård (1904 - 1912) och sedan Lövsta (1912 - 1926). Därefter återvände han till Ahls gård (1926 - 1965). År 1927 gifte han sig och slog sig till ro i stugan Heleneberg, vid Ahl.

Gustav Nilsson var även verksam inom skytteförbundet.

Gustav Nilsson är begravd på Ytterenhörna kyrkogård.

Rudolf Peterson (1896 – 1970) och 91:an Karlsson

Sveriges mest älskade soldat; 91:an har rötter i Halmstad där hans upphovsman, Rudolf Petersson föddes. Rudolf bodde och verkade i Andersberg, Enhörna fram till sin död 197. Konstnären ligger begravd vid Ytterenhörna kyrka. Hans hus finns kvar och har gatunummer 91 som postadress och 91:an pryder brevlådan.

Enligt uppgift fanns många teckningar av Rudolf Peterson i var mans hem på orten eftersom han generöst delade med sig av dessa vid allehanda firanden och högtider. Teckningar finns med olika motiv och gratulationstexter och/eller välgångsönsknningar. Hembygdsföreningen har scannat in flera av dessa och ställer ut dem i en fast utställning.

Se även under rubriken *kruthuset*.

*Figur 1174 Rudolf Peterssons bostad.
Foto: Anna Fredrikson*

Grevinnan Signhild Ebba Christina Aminoff (1901 - 1979)

Grevinnan Aminoff, född Posse, växte upp som ett av sju syskon på godset Almnäs utanför Hjo. Hon undervisades av en guvernant i hemmet och började därefter på "Margareta Hushållsskola" i det Dicksonska palatset i Göteborg. Som barn lärde hon sig rida, ett intresse som följde med i vuxen ålder. År 1930 gifte hon sig med kammarherre Georg Aminoff och flyttade in och med detta in på Horns säteri.

Grevinnan beskrivs som en aktiv handlingsmänniska. Bland annat initierade hon en bemannad andelstvättstuga vid Ekensberg. Medel till tvättstugan samlades in genom att lokala ungdomar skrev och genomförde en revy. Hon var även aktiv i många föreningar och startade röda kors-kretsen och Lotta avdelningen. År 1936 initierade hon även Enhörna Hembygds- och idrottsföreningar samt Överenhörna kyrkliga syförening.

I tidningen IDUN från år 1938 beskrivs hur kvinnorna i Enhörnas kyrkliga syförening, ledda av grevinnan Aminoff lyckats samla ihop pengar till att uppföra en bygdegård. Bygdegården tog två år att uppföra. Själva gården ritades av kammarherre Georg Aminoff. Han ritade även stolarna som fortfarande finns kvar på bygdegården. Bygdegårdens tak och väggmålningar utfördes av dekotationsmålare Spathon som vid samma tid dekorations målade på Horns säteri, där grevinnan och kammarherren Aminoff bodde. I artikeln beskrivs även invigningen som leddes av Biskop Aulén, han spelade även orgel och sjöng ur den nya psalmboken. Anders de Wahl framförde stadsresan och fru Margareta Lagercrantz sjöng.

Bygdegårdsföreningen beskrevs skilja sig från hembygdsföreningar eftersom verksamheten riktade sig till såväl gammal som ung. Bygdegården fungerade som både bygdegård med sammankomster, studier, föredrag och föreningsangelägenheter och som församlingshem.

Samma år (1938) utlyser tidningen Husmodern en tävling om de bästa idéerna och mönstren för arbeten som skulle kunna tillverkas av syföreningen på Enhörna hembygdegård. Materialkostnaden skulle inte överstiga fem kronor och gärna hållas lägre. I artikeln beskrivs Bygdegården som en mönstergård som bedriver en bred verksamhet och uppfyller såväl sociala-,

kyrkliga- och kulturella uppgifter. Verksamheten beskrivs bestå av föreläsningar, ungdomshelger, studiecirklar, gymnastikklubb och en planerad vävskola ledd av svensk hemslöjd.

I *"Husmoderns nya konserveringshäfte"* från år 1946 som gavs ut via tidningen Husmodern delar kända kvinnor med sig av sina recept. En av dessa kvinnor var Grevinnan Aminoff som delade med sig av sitt recept på slånbarssaft som ärvt ner i den Aminorffska släkten.

Se även under rubrik: *Bygdegården*

Spår av Ingrid Bergman (1915 - 1982)

I huset på fastighet Väsby 1:31 tillbringade skådespelerskan Ingrid Bergman sina somrar under uppväxten En rönn där Ingrid flätat ihop grenar fanns ännu kvar vid stugan för några år sedan och i trädgården ligger en skulptur av ett lejon som Ingrids farfar skapat.

Figur 1185 Ingrid Bergmans sommarviste. Foto: Anna Fredrikson

Vid hembygdsföreningens vandringar har man tidigare stannat här och kikat in i trädgården.

Arne Sucksdorff (1917 - 2001) och Astrid Bergman Sucksdorff (1927 - 2015)

Arne Sucksdorff var regissör, manusförfattare, fotograf och dokumentärfilmare. Han studerade konst och film i Berlin. År 1949 tilldelades han en Oscar för kortfilmen *Människor i stad*. Detta var Sveriges första Oscar och den första Oscar som gick till en kortfilm.

Astrid Bergman, senare Sucksdorff var press-, dokumentär-, natur- och konstfotograf och barnboksförfattare. Hon var även en erkänd jägare. År 1984 tilldelades hon Astrid Lindgrenpriset för de 20-tal barnböcker hon skapat med fotografier som centralt motiv.

1952 arbetade Astrid Bergman som stillbildsfotograf vid Arne Sucksdorffs första långfilmsprojekt *Det stora äventyret*. Under denna tid blev Arne och Astrid ett par. Under filminspelningen tog Astrid hand om en skadad rävinge. Detta ledde till ett fotoprojekt som resulterade i hennes första fotobok för barn; *Micki rävingen*.

Paret gifte sig i Överenhörna kyrka år 1953. Under 1950-talet bodde paret på två olika platser i Enhörna, Sjövik och sedan i Emyhemmet (nu benämnt Klosterhagen). Paret hyrde även omfattande jaktmarker. I början av 1960-talet gick Arne och Astrid skilda vägar.

Lars Lindh - Leendets Lindh (1918 - 2002)

Leendets Lindh var en svensk serieskapare som blev känd för sina skämtsamma serier i flera olika tidningar såsom; Norra Västerbotten, Cocktail och Året runt. På 1950-talet fick han sitt genombrott i Expressen under signaturen Leendet Lindh. Han ritade sedan för Expressen i 25 år.

År 1948 hyrde han torpet Häll för första gången. Torpet tillhörde då Lövsta gård och blev sommarbostad för honom och hans familj. Han engagerade sig lokalt och hjälpte bland annat Enhörna IF genom att rita figurer till deras julkalendrar.

Hans teckningar finns representerade i museisamlingar i Schweiz och Bulgarien. En permanent

utställning finns på Solviks Folkhögskola utanför Skellefteå.

Christina Sandberg, Århundredets Södertäljebo (1919 - 2008)

Christina Sandberg var känd som ”Ängeln utanför Åhléns”. Hon var frälsningssoldat och sågs stå utanför Åhléns från år 1965 fram till fem månader innan hon somnade in vid 89-års ålder. Vid millennieskiftet år 2000 valdes hon till århundredets Södertäljebo.

Christina Sandberg var statardotter och föddes i Härad, strax utanför Strängnäs. Vid fem års ålder fick hennes far statartjänst på Ekensbergs gods och familjen flyttade till Överenhörna. Familjen om åtta personer bodde då i en statarstuga med ett rum och kök. Ytterligare två barn föddes sedan de flyttat men de dog i späda ålder av kikhosta och i barnsäng.

Christina började skolan vid sju års ålder och gick i skolan i sex år.

När Christina var 13 år så flyttade hon med sin bror Hugo till Stallarholmen. Hugo hade fått anställning som ladugårdsförman. Christinas uppgift var att vara hushållerska åt sin bror. På Stallarholmen blev det rymligare livsvillkor. Christina sov på kökssoffan och brodern i rummet. Arbetsdagen löpte från fem på morgonen till sex på kvällen. Hon tjänade som hushållerska i 1,5 år för att sedan återvända till Enhörna.

Väl tillbaka i Enhörna anställdes Christina som köksa på Emyhemmet. I lönen ingick ett rum på pensionatet. Efter ett tag avancerade hon till andra husa. I samband med krigsutbrottet 1939 stängde pensionatet för vintern.

Christina flyttade till sin bror Hugo, som vid denna tid arbetade på Hammarby gård. Efter att ha sett en annons i tidningen att Nore L. Hanssons hatt- och mössfabrik i Södertälje sökte en flicka, så sökte hon platsen. Sedan chefen känt igen henne från pensionatet där hans mor bodde fick hon anställning på stående fot utan behov av vare sig referenser eller betyg. Arbetsuppgifterna var enformiga och efter ett tag avancerade hon till pälsmaskinsömmerska.

När sommaren kom öppnade pensionatet igen och Christina återvände dit för att därefter arbeta sommarhalvåret på pensionatet och vinterhalvåret på hatt- och mössfabriken. Det andra vinterhalvåret tjänade hon tillräckligt för att hyra ett rum på Storgatan.

Den 30 juni 1945 gifte sig Christina med Arthur Sandberg. Paret fick hyra en stuga invid Emyhemmet. De fick två barn och tog även hand om en pojke på uppdrag av socialtjänsten. Så småningom flyttade familjen till en lägenhet i ett nybyggt hus på Linnégatan. Att flytta till lägenhet innebar att mindre tid gick åt till hushållsbestyr och Christina kunde arbeta. Hon tog till en början hand om dagbarn. I början av 60-talet arbetade hon som lokalvårdare på Scania-Vabis. Det var under denna period som Christina anslöt sig till Frälsningsarmén och började samla in pengar. Hon brukade stå och skramla med bössan utanför Systembolaget. År 1965 invigdes Christina som frälsningssoldat och började sälja tidningen Stridsropet samtidigt som hon samlade in pengar. I samband med detta ställde hon sig utanför EPA/Åhléns och sågs stå på samma plats i centrum över årtiondena. Arthur gick ur tiden när Christina var i 50-års åldern. Samma år som hon blev änka började hon utbilda sig till fotvårdsspecialist och arbetade som detta fram till 70-års åldern.

Idag står en staty av Christina på centrums gågata. Statyn är tillverkad av Gunilla Wihlborg, även hon hemmahörande i Enhörna. Se även *Gunilla Wihlborg* i persongalleri.

Hasse Tellemar (1923 - 2012)

Hasse Tellemar bodde i Vinberga, Sandviken. Han var en välkänd radioprofil och musiker. Vid samtal med boende i området berättas att det hände att han gärna tog fram dragspelet och förgyllde midsommarfirandet och andra högtider.

Pär Rådström (1925 - 1963)

Pär Rådström var som 17-åring manager för Estrads, Sveriges elitorkester och blev känd som författare och journalist. Han producerade underhållningsprogram i radio och TV och skrev manus till politisk teater. Han skrev även slagertexter och var värd för Sveriges radios sommarprogram.

1962 flyttade han med sin familj in i Löjtnantsbostället på Skabro gård i Enhörna som de hyrde på fem år. Här tillbringade han sin sista tid i livet.

Åke Falk Åkes fru (1926 - 2016)

Åke Falk var bosatt på gården Petterslund i Enhörna sedan 1950-talet, gården kallades sedermera för Falkgården. Han blev rikskänd genom naturprogrammet Radioholken som i delar spelades in på gården. Det fanns ett TV-program som hette TV-holken. Åkes keramikugglor blev "maskot"/signum för TV-programmet.

Åke var en svensk konstnär, utbildad på konstfack och verksam fram till 1990-talet. Han arbetade med lergods och målade tavlor. På senare tid använde han även andra material. Han initierade även framtagandet av en Enhörnadräkt för kvinnor i moderna material.

Han anordnade kroki- och keramikkurser och inredde en ateljé och utställningslokal i ett till gården hörande 1700-tals torp med tillhörande ladugård. Falkgården blev ett känt utflyktsmål med en fantasifull trädgård där man kunde uppleva blomsterplanteringar, dammar och fontäner. Där fanns även guldfasaner och friflygande duvor och praktduvor.

Gården var fram till 1990-talet en samlingsplats för konstnärer från hela Sverige.

Skulpturen Facklan installerades år 2013 på Lill-Ahls korset i Enhörna. Skulpturen är åtta meter hög.

Cay Löwquist (1934 - 2021)

Cay föddes i soldattorpet Solbacken i Överenhörna. Han var ett av fyra syskon. Familjen flyttade ofta under hans första levnadsår men slog sig så småningom till ro i Hammarby gårds arbetarbostad. Som vuxen köpte han en tomt i Ekeby år 1969 och flyttade in i det då nybyggda huset år 1971.

Redan som liten spelade han gärna på dragspel och fick sitt första egna dragspel som sexåring. Eftersom hans syster Maud spelade gitarr och hans pappa Herbert trummor så bildade de tillsammans Cays trio. På 1950-talet kom Thore Callmars orkester till Enhörnas gamla dansbana och Cays trio uppträdde med dem. Därefter blev trion anlitad till lokala evenemang. Cay spelade

Figur 1196
Konstverk vid Lill-
Ahls korset. Foto:
Anna Fredrikson

både i staden och i folkparker.

Cay var hela livet engagerad i musiklivet och i att arbeta med ungdomar på olika fritidsgårdar. Han var en engagerad föreningsmänniska och stödde bland annat; Hembygdsföreningen, Teaterföreningen, Röda Korset och Villaägarföreningen. År 2001 startade han tillsammans med Maria Holmgren den ideella föreningen Mötesplatsen. Cay var även drivande kraft bakom teaterladan i Årby och Enhörna teatersällskap där han var ordförande. I yrkeslivet arbetade han med olika verksamheter för att efter ett tag bli målarlärling. Så småningom startade han en egen målarfirma. År 1969 anställdes han på Fritidsförvaltningen.

Se även under rubriker: *Mötesplatsen* och *Teaterlandan*

Barbro E Sjöström (1937 - 2019)

Barbro föddes på Nöttesta gård och levde där under sina första år för att sedan flytta med familjen till Turinge där hon växte upp. Hon var utbildad mentalskötare och arbetade vid olika sjukhus. Efter att ha bott på annan ort under en period flyttade hon tillbaka till Enhörna år 2004.

Barbros hembygdsforskning började redan 1978 när hon började skriva ner de berättelser hon hört sin far berätta om bland annat uppväxten på Jurstaholm. Barbro fortsatte att forska genom att åka runt på orten och samla berättelser från äldre Enhörnabor och genom att skriva ner eller spela in dessa. Barbro och skrev ofta i Hembygdsbladet. Hon har även gett ut en bok ”*Enhörnaliv 1*” genom Hembygdsföreningen.

Barbro testamenterade hela sin forskning till hembygdsmuseet jämte möbler och inventarier. I Hembygdsmuseet finns nu ett hembygdsforskarrum som inretts med det hon lämnat till eftervärlden.

Se även under rubrik: *Hembygdsföreningen*

Sven Lindahl (f. 1937)

Sven Lindahl är enligt uppgift uppvuxen i Enhörna och tidigare bosatt i Sandviken. Hans namn är välkänt efter att han arbetat som journalist och nyhetsankare i TV, författare, textförfattare, kompositör och pilot. Han har arbetet på ett flertal svenska dagstidningar och i såväl radio som TV. Mellan år 1978 - 1998 var han VD för Video Commercial Scandinavia. Sedan 2003 är han verksam medarbetare på månadsmagasinet Nostalgia.

År 1963 och 1966 ledde han melodifestivalen. Han var också svensk kommentator vid Eurovision song contest år 1966. Som kompositör är han känd för; Mälarö kyrka och Hambostinta i kortkort. Han har även skrivit en sång om Enhörna.

Lars Sjöberg (f. 1941)

Lars Sjöberg är museiman, tecknare, skulptör, grafiker och formgivare.

Efter att bland annat ha studerat skulptur för Einar Luterkort på Gerlesborgsskolan och konsthistoria på Stockholms universitet anställdes han av Nationalmuseum vid avdelningen för de statliga slottssamlingarna.

Lars Sjöberg har medverkat i upprustning och underhåll av ett flertal kulturmiljöer. I och med detta gav han år 2010 ut en bok tillsammans med Ingalill Snitt; *Nio hus och en kyrka*. Bland en av de byggnader som han äger och förvaltar återfinns Ekensbergs gods.

År 1994 initierade han ett samarbete mellan Nationalmuseum och SBAB där man tog fram en kopia av ett av de hus han renoverat; Sörby herrgård. Modellen byggdes upp med en äldre och gedigen byggnadskonstruktion men med modern inredning. Tanken var att visa på skillnaderna i kvalitet mellan äldre tiders byggnadsmetoder från 1700- och 1800-talet och det sena 1900-talets byggnadstekniker som bidragit till bland annat förekomsten av så kallade "sjuka hus". Lars Sjöberg har medverkat i ett flertal böcker om möbler och hus. Några av böckerna har han författat tillsammans med sin fru Ursula Sjöberg. Han har även illustrerat en diktsamling samt producerat en mängd träsnitt. Han har också medverkat i Liljevalchs Stockholmssalonger (1959) och Nationalmuseums unga tecknare (1956 - 1957).

Lars Sjöberg anlitas av Riksantikvarieämbetet under 1990-talet för att vara rådgivare till IKEA då företaget tog fram en 1700-tals serie som lanserades år 1995. Förslagor till serien kom bland annat från Ekensberg (tyg och glas).

Alunda gjuteri startade efter andra världskriget och var ett av Sveriges minsta gjuterier. Bruket lades ner år 2020 men var innan dess känt för sina bruksföremål och urnor. Bland annat återskapade man urnor från olika slott. Bruket tog med hjälp av Lars Sjöberg fram replikor av gjutjärnskrukor/urnor från 1700-talet. Varav en från en kruka/urna från Ekensbergs gods.

På Hembygdsmuseet finns urnan och en bok som visar krukskärvan som var förlaga till krukan. Hembygdsgörelsen har även glaset från IKEAs 1700-tals serien.

Figur 1207 Information om 1700-tals kollektionen; Enhörna. Källa IKEA archive Collection

Se även under rubrik: *Horns gods*

Gunilla Wihlborg (f. 1953)

Gunilla Wihlborg är född i Enhörna. Hon är installationskonstnär och skulptör och arbetar med installationer i naturen, trafikmiljöer, fält och parker. Hennes offentliga verk knyter an till platsen och utförs ofta i ett stort format. Flera av hennes verk finns att beskåda i Södertälje, bland annat i entrén till Södertälje sjukhus, i Södertälje centrum, vid Södertälje station, utanför Heijkensköldska gården och på Tom Tits experiment. Ett av hennes performanceverk heter *Änglahälsning. Här är vi! Enhörna*. Gunilla har även skapat statym av årets Södertäljebo Chritina Sandberg.

År 2002 blev Gunilla rektor på konstskolan Idun Lovén i Stockholm. Hon har studerat såväl konstvetenskap på Stockholms universitet som skulptur på Konstfack.

Karin Smirnoff (f. 1964)

Karin Smirnoff bodde i Enhörna som barn. Hon flyttade till Enhörna när hon var tre år och bodde kvar på orten i tio år för att sedan flytta vidare till olika orter i Sverige. Hon har även bott några år i Paris.

Karin Smirnoff är egenföretagare, journalist och författare med en estetisk och språklig utbildningsbakgrund med studier i; fotografi på Kulturama, kurser i redigering, skapande Svenska vid Umeå Universitet och litterär gestaltning vid Lunds Universitet.

Karin Smirnoff är prisbelönad författare och mest känd för trilogin; *Jag for ner till bror*, *Vi for upp med mor* och *Sen for jag hem*. Hon har nyligen fått i uppdrag att fortsätta skriva kommande böcker i den populära "Millenium serien".

Hon har även varit värd för Sommar i P1.

Lina Maria Neidestam (f. 1984)

Lina är Enhörnabo, illustratör, barnboksförfattare och serieskapare. Hon började sin karriär genom att Länstidningens ungdomsdel Paus publicerade hennes illustrationer, krönikor och reportage. År 2005 kom hon in på Serieskolan i Malmö.

Lina är år 2023 aktuell med att teckna årets julkalender för barnradion. Hon har tidigare skapat serien Zelda, bilderboken Rysliga förskolan och är medskapare till bokserien Asynja.

Linas serier har publicerats i flera tidningar så som; Metro, Aftonbladet, Verdens gang, Situation Stockholm, Rocky och Norska dagbladet.

Åt 2011 mottog Lina Adamsonstättet för serien Zelda. År 2012 mottog hon Stora Ponduspriset för samma serie.

Inga Lindstrom - TV-serie

Inga Lindstrom är ett samlingsnamn för en mycket populär TV-serie som länge visats i Tyskland. Namnet Inga Lindstrom är en pseudonym för manusförfattaren Christine Sadlo. Karaktärerna i serien är inte desamma i de olika programmen. Den gemensamma nämnaren är att ett

kärleksdrama med lyckligt slut utspelar sig i Sverige. Den första inspelningen skedde år 2003. Som mest uppgick tittarantalet till över 12 miljoner. Flera välkända svenska skådespelare medverkar i serien.

År 2019 lanserade Södertälje tillsammans med Linköping, Norrköping, Nyköping, Söderköping, Oxelösund och Trosa en kampanj för att locka tyska turister. Anledningen är att Inga Lindström, är inspelad i ovanstående städer. Scener i serien kan vara inspelade i Enhörna. Kommunerna har en gemensam webbsida med förslag på utflyktsmål som är kopplade till serien: [Start - Inga Lindström \(ingalindstrom.com\)](http://Start - Inga Lindström (ingalindstrom.com))

Utvecklingsmöjligheter

Det som framför allt utmärker kommundelen är det starka engagemang som finns i såväl föreningsliv som tillvaratagande av ortens historiska anknytning. Enhörna har en stark identitet som symboliseras av en enhörning.

Enhörningen återkommer i logotyper och som julbelysning. Enhörningsjakt är en återkommande aktivitet. Bland annat på svenska kyrkans församlings barnverksamhet och på hembygdsmuseet där barn letar efter enhörningar i församlingshemmet och bland hembygdsmuseets utställningar. Efternamnet Enhörning är etablerat på orten.

Ett nytt identitetsskapande uttryck för orten består av de huggna stenar som låtit resas av Trädvårdsföreningen. Trädvårdsföreningen har även förstärkt ortens identitet genom att plantera körsbärsträd längs vägen mellan Gillberga kulle och Lill-Ahls korset.

*Figur 1218 Julbelysning år 2022.
Pizzerians fönster lyser i bakgrunden.
Foto: Anna Fredrikson*

Synliggörande av besöksmål i Enhörna

Besöksmålen i Enhörna utgörs främst av platser som är kopplade till upplevelsevärden i form av kulturmiljö, lokalhistoriska platser och naturupplevelser. Det finns även målpunkter och besöksmål i form av arbetsplatser, samhällsservice, handel och kollektivtrafik.

Synliggörande av besöksmålen i Enhörna är beroende av fastighetsägarnas goda vilja eftersom flertalet av besöksmålen är belägna på privata fastigheter.

Hembygdssföreningen burkar (med uppehåll för pandemin) publicera en evenemangskalender i Hembygdsbladet som redogör för vad som händer på orten. Det saknas dock samordnade och sammanhållna digitala plattformar som riktar sig till turister, med information och kartor för att synliggöra områdets olika besöksmål. Om samma eventkalender som publiceras i Hembygdsbladet även annonserades i olika kalendarium skulle detta kunna locka turister att besöka området. Det saknas också fysiska orienteringstavlor och även om det finns informationsskyltar så skulle det kunna finnas fler. Hembygdssföreningen kommer till våren 2023

sätta upp ytterligare informationstavlor på många olika platser.

Stockholms kommun har tillsammans med Stockholm arcipellago lagt in bilder av besöksmål och vägar till besöksmål i Google streetview för att locka turister till skärgården. Möjligen kan man utreda möjlighet till ett liknande synliggörande av Enhörna.

Hembygdsmuseet har satt upp QR-koder vid besöksmål såsom Husaby-Kungsgård och vid Hembygdsmuseet. Om QR-koder sattes upp vid fler av de lokala besöksmålen med information om respektive besöksmål skulle informationsinhämtning kunna underlättas. Tillexempel skulle kyrkorna kunna tillgängliggöra kulturgravar genom QR-koder. *Storymaps* är ett annat digitalt verktyg som kan tillgängliggöra och underlätta informationsinhämtning.

Det finns som nämnts ovan många skyltar som berättar om de olika platserna som tas upp i detta dokument. Det finns även skyltar som försvunnits eller förstörts, till exempel skylten vid trolltallen som länsstyrelsen satt upp och skyltar vid Ådala torp och torpet vid Brudbacken som sattes upp av Hembygdsföreningen. Skylten vid trolltallen kommer inom kort att återuppföras. Det vore fördelaktigt att ta fram en underhållsplan med tydlig ansvarsfördelning för när skyltar ska underhållas. Även Trädvårdsföreningen har satt upp skyltar i området. Ett skyltprogram skulle med fördel kunna tas fram i samarbete mellan den som ansvarar för att sätta upp skylten och markägaren samt övriga frivilliga föreningar. Det kunde också vara positivt med hänvisning om var skyltar ska felanmälas på respektive skylt.

Underhållet av besöksmålen sker genom frivilliga insatser. Det finns platser som håller på att växa igen eller som förstörts såsom källan i Ådala som grävts igen. Husaby - Enhörna kungsgård var länge igenvuxen efter att utgrävningarna frilagt platsen. Nyligen har platsen åter rensats av Hembygdsföreningen. För ett långsiktigt och kontinuerligt bevarande vore det positivt om skötselplaner tas fram och ansvarsområden formaliseras.

Längs med Enhörnaleden har körsbärsträd planerats i en allé. Träden är karaktäriserande för upplevelsen av Enhörna. Tyvärr verkar det som att flera träd dött. Det kan vara så att jordbruket skadar trädens rötter. Det är inte bra om det uppstår en konflikt mellan nyttan av jordbruk och trädens nytta i att avgränsa gaturummet och det stora miljöskapande värdet de genererar. Fler än fem träd i rad av samma sort utgör en allé och omfattas av biotopskydd. Det innebär att det är förbjudet att skada träden och att döda träd ska ersättas. Även för allén av körsbärsträd vore det positivt om en skötselplan tas fram.

Djurhållningen i kommundelen har förändrats över tid. Det finns snart inte längre ko- eller grisbönder. Hjortar, älgar och rådjur är i dag de som står för att hålla landskapet öppet. Men de betar inte alltid där man önskar att de ska beta. Det innebär att landskapet kommer att förändras och riskerar att växa igen. Till exempel betade kor förr runt Ådala torp. Än så länge är marken öppen, men kommer inom kort att växa igen. En översyn över var det är viktigt att bevara landskapsbilden bör göras och en dialog föras med berörda verksamheter, fastighetsägare och andra samhällsaktörer för att möjliggöra att bete sker eller underhåll sker på för landskapsbilden viktiga platser. När kreaturen blir allt färre är hästar och får viktiga inslag i landskapet. De hjälper till att hålla markerna öppna. Hästarna kan dock inte beta i ömtåliga miljöer eftersom marken trampas ner. I sådana marker är fåren en viktig tillgång.

Odlingslandskapet hålls öppet tack vare böndernas jordbruk detta främjar såväl riksintresse för

kulturmiljövården som landskapsbildsskydd. Vid lantbruk är det särskilt angeläget att bevara den ursprungliga karaktären i landskapsbildsskyddat område med omnejd. Tillexempel det naturligt slingrande vattendraget nedan Likbergen.

Jakten är ett viktigt inslag i den rekreativa näringen i Enhörna. Såväl fågel- som viltjakt pågår.

Det vore positivt att utreda möjligheten att etablera nya publika besöksmål i området för att öka ortens attraktivitet som besöksmål.

År 2023 lanserade Film Stockholm, Visit Stockholm och Stockholm Archipelago ett nytt koncept med syfte att göra Stockholms skärgård tillgängligt för filminspelningar. Miljöer i Enhörna har tidigare nyttjats som filmmiljöer vid inspelning av serier och film och fler miljöer i Enhörna skulle kunna nyttjas för detta. Det finns möjlighet att anmäla intresse om detta via olika sociala medier eller genom att ta direkt kontakt med olika produktionsbolag. Det finns också möjlighet att ta kontakt med Film Stockholm, Visit Stockholm och Stockholm Archipelago.

Kulturmiljö

Upplevelse av kulturmiljö är ett angeläget allmänt intresse och finns inskrivet i de nationella kulturmiljömålen såväl som i agenda 2030 där en balans eftersträvas mellan ekonomisk-, miljömässig- och social hållbarhet.

Kulturmiljöer är en attraktionsfaktor för besöksnäringen. Om kulturmiljöerna utnyttjas på ett mer strategiskt sätt så kan det gynna besöksnäringen. Merparten av Enhörnas kulturmiljöer är belägna på enskilda fastigheter. Med anledning av detta är det viktigt med ett samarbete mellan samhällsplanering, konst- och kulturliv, kulturmiljö och besöksnäring samt inte minst privata fastighetsägare.

Även om den bebyggda kulturmiljön bebos av enskilda fastighetsägare så är kulturmiljön ett angeläget allmänt intresse.

Ett äldre hus kan ofta stå i flera hundra år då det är byggt av material som åldras väl. Ett senare byggt hus som är byggt för att vara tätt och energieffektivt kan slarvigt sägas ha en kortare livslängd. Det innebär att vid en livscykelanalys kan det vara mer lönsamt med en äldre byggnad även om en enskild renovering kan vara dyrare. För att förvalta äldre byggnader krävs dock kunskap om hur dessa går att till exempel energieffektivisera eller renovera utan att påverka kulturmiljön negativt. Den enskilda medborgaren kan hämta information om detta via till exempel webben; Riksantikvarieämbetet och Boverket har flera hjälpsamma länkar på sina webbsidor.

Tillgång till konst och kultur

Även om kommundelen har och har haft ett rikt kultur- och föreningsliv så kan platser för barnen att utöva kultur utvecklas ytterligare.

Enhörna saknar en kulturskola men har en lång tradition av att uppföra teater i samarbete mellan kyrkan, ortens olika föreningar, skolan och ungdomar på orten. Till exempel finansierades uppförandet av bygdegården bland annat av ortens unga som uppförde en teaterpjäs. Även om

majoriteten av intäkterna åstadkoms genom att syföreningen också bidrog och privatpersoner bidrog med material. Hembygdsföreningen satte år 1985 upp ett krönikespel i samverkan med skolans medarbetare och kyrkan, för att samla in pengar till utgrävning av Husaby kungsgård. Traditionen att samverka mellan föreningarna och uppföra teater skulle kunna återupptas.

Mångfalden av föreningar med respektive verksamheter kan ses som sammanlänkande platser som möjliggör möten mellan generationer oavsett gruppstillhörighet eller bakgrund. Det vore positivt om dessa verksamheter utvecklade möjlighet för barnen att utöva konst och delta i kulturaktiviteter, även om det är fullt möjligt att tillgå det rikare utbudet i Södertälje. Historiskt sett har bygdegården samlat även unga, verksamheten erbjuder redan teater och filmkvällar och kan kanske uppmuntras att erbjuda konst och kulturkurser för barn och unga i samverkan med till exempel lokala konstnärer.

Bygdegården har erhållit bidrag för att rusta källarvåningen vilket ger ytterligare förutsättningar för kursverksamhet.

Tillgång till idrott

Idrotten har en samlande funktion och är genom Enhörna IF och Nöttesta BK en sammanhållande faktor på orten. Idrotten är en värdefull faktor i att främja folkhälsan.

I genomförd barn- och ungdomsdialog efterlyser ungdomar öppna fotbollsturneringar med ungdomar från andra delar av Södertälje. Ungdomarnas önskemål har framförts till Enhörna IF som ser positivt på detta.

Rekreativa värden

Som tidigare angetts, ökar incitamentet att nyttja grönområden om det finns många alternativa gångvägar och platser för aktivitet. Det finns redan upplysta spår vid Enhörna IF. Det finns även en MTB-bana/crossbana i skogen vid den hårdgjorda planen på Underås. Stigsystemet skulle kunna utvecklas för att gynna olika typer av aktiviteter såsom cykling, ridning, löpning mm. Det nedlagda elljusspåret vid Bastmora skulle också kunna åter tas i bruk.

Ett ålderdomligt nätverk av stigar knyter samman Enhörnas olika besöksmål. Stigarna löper till största delen över privatägd mark och över flera olika markägares fastigheter. Det innebär att det inte finns någon samordnad och sammanhållen skötsel av stigsystemen. Det saknas i de flesta fall såväl orienteringstavlor som skyltar. Markägarna har tillsammans med föreningarna och kommunen möjlighet att samordna information om stigar och synliggöra dessa jämte de besöksmål de leder till så som nyligen skett vid besöksmålet Dommarringen. Vid dommarringen har Hembygdsföreningen och markägaren röjt stigen till besöksmålet och kommer inom kort skylta platsen.

För att underlätta för besökare att nyttja de rekreativa stråken kan orienteringskartor tas fram. Hembygdsföreningen har i sin målbild uttryckt önskemål om att anordna cykelleder och sätta upp skyltar. Skyltar skulle kunna kompletteras med QR-koder och kopplas till en digital plattform med information om de olika besöksmålen.

För att öka känslan av trygghet kan det vara fördelaktigt att till exempel röja buskskikt runt stigarnas entréer. En annan trygghetsskapande åtgärd kan vara att anlägga en för närmiljön och

djurlivet anpassad belysning längs valda slingor.

I Enhörna bedrivs skogsbruk och kalhyggen kan upplevas som barriärer i stig- och ledssystem. För att värna rekreativa värden kan hänsyn till rekreativa strukturer tas vid avverkning av skog.

Just nu pågår en generationsväxling i Ekeby. Många äldre med utflugna barn bor kvar. När nya familjer flyttar till området utgörs dessa ofta av barnfamiljer. Detta kan i sin tur påverka vad som anses attraktivt och värdefullt i skogsmiljön. Vuxna uppskattar pelarsalar av tallskog medan barn stimuleras av ungskog och buskskikt för kojlek.

För djurlivet är det viktigt med faunadepåer och död ved, därför är det viktigt att skogen inte är för välstädad. Det innebär att flera olika typer av skog är viktigt för att tillgodose olika behov. Skogsstyrelsens naturvärdesinventering, 2007 rekommenderar en bok: "Vår tätortsnära miljö - En bok om förvaltning och skötsel" av Dan Rydberg och Mårten Aronsson.

Om ett ökat rekreationstryck uppstår finns risk för ett ökat slitage vilket i sin tur kan minska rekreationsvärdet. Ömtåliga marker såsom hållmarker och våtmarker är särskilt känsliga för ökat tryck eftersom det kan ta lång tid för denna typ av mark att återhämta sig efter påverkan på växtlighet. Med anledning av det rikt förekommande stigsystemet anses dock risken liten eftersom människor till större delen använder stigar.

För att möjliggöra platser för aktivitet skulle till exempel bostadsnära utegym kunna anläggas utöver de utegym som finns vid idrottsplatsen vid Enhörna IF.

Tillgång till vatten

Vad gäller tillgång till vattnet så finns visserligen både kommunala badplatser och badplatser av lokal karaktär. De kommunala badplatserna upplevs dock som långt från bebyggelsen och är främst tillgängliga med bil.

Om en gångväg anlades mellan Sandviken och Underåsbadet skulle badplatsen upplevas som närmare bostadsområdet.

Om täktverksamheten på fastighet Underås 1:1 avvecklas borde möjligheten till en utveckling av Underåsbadet utredas.

Badplatser i Sandviken är planlagda som allmänplatsmark, grönområde. Det innebär att de är allmänt tillgängliga i enlighet med plan och bygglagstiftningen 1 kap 4§ och i enlighet med allemansrätten. Strandskyddslagstiftningen gäller och det är förbjudet att avhysa besökare som befinner sig utom hemfridszonen. Det är även förbjudet att stängsla in området. Det är inte heller tillåtet att sätta upp skyltar som kan uppfattas som privatiserande.

I Överenhörna finns endast badplatser av lokal karaktär. Dessa upplevs som privatiserade då de oftast är belägna på privat mark, även om allemansrätten och strandskyddslagstiftningen gäller. Den enda badplatsen som upplevs tillgänglig i Överenhörna är belägen vid Ekensbergs ångbåtsbrygga.

Det har framställts önskemål om gång- och cykelbana från Överenhörna till de kommunala badplatserna. En gång- och cykelbana är dock mycket kostsam att anlägga. Kostnaden bör vägas mot nyttan av att minska bilberoendet och möjligheten att inrätta ytterligare en allmän badplats i

Överenhörna samt antal människor som har nytta av detta.

Näringsliv

Om Enhörnas besöksmål synliggörs så kan det generera ett större kundunderlag för näringslivet.

Vid barndialog framkom önskemål om fler snabbmatställen. Enhörna präglas av en landsbygdskaraktär och saknar en tydlig centrumbildning. Det finns en handelsträdgård med café, en pizzeria och en ICA-affär med thai foodtruck på parkeringen.

Ur ett lokaliseringssperspektiv är det bra att utveckla centrum kring befintliga verksamheter. Genom att utveckla någon av dessa platser skulle ett större utbud av restauranger kunna tillgängliggöras. Detta kan till exempel ske genom så kallad "placemaking" med foodtrucks och aktiviteter utifrån säsong.

Nedan redogörs för enklare åtgärder som kan höja attraktiviteten.

- Pizzerian har idagsläget en uteservering. Trädgården kring pizzerian skulle kunna utvecklas och uteserveringen placeras på ett sätt som synliggör byggnaden och skapar genomtänkta rumsligheter.
- Parkeringsplatsen vid ICA skulle med fördel kunna få en tydligare rumslighet med hjälp av till exempel; planteringar, belysningskonst eller genomarbetad belysning som delar in rummet.
- Barnen på Mötesplatsen fikar på parkeringsplatsen under sommartid och ibland tar de ut pingisbordet. Ytan runt Mötesplatsens entré skulle kunna mjukas upp och gestaltas mer inbjudande. Ytan kan också aktiveras utifrån de användningsområden som Mötesplatsen har behov av. Med fördel skulle till exempel en plats för så kallade insta-moments kunna placeras där eller platsen kompletteras med konst eller belysningskonst.
- Vid ungdomsdialog har ungdomarna lyft önskemål om ute bio/drive-in bio. Filmkvällar finns kontinuerligt på bygdegården och ute bio arrangeras redan av Bydegårdsföreningen vid hembygdsmuseet en gång per år. Drive-in bio skulle också kunna anordnas på parkeringsytan vid ICA, parkeringen vid Norrlöts handelsträdgård, vid hembygdsmuseet och i anslutning till badplatserna eller vid Enhörna IF.

Synliggörandet av trädgårdsnäringen skulle kunna förtydligas. Enhörna har en lång tradition av odling och handelsträdgårdar. Det finns i dagsläget endast en storskalig handelsträdgård kvar och två besöksträdgårdar. Internetföretaget Wexthuset är beläget i Överenhörna. Det finns även fina trädgårdsmiljöer kring godsens som skulle kunna utvecklas och eventuellt återskapas om markägarna så önskar. Vid Ekensberg har till exempel terrasserade trädgårds murar återställt.

Det finns redan ett stort samarbete mellan markägare, näringsidkare, privatpersoner, kommunen och föreningsliv. Om de olika aktörerna samarbetade ytterligare skulle ytterligare synergieffekter kunna genereras.

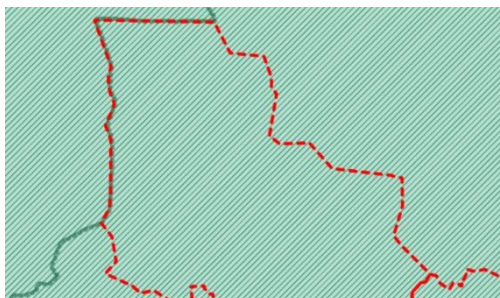
Det finns en lång tradition av att anlända till Enhörna via vattenvägarna. I och med att befolkningsunderlaget är tämligen litet kan det upplevas som olönsamt att ha en reguljärtrafik på vattnet. Om medvetenheten kring de lokala besöksmålen ökade och om målen synliggjordes kan det utgöra ett underlag för fler båtutflykter med till exempel guide turer i Enhörna. Om befolkningsunderlaget i Enhörna ökar kan pendling via vattenvägen till Stockholm med fördel utredas.

Finansiering

Om de aktiva föreningarna och näringsidkarna samordnade sina verksamheter ytterligare finns det bland annat möjlighet för dem att söka bidrag genom "Leader-Södermalmskusten" som är ett projekt som drivs genom EU-medel och kommunala medel. Kommunen kan vara en hjälpande part i detta.

Bilaga 1. Riksintressebeskrivningar

Riksintresse för kust- och skärgårdsområdet samt riksintresse för Mälaren med öar och stränder

Figur 122 Av länsstyrelsen utpekad riksintresse för friluftsliv, MB 4 kap

Hela Mälaren med öar och strandområden utgör riksintresse för turism och rörligt friluftsliv enligt 4 kap. miljöbalken (MB). Inom området finns naturreservaten Norra Björkfjärdens övärld, där bland annat Ridön ingår. Totalt finns tolv Natura 2000-områden inom området, varav fem dessutom är naturreservat. De Natura 2000-områden som inte är reservat är mycket små och av mindre intresse för friluftslivet.

framtagande av ny översiktsplan.

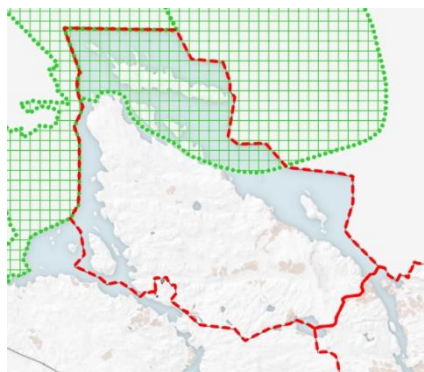
Länsstyrelsens avgränsning är grov och framtagen under förarbetet. Meningen är att gränsen ska förfinas vid

Förutsättningar för bevarande och utveckling av områdets värden:

Länsstyrelsen anger att områdets prägel av omväxlande natur- och kulturlandskap av skärgårdskaraktär bevaras genom fortsatt jord- och skogsbruk med naturvårdshänsyn. Flera av de mest besöksvärda naturområdena behöver hävdas för att bevara attraktivitet och tillgänglighet. Strandområdena bevaras oexploaterade och tillgängliga för allmänheten. Områdets värden för friluftslivet kan påtagligt skadas av nyetablering av bebyggelse och anläggningar som inte främjar friluftslivet inom områdets oexploaterade delar, minskad hävd av odlingslandskapet, bullerstörande verksamheter och åtgärder samt omfattande kalavverkning. Utökad fraktsjöfart mot nordost skulle försvåra isaktiviteter som vinterfiske och skridskoåkning. Anordningar för friluftsliv bör underhållas och kompletteras varsamt med hänsyn till natur- och kulturmiljön.

Översiktsplanen anger att större områden pekats ut direkt i miljöbalken 4 kapitel som riksintressanta på grund av sina samlade natur och kulturvärden. Södertäljes kustområden ingår i det kust- och skärgårdsområde från Södermanland till Uppland som är skyddat genom särskilda hushållningsbestämmelser i 4 kapitel 1, 2 och 4 §§ miljöbalken. Även Mälaren med öar och stränder är skyddat enligt 4 kapitel 1 och 2 §§ miljöbalken. Områdena är i sin helhet av riksintresse som de mest värdefulla landskapen i landet med särskilt stora natur- och kulturvärden och betydelse för friluftsliv och turism. Syftet med bestämmelserna är att långsiktigt hushålla med de begränsade mark- och vattenområdena inom kust- och skärgårdsområdet samt Mälaren. Inom dessa riksintressen bör sammanhållna och idag orörda markområden inte tas i anspråk för bebyggelse m.m. Ny bebyggelse bör tillkomma som komplettering till befintlig bebyggelse och kust- och skärgårdsområdets samt Mälarens samlade natur- och kulturvärden ska värnas vid förändringar.

Riksintressen för naturvården och för friluftslivet

Figur 123 Av naturvårdsverket utpekade riksintresse för friluftsliv, MB 3 kap 6§

Naturvårdsverket har enligt 2 § andra stycket 3 förordningen (1998:896) om hushållning med mark- och vattenområden överlämnat uppgift om områden som Naturvårdsverket bedömer vara av riksintresse för friluftslivet enligt 3 kap. 6 § miljöbalken. Enligt förordningen om hushållning med mark- och vattenområden har de statliga myndigheter som anges i förordningen ansvar för uppsikt över hushållningen med mark- och vattenområden inom sina respektive verksamhetsområden. Eftersom riksintressena utgör sammanhängande hela landskap av olika naturtyper och landskapselement, både mark och vatten, har Naturvårdsverket och Havs- och vattenmyndigheten ett gemensamt ansvar för dessa. Enhörna ingår i område som pekats ut som riksintresse för friluftsliv av Naturvårdsverket. MB 3 kap 6§.

Översiktsplanen anger att områden av riksintresse för naturvård är urval av områden med de bästa exemplen på landskapstyper, naturtyper och andra naturvärden karakteristiska för landets olika naturgeografiska regioner. När det gäller riksintressen för friluftslivet avses vistelse i naturen för naturupplevelser, fysisk aktivitet och avkoppling. Utpekade områden anses ha så stora friluftsvärden på grund av dess natur- och kulturkvaliteter och goda tillgänglighet, att de är eller kan bli attraktiva för en stor mängd besökare. Inom områden som är av riksintresse för naturvården och friluftslivet ska särskild hänsyn tas så att miljöerna inte skadas på sådant sätt att riksintresset påverkas negativt.

Björkfjärden – Prästfjärdens övärld (friluftsliv)

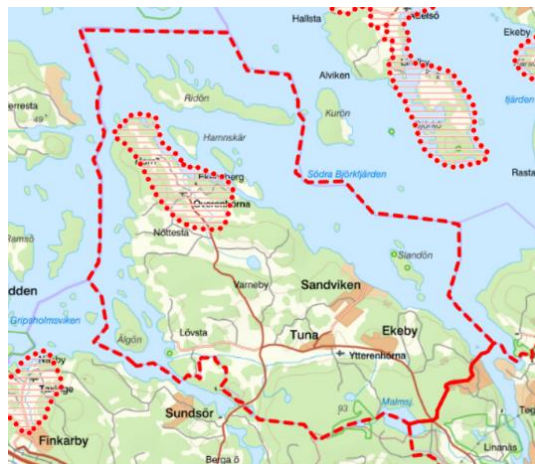
Detta stora Mälarskärgårdsområde, ca 21 000 ha, berör förutom Södertälje kommun även kommunerna Upplands-Bro och Ekerö. Området utgörs av ett omväxlande natur- och kulturlandskap som erbjuder rika tillfällen till natur- och kulturstudier. Området medger även goda möjligheter till fritidsfiske och bär- och svampplockning. Tillgången till platser för bad vid olika stränder är god liksom möjligheterna till båtsport och kanotning tack vare lättnavigerade vatten och goda naturhamnar. Fjärdarna räknas till landets finaste områden för skridskofärder.

Riksintresse kulturmiljö

Norra delarna av Enhörna omfattats av riksintresse för kulturmiljö.

Överenhörna [AB 6] (Överenhörna sn)

Motivering: Herrgårdslandskap med rötter i en medeltida kungsgård präglad av 1700-talets anläggningar som visar godsens utveckling och tidig industriell produktion. Kyrkomiljö som visar på socknens förändring genom seklerna. (Herrgårdsmiljö, kyrkomiljö, industrimiljö, sockencentrum, torp, odlingslandskap, fornlämningsmiljö).

Figur 124 Nuvarande riksintresse för kulturmiljö

Uttryck för riksintresset: Ruinerna efter det medeltida Husaby kungsgård. Överenhörnas sockencentrum med 1100-talskyrkan, ombyggd på 1700-talet, väl synlig i det öppna odlingslandskapet. Klockarbostaden uppförd under slutet av 1800-talet i tidstypisk panelarkitektur och två skolbyggnader, Storskolan och Småskolan från 1850 respektive 1876. Prästgården Åleby med mangård från 1800-talet och byggd med liggande träpanel och lövsågerier. Flera tillhörande knuttimrade, rödmålade ekonomibyggnader som ramar in gårdsmiljön. Horns säteri från 1580-talet, exponerad mot Mälarens vatten, med huvudbyggnaden från början av 1700-talet. Den omgivande parken med lusthus, sjöpaviljong och orangeri. Den långa allén som leder från ångbåtsbryggan till huvudbyggnaden. De rödmålade arbetarbostäderna som bildar en kort bruksgata längs med huvudinfarten. De perifert belägna torpmiljöerna. Ekensberg säteri från 1650-talet med huvudbyggnad från senare delen av 1700-talet i gustaviansk stil som nås från en allé från Överenhörna kyrka. De intilliggande flyglarna och ekonomibyggnaderna i form av äldre magasin, f.d. mejeri samt ladugårds- och stallbyggnader från 1800- och början av 1900-talet (*Kommentar: sedan texten skrevs har flera av nämnda byggnader brunnit ner, endast mejeri och mjölkällaren är kvar*). 1700-talsparken väster om huvudbyggnaden samt parkanläggningarna med engelsk park på Lurberget. Lämningsarna efter flera tegelbruk från mitten av 1700-talet och fram till 1900-talets början. Torpen och boställena för arbetare och andra vid bruken, som exempelvis Slagarstugan, Bruket och tegelmästarbostället Stora Madan

Ytterenhörna

Tidigare var utbredningen av område för riksintresse för kulturmiljön mer omfattande. Riksintresse Ytterenhörna (AB 5) avstås 2020-11-30 med följande motivering: Riksintressets värdebärande egenskaper och uttryck har skadats på ett varaktigt sätt med negativ påverkan på upplevelsen och förståelsen av områdets kulturhistoriska värden. Motsvarande kulturhistoriska innehåll finns bättre representerat i andra riksintresseområden.

Landskapsbildskyddet kvarstår dock för del av området som tidigare omfattades av riksintresse för kulturmiljövården. Landskapsbildskydd finns till för att skydda värdet av framförallt den visuella upplevelsen av ett landskap. Skyddet reglerar till exempel bebyggelse och vägar. Det krävs tillstånd från länsstyrelsen för att utföra åtgärder som kan ha negativ effekt på landskapsbilden i dessa områden.

Landskapsbildskydd är en äldre skyddsform som inte finns i miljöbalken. Den håller successivt på

att ersättas med andra skyddsformer

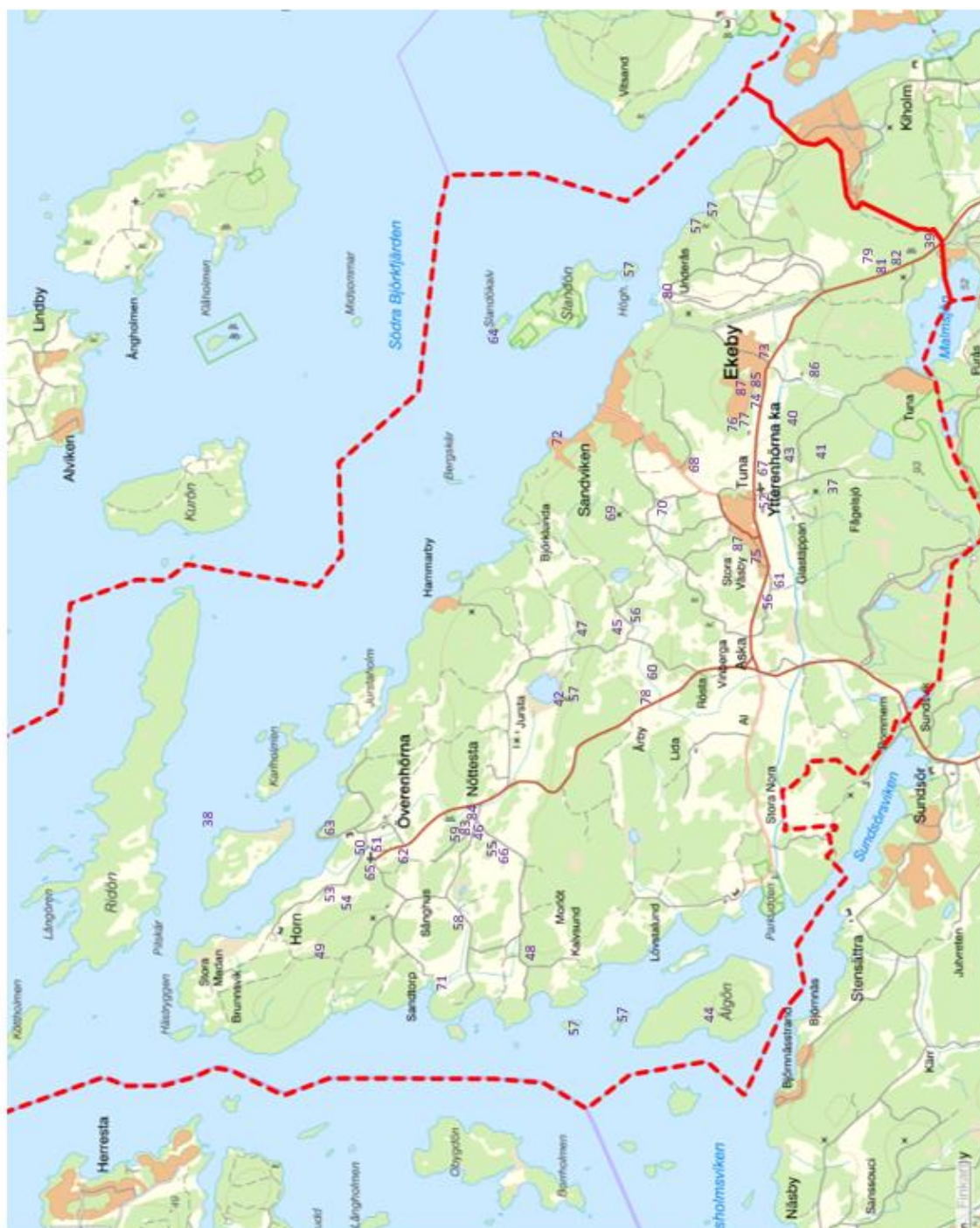
Kulturmiljömässigt är området fortfarande av stor vikt. Förändringarna som skett sedan kommunens kulturhistoriska kunskapsunderlag upprättades med utpekade delar av området är inte så pass stora att värdena har ändrats. Tidigare riksintresseområde utgör kulturmiljö av kommunalt intresse som bör inarbetas vid revidering av kunskapsunderlag för kulturmiljön.

Bilaga 2. Orienteringskartor

1. Nöttesta-Sörbjörden 3:1 (naturminne)
2. Trolltallen, Gillberga 1:5 (naturminne, fornlämnings)
3. Enhörna IF
4. Gillberga friluftsgård och Gillbergsbadet
5. Bastörns friluftsgård och bad
6. Undersådet
7. Malmsjöbadet
8. Ekensbergs ångbåtsbrygga
9. Ackasjöarna
10. Malmsjön
11. Sandvikens Ångbåtsbrygga
12. Ekensbergs gods och mjölkällaren
13. Bomlers smedja
14. Lurberget
15. Horns gods
16. Lövså herrgård, Lövså grotta, Vågen på Kvamberg
17. Kärlve gård
18. Gustav Eriksson-Ahl: s torp på Brudbacken
19. Ådala torp
20. Sandvikens tegebruk
21. Glasbruket på Ålgön
22. Herrnäs (tidigare lönnkrog)
23. Rids krog
24. Rysstunneln
25. Kruket på Riddön
26. Den gamla brandstationen
27. Kämpars
28. Stenby (f.d. barnhem)
29. Årbytalens rot
30. Tråsk-Olles tall, stubbe
31. Håsbryggan (Väsen)
32. Det vandrande ljuset vid Kyrkhagen
33. Sländön (rå)
34. Karlholmen (Skattgömma)
35. Gulskär (Skattgömma)
36. Stjärna (Skattgömma och jämmer sten)

- 37. Lasse-Majas tjuvöggon/Lokes borg
- 38. Lasse-Majas skår
- 39. Riskacetet (avrättningsplats)
- 40. Likbergen
- 41. Dö-mossen
- 42. Korsat på Skansberget
- 43. Mars källa/Gillberga källa
- 44. Skogstängskällan/Ångskällan
- 45. Svartskällan
- 46. Smidkällan
- 47. Heveteskällan
- 48. Trefaldighetskälla söder om Duvdät
- 49. Källfrakällan
- 50. Trefaldighetskälla öster om Husaby Kungsgård
- 51. Överenhörna kyrka
- 52. Ytterenhörna kyrka
- 53. Åleby Prästgård
- 54. Åleby naturaltare
- 55. Missionshuset i Överenhörna
- 56. Missionshuset i Stjärna
- 57. Fomborgar
- 58. Grammars hög
- 59. Bautastenen vid Nöttesta
- 60. Domarringen i Värneby
- 61. Odlingsterasser i Stjärna
- 62. Bygggården
- 63. Enhörna bätklubb
- 64. Sländö kaly
- 65. Enhörna hembygdsförening med museum
- 66. Nöttesta bollklubb
- 67. Trädgårdsföreningen och Gillberga kulle
- 68. Norrlöts handelsträdgård
- 69. Fantasifull trädgård
- 70. Bussholm musteri
- 71. Äppelblommans musteri
- 72. Enhörna varv
- 73. ICA
- 74. Enhörna pizzeria
- 75. Ladugårdens pub & sal
- 76. Ekeby gård
- 77. Kalkugrismakeriet
- 78. Teaterfåda
- 79. Bygglösningsfabriken
- 80. Drottning Kristinas stuga
- 81. Örngruppen
- 82. Mallins sten
- 83. Emyllemmet
- 84. Klosterhagen
- 85. Lillängen
- 86. Adala gruppbostad
- 87. Skola och förskola

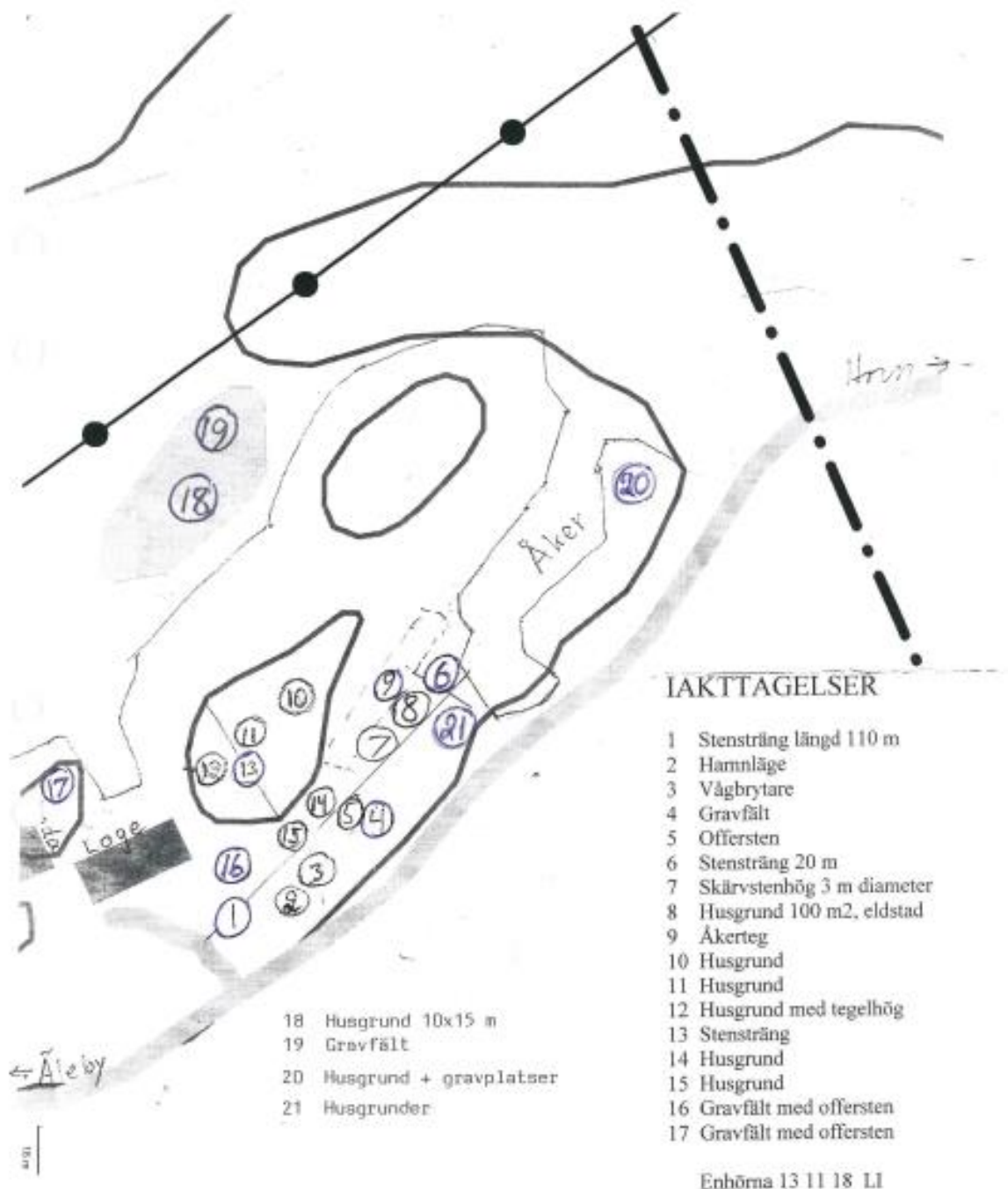

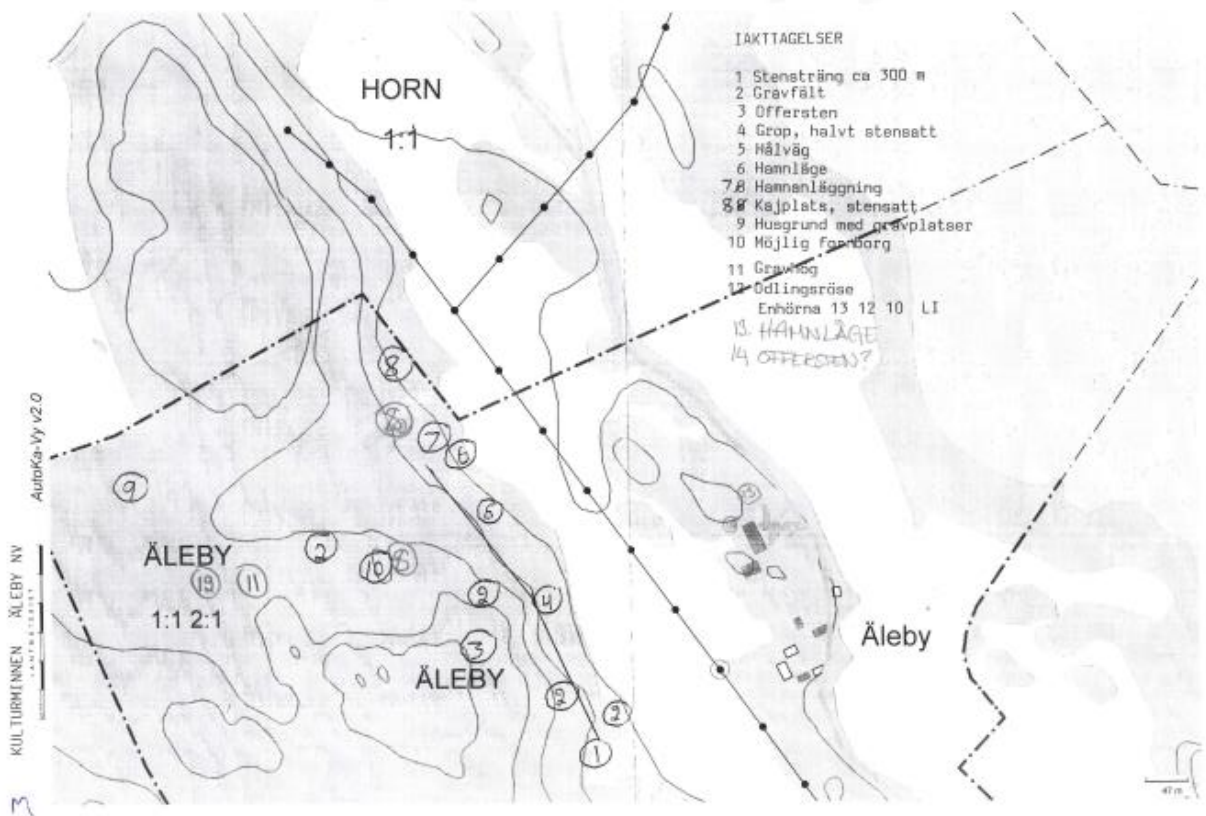
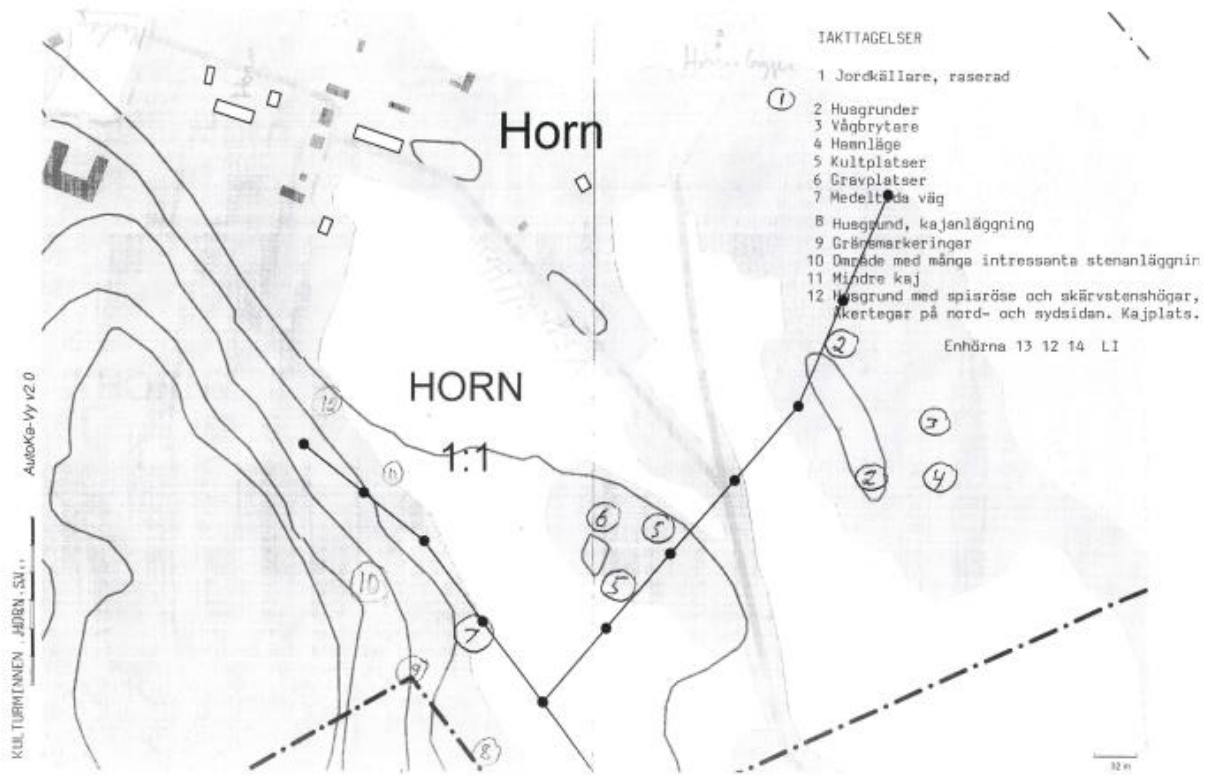
Bilaga 3. Överblick över ortens soldattorp

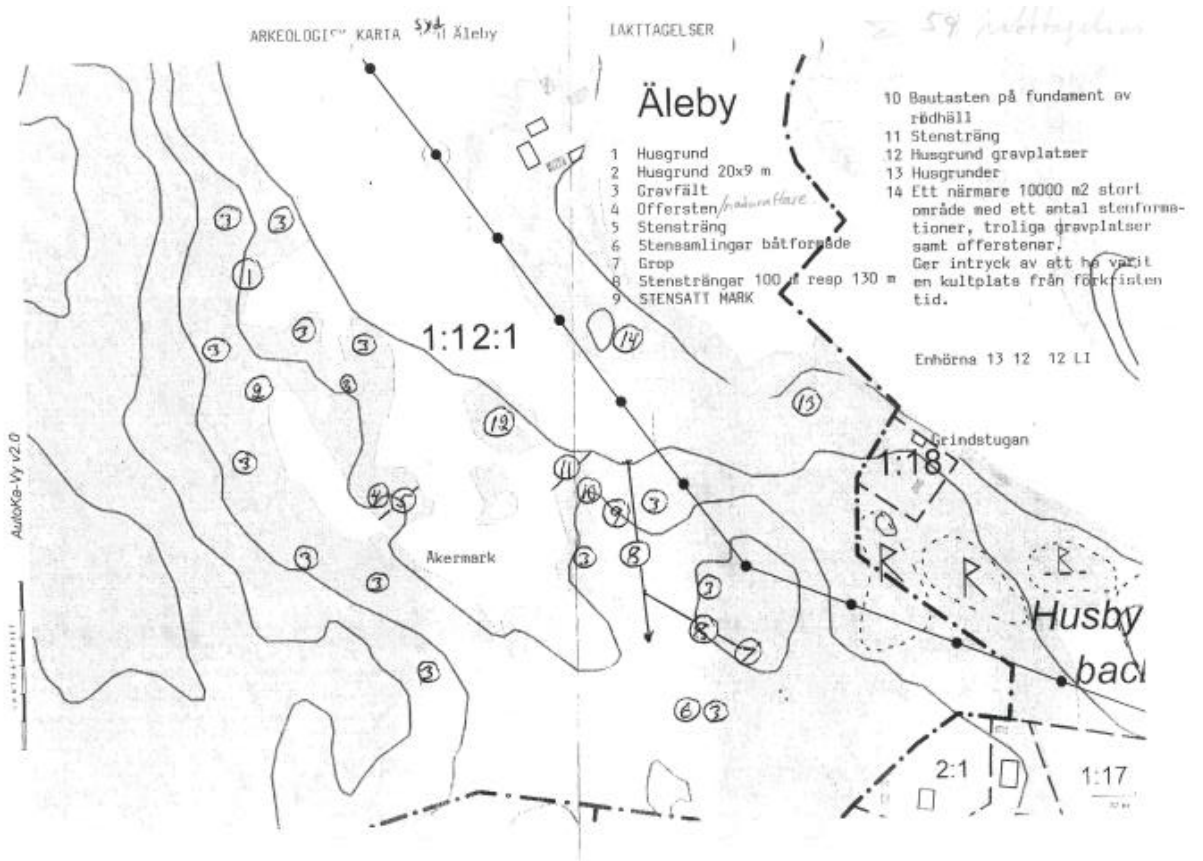

Bilaga 4, Uppgift om möjliga fornlämningar

ARKEOLOGISK KARTA , skogsparti norr om logen vid Äleby

Källor:

Tryckta publikationer

Hembygdsbladet, Enhörna hembygdsförening;

- Årgång 3, nummer 3, augusti 2001
- Årgång 4, nummer 1, februari 2002
- Årgång 5, nummer 4, augusti 2003
- Årgång 6, nummer 4, december 2004
- Årgång 9, nummer 3, augusti 2007, nummer 4, december 2007
- Årgång 10, nummer 1, april 2008, nummer 3, maj 2008, nummer 4, december 2008
- Årgång 11, nummer 1, april 2009,
- Årgång 12, nummer 3, maj 2010,
- Årgång 14, nummer 3, augusti 2012,
- Årgång 15, nummer 2, april 2013
- Årgång 17, nummer 2, maj 2015
- Årgång 18, nummer 1, april 2016, nummer 4, december 2016
- Årgång 21, nummer 1, april 2019
- Årgång 23, nummer 1, april 2021, nummer 2, maj 2021, nummer 3, augusti 2021, nummer 4, november 2021
- Årgång 24, nummer 2, Maj 2022, nummer 3, augusti 2022

Inga Ekvall, 2011, Kungsgården Husaby-Enhörna, resultat från utgrävningar 1986 - 1989., Enhörna Hembygdsförening

Enhörna Hembygdsförening, Skriftserie nummer 17, 2014, Berättelser från Sandviken och livet kring Ångbåtsbryggan,

Enhörna Hembygdsförening, Skriftserie nummer 18, 2015, Ekeby - igår och idag,

Enhörna Hembygdsförening, Skriftserie nr. 19, 2015, Norrlöt 100 år - En skrift om Enhörnas handelsträdgårdar i allmänhet och Norrlöt i synnerhet.

Simone Thörnblom, 1984, 1986, Hustru Karin i Gransta "Enhörnahäxa" 1714, Enhörna hembygdsförenings skrift nummer 4.

Johnny Länn, 1998, *Enhörnabygdens framväxt - böndernas bebyggelse i forn tid*, Enhörna Hembygdsförening

Kulturhistoriska vandringar i Enhörna, Enhörna Hembygdsförening

Sevärdheter i Enhörna, Enhörna Hembygdsförening.

Ivar Schnell, 1966, nyutgåva 1982, Enhörna Kommun - Södermalms hembygdsförbunds sockenskildringar för hembygdsundervisning Nr 21,

Paul Weigl, 2005 - 2021, Nästan sanna berättelser från bygden, nummer 1 - 9

Årsrapport från Trädvårdsföreningen, 2016 - 2020

Ant. Flentzberg, 1909:2, Ur tidskriften Fatburen, Offerkällor och trefaldighetskällor

Lars Molin, 1833, Lasse-Majas besynnerliga öden, Bakhåll förlag, 2014

Lars Molin, 1833, Lasse-Majas besynnerliga öden, den byxlösa äventyraren, Nordlitt förlag, 2016

Amadeus Bianchini, 1919, sörmländska socknar, Andra samlingen

Inga Ekvall, 2021, Pastorns anteckningsbok - Glimtar ur samhället på 1850-talet, Enhörna hembygdsförening

Barbro E Sjöström, 2012, Enhörnaliv i Mälaren, Mord och Modinare, Enhörna hembygdsförening, Gnosjö Service Tryckeri AB/minbok.nu

Allmo et. All, 1996, Fattig - Sverige Förr och Nu, 1906 - 1996, "De fattigas händer äro Christi skattkammare", Enhörna Hembygdsförening, skriftserie nr 12

Allmo et. All, 1993, Hilma Bernadina och Signhild Ebba Christina - två kvinnoöden, Skriftserie nr. 10, Enhörna Hembygdsförening

Ulf Lindahl, 1990, Så byggdes kyrkan i Tuna-Enhörna, Enhörna hembygdsförening

Christina Sandberg, Århundradets Södertäljebo, 2000, Utgivare okänt

Rapport 2015:27, Lanskapshistorisk analys av Stockholms Län, Länsstyrelsen Stockholm

Utredningar/Rapporter

Rapport 1, 2013, inventering av skyddsvärda träd i Södertälje kommun.

Naturminnen i Stockholms län, Rapport 2005:01, länsstyrelsen i Stockholms län.

Kulturhistorisk inventering Ytter- och Överenhörna 1973–74,

Inventering av kulturmiljöer i Södertälje kommun; Ytterenhörna och Överenhörna socknar (2005),

Kulturmiljöinventering Sandviken, 2017, 2023

Naturvärdesinventering med Rekreationsanalys och konsekvensutredning, Ekologigruppen 2017.

Naturvärdesinventering för Ekeby, Enhörna kommun del Södertälje kommun, Skogsstyrelsen, 2007

Film

Enhörna Sockenfilm I och II

Internet

Webbsidor besökta juli, 2022 - mars år 2023.

<https://www.sodertalje.se/bo-och-bygga/sodertalje-vaxer/strategi/>

<https://www.sodertalje.se/bo-och-bygga/sodertalje-vaxer/strategi/styrdokument/>

<https://www.lansstyrelsen.se/stockholm/natur-och-landsbygd/skyddad-natur.html>

[Hornsättra tegelbruk – Wikipedia](#)

[Enhörna – Wikipedia](#)

<https://www.sodertalje.se/kultur-och-fritid/natur-och-friluftsliv/utflykter-i-naturen/>

<https://www.svenskakyrkan.se/sodertalje/enhorna-forsamling>

<https://www.gpsvisualizer.com/draw/?bg=tw&z=16&c=59.2582,17.4786&marker=Enh%F6rna%20friluftsg%E5rd>

<https://www.friluftsförbundet.se/regioner/malardalen/lokalavdelningar/sodertalje/vara-verksamheter/vandring/vandringsledarnas-parlor/naturreservat-i-sodertalje/>

<https://www.naturkartan.se/sv/sodertalje>

<https://sv-se.facebook.com/enhornatradvarvsforening/>

<https://www.lt.se/2021-12-25/julglimmer-i-korsbarslunden-betyder-ljusets-aterkomst>

<https://svensktradgard.se/gamla-besokstradgardar/wexthuset/>

<https://xn--enhrnaif-p4a.se/>

<https://www.hembygd.se/enhorna-hembygdsforening>

<https://www.jehander.se/sv/visionen-om-enhorna>

<https://www.overenhorna.se/>

https://sv.wikipedia.org/wiki/Sm%C3%B6jtr%C3%A4d#Trolltallar_p%C3%A5_Enh%C3%B6rna

<https://enhornabatklubb.se/>

<https://www.skidspar.se/stockholm/sodertalje/enhorna-friluftsgard>

<https://xn--enhrnaif-p4a.se/var-anlaggning/>

<https://www.sodertalje.se/kultur-och-fritid/boka-idrottsanlaggning/anlaggningsregister/skidspar-enhorna/>

https://www.sodertalje.se/kultur-och-fritid/natur-och-friluftsliv/badplatser/gillberga_friluftsgard/

<https://www.sodertalje.se/kommun-och-politik/forpress/arkiv-pressemeddelanden/nya-gillberga-fullt-handikappanpassad2/>

https://sv.wikipedia.org/wiki/Ekensberg,_Enh%C3%B6rna

<https://ekensberg.com/>

[Horn, Södertälje kommun – Wikipedia](#)

<https://digitaltmuseum.se/021016321715/vallonattlingar-gardssmeden-bomler-med-son-ekenbergs-gods>

<https://en-gb.facebook.com/kyrkis.enhorna/videos/friluftsgudstj%C3%A4nst-p%C3%A5-lurbergettorsdag-21-maj-kl1000v%C3%A4lkomna-att-fira-kristi-him/1159390184423700/>

https://sv.wikipedia.org/wiki/Husaby-Enh%C3%B6rna_kungsg%C3%A5rd

<https://stiftelsenemyhemmet.se/>

<https://docplayer.se/2569191-Vardefulla-byggnader-kulturhistoriska-kvaliteter-varderas-hogt.html>

[Skyddad natur \(naturvårdsverket.se\)](#)

[Känd tall med "magiska krafter" i Enhörna ska räddas | SVT Nyheter](#)

[Publikationer | Länsstyrelsen Stockholm \(lansstyrelsen.se\)](#)

[Rysstunneln - Startside \(falun.se\)](#)

[Vem är Inga Lindström? | SVT Nyheter](#)

[Inga Lindström - Trailer | deutsch/german - Bing video](#)

[Inga Lindström-sajt ska locka tyska turister till Sverige | SVT Nyheter](#)

[Travel in the footsteps of Inga Lindström | Scan Magazine](#)

[Södertälje samverkar med andra kommuner för att nå tyska turister - Södertälje kommun \(sodertalje.se\)](#)

[Start - Inga Lindström \(ingalindstrom.com\)](#)

[91:an skapades i Enhörna – LT](#)

[91:an Karlsson – Wikipedia](#)

[Rudolf Petersson – Wikipedia](#)

[Hasse Tellemar – Wikipedia](#)

[Offerkälla – Wikipedia](#)

[Trefaldighetskälla – Wikipedia](#)

[Mars källa – Wikipedia](#)

[Trefaldighetstiden - Svenska kyrkan](#)

[Lillängen - Södertälje kommun \(sodertalje.se\)](#)

[Nytt LSS-boende färdigt i Enhörna – väntar på personal och boende – LT](#)

[Riksintressebeskrivningar | Riksantikvarieämbetet \(raa.se\)](#)

[Karta-for-printning-II-webb-4500-scaled.jpg \(2062x2560\) \(wp.com\)](#)

[Mälarkarta_1740-tal.jpg \(11336x5920\) \(wikimedia.org\)](#)

[Mälaren – Wikipedia](#)

[Fredmans Epistel N:o 48 \(bellman.net\)](#)

[BADKARTAN.SE » Bilder från Ekensbergs ångbåtsbrygga \(6 st\)](#)

[Kronopark – Wikipedia](#)

[VATTEN | \(sportfiskeguide.se\)](#)

[Mälaren, bra fiskesjö i Södermanland, Västmanland och Uppland \(sportfiskeguide.se\)](#)

[Åke Falk – Wikipedia](#)

[Hem | Gunilla Wihlborg tesaurus med installationer, landart och offentliga arbeten](#)

[Gunilla Wihlborg | Stockholms läns museum \(stockholmslansmuseum.se\)](#)

[Gunilla Wihlborg – Wikipedia](#)

[Lars Lindh – Wikipedia](#)

[2010-maj.pdf \(windows.net\)](#)

[Amadeus Bianchini – Wikipedia](#)

[Amadeus Bianchini - Sörmlands museum \(sormlandsmuseum.se\)](#)

https://sv.wikipedia.org/wiki/Thure_Wallner

https://sv.wikipedia.org/wiki/Carl_Jonas_Love_Almqvist

https://sv.wikipedia.org/wiki/Anders_de_Wahl

https://sv.wikipedia.org/wiki/Astrid_Bergman_Sucksdorff

<https://jagareforbundet.se/aktuellt/forbundsnyheter/2015/01/jagarlegenden-astrid-bergman-sucksdorff-har-avlidit/>

https://sv.wikipedia.org/wiki/Arne_Sucksdorff

https://sv.wikipedia.org/wiki/P%C3%A4r_R%C3%A5str%C3%B6m

<https://www.sef.se/om-oss/vart-forbund/historia/>

[Torekällbergets museum · TB Orig1150 - Stentunnel \(kulturhotell.se\)](#)

[Kristina av Holstein-Gottorp – Wikipedia](#)

[Kristina av Holstein-Gottorp - Historiesajten](#)

[Maria Eleonora av Brandenburg – Wikipedia](#)

[Skärvtenshög – Wikipedia](#)

[Carl Jonas Love Almqvist - Historiesajten](#)

<https://sv.wikipedia.org/wiki/Lasse-Maja>

[Lasse Huittinen – Wikipedia](#)

[Granmar – Wikipedia](#)

[Fornsök \(raa.se\)](#)

[Maria av Pfalz – Wikipedia](#)

[Karl IX – Wikipedia](#)

[Drottning Kristina – Wikipedia](#)

[handledning_johanna_ny.pdf \(stockholmslansmuseum.se\)](#)

http://alimentaethorti.se/?page_id=1901

[https://sv.wikipedia.org/wiki/Lars_Benzelstierna_\(%C3%A4ventyrare\)](https://sv.wikipedia.org/wiki/Lars_Benzelstierna_(%C3%A4ventyrare))

chrome-

extension://efaidnbmnribpajpcglclefindmkaj/https://www.sodertalje.se/globalassets/sbk/sodertalje-vaxer/arets-renovering/over-enhorna-bygdegard_reportagehusmodern1938_idun1938.pdf

[https://sv.wikipedia.org/wiki/Lars_Benzelstierna_\(%C3%A4ventyrare\)](https://sv.wikipedia.org/wiki/Lars_Benzelstierna_(%C3%A4ventyrare))

[Immanuel Nobel den yngre – Wikipedia](#)

<https://kulturbilder.wordpress.com/2014/06/01/alunda-jarngjuteri/>

[Lars Sjöberg – Wikipedia](#)

[Klimatanpassning | Riksantikvarieämbetet \(raa.se\)](#)

[Sverige under medeltiden, del 1 av 3: Sveriges uppkomst | Historia | SO-rummet](#)

[Statare – Wikipedia](#)

[Torp – Wikipedia](#)

[Torpare – Wikipedia](#)

<https://www.kvsmuseum.se/Barnkolonier3.html>

[https://sv.wikipedia.org/wiki/R%C3%A5_\(folktro\)](https://sv.wikipedia.org/wiki/R%C3%A5_(folktro))

<https://www.lt.se/2021-05-11/efter-succeromanerna--karin-smirnoffs-nya-bok-utspelar-sig-i-sodertalje-det-ar-ingen-solskenshistoria>

<https://www.lt.se/2021-12-06/smirnoff-fran-ehorna-skriver-nya-millennium-bockerna>

<chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://hj.diva-portal.org/smash/get/diva2:969015/SUMMARY01.pdf>

<https://skarn.se>

[Slandö kalv | Södertälje Båtklubb \(sodertaljebk.net\)](#)

<https://stockholmslansmuseum.se/besoksmal/fralsningssoldaten-christina-sandberg/>

[Lina Neidestam – Wikipedia](#)

https://www.mynewsdesk.com/se/filmstockholm/pressreleases/filminspelningar-ska-lockas-till-stockholms-skaergaard-en-outnyttjad-oas-3237571?utm_source=rss&utm_medium=rss&utm_campaign=Alert&utm_content=pressrelease

Möten/samtal

Ett varmt tack för samtal, möten och mail lämnas till:

Tjänstemän på kommunen som medverkat i detaljplanearbetet för Sandviken, etapp 1 och 2.

Mona Elveskog, Anne-Marie Andersson, Britt-Marie Gylefors och övriga medlemmar i Enhörna Hembygdsförening

Mona Elveskog, Anne-Marie Andersson, Britt-Marie Gylefors och övriga medlemmar i Enhörna Bygdegårdsförening

Lars Ingårda

Sven Sivers

Paul Weigl, Enhörna Trädvårdsförening

Enhörna Idrottsförening

Gunnar Lindqvist, Föreningen Sandvikens Ångbåtsbrygga

Johan och Ann-Charlotte Sevén, Norrlöts handelsträdgård

Mötesplatsen

Vallaskolan

Björnfoten GA:1

Björnfoten GA:4

Vinberga GA:1

Vinberga GA:3

Vinberga GA:7

Vinberga-Sörgården 1:45

Väsby GA:3

Väsby S:4